
др Биљана Стојић
Научни сарадник
Историјски институт Београд

КОРДУН – ОД РАЗВОЈАЧЕЊА ДО УЈЕДИЊЕЊА (1881–1918)

КОРДУН – ОД РАЗВОЈАЧЕЊА ДО УЈЕДИЊЕЊА (1881–1918)

Кордун се простире уз ријеку Корану, између Мале и Велике Капеле на западу и Петрове горе на истоку.¹ Границе Кордуна најбоље исцртавају ријечни водотоци. На сјеверу је граница ријека Купа, на истоку Глина која извире на територији Слуња, одакле тече сјевероисточно кроз Топуско и даље према Глини до Старог Села и Црног Потока гдје се граничи са Босном. На југу Кордун од Лике дијели ријека Корана, док је на југозападу граница ријека Мрежница која извире код Слуња и брда изнад Примишља и Мочила која одвајају Кордун од Огулинско-плашчанске завале и Покупља. У данашњем тумачењу Кордун обухвата простор бивших општина Слуњ, Вргинмост и Војнић² у потпуности, а Карловца, Дуге Ресе и Огулина дјелимично.³ Прије Другог свјетског рата Кордун је географски обухватао само Слуњски и Војнички котар, да би му након 1945. године био придодат и Котар Вргинмост који је раније припадао Банији. Ова промјена је најбољи показатељ да Кордун никада није имао своје тачно утврђене границе, осим за вријеме постојања Републике Српске Крајине.⁴ Иако географски не припада Кордуну, Карловац, проглашен краљевским слободним градом 1778. године, одувјек је сматран трговачким сједиштем и културним узором Кордуна коме су житељи Слуња, Војнића и Вргинмоста од давнина гравитирали. Без обзира на удаљеност од Карловца, становници Кордуна су „овамо и из најудаљенијих крајева тједимице, а и дневно залазили“, како стоји у *Извјешћу о стању јавне управе у жупанији Загребачкој за годину 1911.*⁵

Упркос географским смјерницама које смо навели, судбина Кордуна је таква да је он познатији као израз и назив, него као прецизно географско подручје, као што се и назив „Кордунаш“ чак и данас више употребљава за народ него за крај и поднебље.⁶ Ријеч Кордун води порекло из француског језика, од ријечи *cordon* са значењем врпца, узица, лента, ред и низ,⁷ која, судећи по етимологији, води поријекло од старогрчке *khordē*, односно латинске ријечи *chorda* и *corda* са истим значењем –

¹ *Hrvatska enciklopedija*, 6, ur. August Kovačec, Zagreb 2004, 146.

² Насеље Војнић настало је после 1699. године досељавањем православног становништва из Босне. Град се развио на месту утврђења из XII вијека које је било у власништву племићке породице Смрчковић. Иако су Турци током XVI вијека разорили Смрчковић, Војнић се у неким изворима наводи и као Смрчковић (Filip Škiljan, *Kulturno-historijski spomenici Korduna s pregledom povijesti Korduna od prapovijesti do 1881. godine*, Zagreb 2007, 8).

³ F. Škiljan, *Kulturno-historijski spomenici Korduna s pregledom povijesti Korduna od prapovijesti do 1881. godine*, 4.

⁴ Сава Чакширан-Кордунаш, „Добровољци са Кордуна у Првом светском рату“, *Добровољачки гласник*, 20/2002, 67–76.

⁵ *Izveštje o stanju javne uprave u županiji Zagrebačkoj za godinu 1911*, Zagreb 1911, 274.

⁶ Милан Радека, *Кордун у прошлости*, Загреб 1989, 7.

⁷ F. Škiljan, *Kulturno-historijski spomenici Korduna s pregledom povijesti Korduna od prapovijesti do 1881. godine*, 4.

уже, конопац.⁸ Током времена се примарна етимологија врпца и узица изгубила и преовладало је значење кордона као линије односно простора раздвајања. Са овим значењем Кордун је 1936. године уписан у лексикон *Минерва* у коме је као појашњење записано: „Кордун је низ стражарница на граници аустријске војне крајине према Турској, али и некадашња хрватска војна крајина према Босни од Саве до Далмације.“ Готово идентично тумачење налазимо и у најновијој хрватској енциклопедији гдје стоји да ријеч *cordun* означава „равномјеран распоред постојби и утврђења у линију“, односно у ужем смислу ова ријеч значи „распоред страже на пограничној или којој другој демаркационој црти, ради надзора пријелаза преко границе“.⁹

Ради одбране својих граница од даљих османских провала Хабзбуршка монархија (Аустроја) је створила Војну крајину која је израсла у институцију *sui generis* из које се развио огроман војнички потенцијал.¹⁰ Војнички потенцијал је узроковао да Војна крајина израсте у својеврстан *corpus separatum* – самостални ентитет у оквиру Хабзбуршке монархије.¹¹ Важно је истаћи да је са друге стране границе у Османском царству такође постојала војна граница, али она није трајала нити је достигла ниво организације који је постојао у аустријској Крајини.

Војна крајина (Војин С. Дабић, „Војна крајина“, Српска енциклопедија, том II, Нови Сад–Београд 2013, 663)

У сложеном систему стражарница, које су се у вријеме највећег процвата Војне крајине протезале од Јадранског мора до данашње Буковине, Кордун није био прва „стражарница“, али је дуго времена био најважнија карика у систему одбране.

⁸ *Standardni rečnik latinsko-srpskog jezika*, prir. Piroška Segedi, Slađana Milinković, Vladislav M. Todorović, Novi Sad 2008, 47; Branislav Grujić, *Rečnik francusko-srpskohrvatski sa kratkom gramatikom francuskog jezika*, Cetinje 1962^a, 59.

⁹ *Hrvatska enciklopedija*, 6, 146.

¹⁰ Branko P. Sučević, „Razvitak vlaških prava u Varždinskom generalatu“, *Historijski zbornik*, 1–4/1953, 33–70.

¹¹ Catherine Horel, *Vojnici između nacionalnih fronti. Ukidanje Vojne krajine i razvoj kraljevskoga ugarskog domobranstva u Hrvatskoj i Slavoniji 1868–1914*, prev. Ivana Cvijović Javorina, Zagreb 2015, 20.

Та чињеница објашњава зашто је термин *cordon* остао везан искључиво за простор између Коране, Мрежнице, Купе и Глине и својим значењем снажно дефинисао историјску и политичку особеност ове етнокултурне регије. Кордун је у састав Војне крајине ушао 1553. године. Због своје географске позиције и крашког терена, Кордун је у односима два царства, Хабзбуршког и Османског, дуго времена играо важну улогу и давао превагу оној страни која га је у датом тренутку држала. У продору ка Средњој Европи Кордун је дуго времена служио Османлијама као нека врста врата или моста за пријелаз са Балкана. Свој значај Кордун је посебно потврдио током аустро-турских ратова 1737–1739. и 1788–1791. године, када су османски освајачи најрадије бирали кордунски плато за упаде у унутрашњоаустријске земље Штајерску, Корушку и Крањску.¹²

Стварању Војне крајине претходио је избор аустријског надвојводе Фердинанда I Хабзбуршког (1521–1564) за краља Угарске. Први припадник лозе Хабзбург, која је владала Аустријом и Угарском све до 1918, окруњен је круном Светог Стефана 1526/7. године на државном сабору у Цетини. Његовом устоличењу претходио је пораз Угарске у бици на Мохачком пољу 1526. године у којој је живот изгубио краљ Лајош II Јагелонац, а Угарска краљевина доживјела слом. Нови, предузимљиви краљ је, у циљу боље заштите државних граница, свега четири године касније, 1530. године, започео конституисање Војне крајине. Стварање одбрамбеног крајишта отпочело је с досељавањем српског становништва у околину Жумберка – жупу у унутрашњој Аустрији.¹³ Ови први становници будуће Војне крајине доселили су се из крајева око Гламоча, Унца и Срба.¹⁴

Поједини аутори сматрају да је установљење Војне крајине започело и прије 1530. године. Према њима почетак стварања Крајине представља формирање Сењске капетаније после битке на Крбавском пољу 1493. године. Сењска капетанија је од првог тренутка заузела најистакнутији положај у одбрани аустријских земаља од османске најезде.¹⁵ Међутим, чињеница која даје предност 1530. години и насељавању Жумберка је та да су тек жумберачки досељеници стекли правно регулисан положај. Њима је краљ Фердинанд I 1535. године даровао привилегије. Њима се 1538. године придружила друга група досељеника, који су у повељи са дарованим привилегијама именовани као *Rasciani sive Serviani*.¹⁶ Обије групе су у привилегијама добиле земљу „као насљедно лено“, уз обавезу да ратују о сопственом трошку, кад год их краљ позове. Били су ослобођени пореза и дажбина на 20 година, а по истеку тог рока били су у обавези да крањском вицедомском уреду плаћају једну форинту годишње по диму, као и да дају десетину, порез и работу. Краљ је „Рашанима“, како их је освојио у привилегијама, дао слободу да задрже сваки плијен који

¹² М. Радека, *Кордун у прошлости*, 8–9.

¹³ Војин С. Дабић, *Војна крајина – Карловачки генералат (1530–1746)*, Београд 2000, 3.

¹⁴ Војин С. Дабић, „Војна крајина“, *Српска енциклопедија*, том II, Нови Сад–Београд 2013, 662–666.

¹⁵ Silvana Planinić, „Krajiško okružno upraviteljstvo (distrikti) i krajiške imovne općine u Hrvatsko-slavonskoj krajini“, *Arhivski vjesnik*, 34–35/1991–1992, 173–183.

¹⁶ Војин С. Дабић, „Војна крајина“, *Српска енциклопедија*, том II, Нови Сад–Београд 2013, 662–666.

отму у сукобу са османском војском.¹⁷ Свака промјена у посједу морала се пријавити капетану или надлежним властима који су одржавали ред и дисциплину. Повластице су дугорочно третирали „Влахе“¹⁸ као зависне сељаке, али како су сви војни походи краља Фердинанда против Османског царства пропали, а унутрашње прилике бивале све критичније, временско ограничење повластица пало је у заборав па су власници селишта временом аванзовали у старешине, војводе, капетане и власнике имања. Њихов положај је лавирао између краља и двора који су, за све вријеме постојања Крајине, покушавали да крајишке војнике вежу искључиво за себе и користе их, не само за ратовање против османске армије, већ и за унутрашње сукобе. Обије стране су их поткупљивале разним повељама и погодностима што је проузроковало да њихов привремени повлашћени положај прерасте у трајни.¹⁹

Као царски војници Крајишници су били изузети од хрватске феудалне власти, надлежности бана, Хрватског сабора и ослобођени вјерске покорности према римокатоличкој цркви. Међутим, пракса је била другачија од слова привилегија. Све до 1781. године и доношења *Патента толеранције* увијек се предност давала пребјезима који су исповиједали римокатоличку вјеру, а они који су били православни трпјели су снажан притисак римокатоличког клера и крајишких старјешина да се преобрате.²⁰ Упркос опасности да буду верски прогоњени или чак преобрађени православни су у масама тражили спас у аустријској Војној крајини.²¹

По преласку границе, крајишке посаде су се смјештале у крајишке градове који су зидани од камена или по паланкама које су биле изграђене углавном од дрвета. Поједина утврђења спајала је непрекидна линија чардака који су једни друге упозоравали на опасност паљењем ватре или пуцњем. Владало је увјерење да више од зидова крајину штити дуг појас пуне ничије земље која је служила као тампон зона између два царства, али и разграната обавјештајна мрежа. Често су пребјегли „Власи“ били ти који су успостављали обавјештајну мрежу, користећи као доушнике своје рођаке и пријатеље који су остали у Османском царству. Истим путем и истим средствима информације су путовале и у другом смјеру.²²

¹⁷ Славко Гавриловић, *Из историје Срба у Хрватској, Славонији и Угарској (XV–XIX век)*, Београд 1993, 21.

¹⁸ „Влах“ је термин који је у првом реду указивао на друштвени положај хришћанског становништва у Османском царству, који се, доласком пребјеге, ширио и у новој средини. Пребјези Власи, сада под влашћу Хабзбуршке монархије, настојали су да добију сличне привилегије које су имали под турском влашћу. Као синоними за Влаха коришћени су и називи Ускок, Рашанин, Ћић али и „пребјегли Турчин“. Термин „Влах“ је први пут употребљен за досељенике у Жумберку, а касније је преовладао за све преселенике те категорије. Временом се термин усталио као синоним за Србина православне вјере и као такав је преживио развојачење Крајине. У политичким борбама често се користио у пежоративном и погрдном контексту.

¹⁹ Fedor Moacanin, „Pokušaji reorganizacije Vojne krajine na novim osnovama“, *Radovi iz povijesti Vojne krajine*, prir. Nataša Štefanec, Zagreb 2016, 30–31.

²⁰ Јелена Илић Мандић, „Планско насељавање у војној крајини: колонисти – ветерани у немачко-баварској регименти (1764–1788)“, *Држава и политике управљања (18–20. век)*, ур. Петар В. Крстић, Београд 2017, 41–42.

²¹ Ј. Илић Мандић, *нав. дело*, 41–42.

²² Fedor Moacanin, „Vojna krajina kao stalna odbrambena ustanova“, *Radovi iz povijesti Vojne krajine*, prir. Nataša Štefanec, Zagreb 2016, 36–37.

Према описаном јасно је да конституисање Војне границе није текло по неком унапред утврђеном плану, него се крајишка организација развијала према потреби тренутка, углавном под утјецајем битака између Хабзбуршког и Османског царства. До изградње Карловца, који је грађен намјенски да буде средиште Хрватске крајине са примарним задатком да штити од османских упада у Крањску, Туропоље и прилаз Загребу с југа, Војна крајина није имала своје стално сједиште.²³ Темеље за градњу Карловца положио је надвојвода Карло 1578/9. године и по њему је град добио име, а читав тај дио Крајине назван Карловачким генералатом.²⁴ Изградња Карловца или Горњег Карловца, како је често називан, довршена је 1581. године када га је цар Рудолф II (1576–1612) прогласио слободним царским градом и даровао му повељу са привилегијама.²⁵ Крајем XVI вијека Карловачки генералат је обухватао Хрватску и Приморску крајину (простор од Капеле до мора, са сједиштем у Сењу).

Крајишници граничари око 1742. (Војни музеј Београд)

²³ F. Moačanin, „Vojna krajina kao stalna odbrambena ustanova“, 34.

²⁴ Краљ Рудолф II је 1578. године свом брату Карлу препустио управу над Крајином. У том тренутку Хрватска крајина је обухватала фронт од 36 угарских миља (1 уг. миља = 8.353,6 м) са преко 60 запосједнутих места, док се Славонска крајина простирала на 12 угарских миља и имала 28 запосједнутих места (F. Moačanin, „Vojna krajina kao stalna odbrambena ustanova“, 34; Милан Радека (прир.), *Горња Крајина или Карловачко владичанство. Лика, Крбава, Гацка, Капелско, Кордун и Банија*, Загреб 1975, 29).

²⁵ Milan Kruhek, „Postanak i razvoj tvrđave i grada Karlovca“, *Karlovac 1579–1979*, ur. Đuro Zatezalo, Karlovac 1979, 81–104. Срби су се у Карловцу почели насељавати од оснивања града. У почетку су то махом били трговци. О духовним потребама житеља града бринули су монаси из сусједног Манастира Гомирје. Та пракса је прекинута изградњом парохијске цркве у Карловцу 1785. Новац за њену изградњу се прикупљао од 1761. Црква је била посвећена Св. Николи. Заједно са црквом отворена је и школа за коју је 1799. подигнута засебна зграда. Ову стару, 1847. године замјенила је нова школска зграда (Hrvatski državni arhiv (HDA), Srpska pravoslavna crkva (SPC) – Епархија Горњокарловачка, f. 675, Registraturni sustav II (1871–1932) (RS–II), Епархијска управа у Плашком (EU), kut. 421–1909, № 723, *Извјештај Црквеног Одбора о закладама и рачунима српске православне црквено-школске општине у Карловцу на крају 1908. године*).

У XVII вијеку је дошло до проширења аустро-турског ратишта па се, самим тим, проширио и опсег Војне крајине. Основан је Вараждински генералат који је просторно обухватао простор Горње Славоније између Саве и Драве (дијелио се на Иванићку, Крижевачку, Копривничку и Ђурђевачку капетанију). Назив је добио по граду Вараждину који није био дио генералата, али је од 1595. године па надаље важио за „метрополу“ крајишта јер је тамо столовао крајишки командант. Вараждински генералат никада није пао под власт Османског царства и у односу на остатак Крајине био је привилегован. И на Бечком двору Вараждински генералат је имао посебан статус и за њега је 1630. године донијет *Statuta Valachorum*, који ће постати база за уређење осталих крајина.²⁶ *Statuta Valachorum* су Крајишницима давала унутрашњу аутономију, али су им истовремено одузимала патријархални карактер. Одржавање народних зборова било је забрањено или стављено под строг надзор војних власти. *Статут*и су представљали компромисно рјешење између жеља Крајишника и тежњи војних власти. Са великом сигурношћу Федор Моачанин претпоставља да су „Власи“ у *Статутима* задржали у највећој мјери уређење које су практиковали у Турској.²⁷ За разлику од Вараждинског, у Карловачком генералату само су двије заједнице крајишника биле привилеговане – Срби у Гомирју, Моравци у Врбовском и Хрвати у Огулину. Остале заједнице су имале извјестан степен привилегованости, али она није била уређена писаним актима.²⁸

Највећи прилив становништва у Војну крајину десило се око 1700, након што је Карловачким миром 1699. године повучена линија разграничења између Хабзбуршког и Османског царства, која до тада никада није била тачно утврђена на терену.²⁹ Стабилизовање границе је донијело далекосежне посљедице за развој трговине и економских односа два царства. Карловачки мир је увео праксу повлашћених царина трговцима сусједне државе. Снижавање царина од 12 на 3% био је историјски мамац за миграцију Грка, Цинцара, Срба у пограничне вароши.³⁰ За Карловачки генералат посебно је био важан седми члан Мировног уговора који је омогућио његово знатније ширење, па је тако тај дио Војне крајине проширен далеко преко ријеке Коране. Захваљујући овом проширењу, стражаре са невеликом посадом Турн и Бариловић преименоване су у капетаније. Жумберачка капетанија проширена је на крајеве око Слуња и створена је нова Тржићка капетанија.³¹ Још једна битна промјена била је да је највећи дио дотадашње Војне крајине престао бити погранично подручје.³² Осим одбрамбене улоге, од XVIII вијека Крајина све

²⁶ В. П. Сучевић, „Razvitak *vlaških prava* u Varždinskom generalatu“, 33–70.

²⁷ Fedor Moačanin, „Masovno naseljavanje vlaha i izdvajanje Vojne krajine kao posebnog teritorija“, *Radovi iz povijesti Vojne krajine*, prir. Nataša Štefanec, Zagreb 2016, 43.

²⁸ Војин С. Дабић, „Војна крајина“, *Српска енциклопедија*, II, 663.

²⁹ В. С. Дабић, *нав. дело*, 52.

³⁰ Milorad Ekmečić, „Spoljnopolitički okvir jugoslovenske istorije novog veka“, *Jugoslovenski istorijski časopis* 1–2 (1988) 31–42.

³¹ *Исто*, 53.

³² Fedor Moačanin, „Osnivanje novih krajina i slom krajiške autonomije“, *Radovi iz povijesti Vojne krajine*, prir. Nataša Štefanec, Zagreb 2016, 51.

више служи и као санитарски кордон од куге која је често епидемијски избијала у Османском царству.³³

Како је од почетка XVIII вијека полако јењавала непосредна опасност од турских упада, Беч је наметнуо питање реорганизације дотадашњег крајишког уређења. Главни преокрет у погледу уређења Војне крајине наступио је током владавине царице Марије Терезије (1740–1780). У Бечу се увидјело да су Срби граничари и те како неопходни Двору. Из тог разлога привилегије које су добили од цара Леополда I (1657–1705) су им потврђене 1743. а наредне године им је дозвољено да сазову црквено-народни сабор. Царица је 1745. године издала декрет о оснивању Илирске дворске канцеларије која је током тродеценијског постојања (1745–1777) фигурирала као „својеврсно министарство за српске послове“ и допринијела потврђивању националне и вјерске самосвијести код српског народа. Послије укидања Канцеларије, Срби у провинцијалу нашли су се подређени Угарској дворској канцеларији, док су Срби-Крајишници до развојачења Крајине остали под влашћу бечког Дворског ратног савета.³⁴

Функционисање Илирске дворске канцеларије пратила је темељна реформа војног уређења започета 1746. године. Паралелно су се спроводили реформни процеси у администрацији и војсци. До тог времена се од некадашњег Вараждинског и Карловачког генералата Војна крајина проширила дуж читаве аустријско-турске границе. Протезала се од мора дуж Уне, Саве и Дунава, све до гребена Карпата и Буковине.³⁵ Реформом из 1746. године Крајина је постала засебна царска област, изузета од феудалног система. Карловачки генералат је постао јединствен, односно укинута је дотадашња подјела на Карловачку и Приморску крајину. Подјелу на капетаније замијенила је подјела на четири пуковније (регimente): Личку, Оточачку, Огулинску и Слуњску.³⁶ Раковица и Војнић су именовани за нова управна сједишта. Према новој подјели, Кордун је углавном припадао Слуњској, а мањим дјелом Огулинској пуковнији.³⁷ Пуковније нису представљале само војну, већ и административну организацију одређеног округа.³⁸ Наредне деценије, тачније 1765. године основано је Главно крајишко надзорништво са задатком да детаљније уреди крајишку управу. Главно надзорништво је обухватало Карловачку, Вараждинску и Славонску крајину. Вараждинска и Банска генералкоманда су 1783. године обједињене у нову Уједињену генералкоманду са сједиштем у Загребу, а три године касније основана је јединствена Генералкоманда која се протезала на Карловачку, Банску и Вараждинску крајину, такође са сједиштем у Загребу. Дјелокруг обједињених генералкоманди мијењао се неколико пута у наредним деценијама, углавном под утицајем политичких прилика.

³³ Миле Мркаљ, *Школство и просвјета на Кордуну*, Карловац 1984, 22.

³⁴ Славко Гавриловић, „О борби Срба у Хабзбуршкој монархији за политичко-територијалну аутономију (1690–1850)“, *Зборник Матице српске за историју*, 43/1991, 14.

³⁵ М. Радека, *Кордун у прошлости*, 145.

³⁶ М. Радека, *Кордун у прошлости*, 146.

³⁷ *Исто*, 148.

³⁸ *Исто*, 146.

Крај XVIII вијека донио је нови политички поредак у Европи. Француска револуција је изњедрила нову силу – Француску која је, предвођена Наполеоном Бонапартом, кренула у освајања. У вријеме када је Наполеон започињао епоху ратова, на простору Војне крајине приводио се крају процес реорганизације војнограничарског система. Дворски ратни савет је 1807. године умјесто кантоналног система, који се показао непрактичним, донио први устав за Војну крајину, назван *Основни граничарски закон* или *Темељни закон* (*Grundgesetz*). Закон је за основну ћелију граничарског друштва прогласио кућну задругу у којој је утврдио строге норме и одговорност укућана према кућном старешини који је одговарао надлежном војном команданту. Војнички посјед је постао лено, односно земљишно добро које се није наслеђивало, већ је граничар био његов доживотни уживалац, под условом да је служио војну службу. Граничарски закон је земљу ставио под номинално власништво цара који је једини имао право да располаже земљишним фондом. Уз војне дужности, Крајишник је оптерећен бесплатном државном и општинском работом. Државна работа је подразумевала оправку и одржавање државних путева, исушивање мочвара, сечу, крчење и превоз шуме, те градњу државних зграда и стражарница. Работа за општину подразумевала је изградњу и оправку општинских зграда, цркава, школа, мостова, општинских насипа, итд. Иако је требао бити корак напријед у развоју крајишког друштва, вријеме је показало да је *Основни граничарски закон* сузио, ионако мале, личне и имовинске слободе Крајишника и још више им отежао имовинско-правни положај и привредни развој.³⁹ *Основни граничарски закон* је само привидно обезбјеђивао економску сигурност крајишком становништву, па је, као такав, био први знак урушавања Крајине као војне институције.

Други знак слабљења Аустрије биле су изгубљене битке у рату са Наполеоном. У знак компензације Беч је 1809. године, миром који је склопљен у Шенбруну, француској армији предао велики дио својих посједа, између осталог и дио Војне крајине. Кордун је тада ушао у састав француских Илирских провинција. Током краткотрајне француске власти, уређење Војне крајине је остало нетакнуто, једино што је немачки као командни језик замењен француским, због чега је у Карловцу основана посебна школа.⁴⁰ Пређашњи статус му је враћен на Бечком конгресу 1815. године.⁴¹

Од 1815. године слаби не само војна већ и политичка моћ Османског царства. Више није постојала чак ни теоријска опасност од турског продора према Бечу или Централној Европи. Опадањем експанзивне моћи Османског царства, Војна крајина је изгубила свој примарни карактер одбрамбеног система, због чега је Двор дошао на идеју да крајишке војнике упосли на другим задацима и тиме бар дјелимично компензује велике издатке за њихово издржавање. Крајишници су почели да се употребљавају као јефтина најамничка војска на многобројним европским

³⁹ *Историја српског народа (ИСН)*, V–3, Београд 1981, 8–9 (С. Гавриловић); F. Škiljan, *Kulturno-historijski spomenici Korduna s pregledom povijesti Korduna od prapovijesti do 1881. godine*, 11.

⁴⁰ F. Škiljan, *Kulturno-historijski spomenici Korduna s pregledom povijesti Korduna od prapovijesti do 1881. godine*, 11.

⁴¹ *Hrvatska enciklopedija*, 6, 146.

ратиштима. Ово се брзо показало као лоше рјешење јер, без обзира на ратничку храброст, крајишки војници се нису могли мјерити са озбиљним армијама. Због слабе дисциплине и неувједбаности у тактичким маневрима крајишка војска је била употребљива једино за кратке и брзе сукобе. Крајишки војници су најчешће били коришћени као „чаркари“, односно они који су „турским“ изгледом требали да заплаше непријатеља.⁴² Осим тога, крајишки војници су одбијали да се боре ван Крајине. Често се дешавало да се њихово ратовање уговори на неколико мјесеци, а да су, после истека уговореног рока, Крајишници, под претњом дезертерства, захтевали да буду враћени кућама, без обзира на то да ли је рат окончан или је још увијек трајао. Да би се подигла њихова ефикасност, Дворски ратни савет је одлучио да формира регimente и тиме, фактички, од Крајишника створи редовну војску. Да би олакшали увођење регименти, власти су уклониле раније терете и злоупотребе, на које су се Крајишници жалили, и спровеле реформу. Увођење нове војне организације наишло је на њихов отпор који је у појединим дијеловима Војне крајине прерастао у побуне. У највећем броју случајева на чело побуна долазили су официри којима је највише било у интересу да остане стари систем који им је омогућавао даље злоупотребе положаја.⁴³

Источне кризе, које су обиљежиле европску политику у првој половини XIX вијека, показале су да јача моћ националних покрета, нарочито у оквирима вишенационалних империја. Национални покрети су били наговјештај да ће те велике, „конгломератске“ империје у блиској будућности бити замијењене мањим националним државама. Таква тенденција се најбоље видјела на примјерима Хабзбуршког и Османског царства, која су са свих страна била нагрижена бунама и устанцима, који су имали за циљ одвајање и оснивање независних држава. Херман Брох, аустријски писац и један од вођа модернизма, период у Аустроугарској од 1848. до 1918. године назвао је „добом ведре апокалипсе“, које су карактерисале оштре противурјечности на политичком, идејном и свим другим пољима и које су, у коначници, изнутра срушиле Царство.⁴⁴ Док је Хабзбуршко царство донекле успјешно одолијевало, Османско је у источним кризама до средине XIX вијека изгубило добар дио Балкана и Сјеверну Африку, а све је наговјештавало да се осипање територија неће ту зауставити. Ни Хабзбуршка монархија није била поштеђена, што су најбоље показали Наполеонови ратови и револуција 1848/49. године као и ратови за уједињење Италије. Краткотрајна француска власт над Илирским провинцијама пробудила је национални дух код народа Хабзбуршке монархије. Свакако, не треба занемарити ни утицај Првог и Другог српског устанка, посебно на развој националне свијести код Срба и других Словена.⁴⁵

Хабзбуршка монархија је доживјела најјачи потрес током низа револуција које су букнуле широм Царства 1848/49. године. У револуционарном превирању и

⁴² F. Moačanin, „Osnivanje novih krajina i slom krajiške autonomije“, 55.

⁴³ Fedor Moačanin, „Društveni razvoj u Vojnoj krajini“, *Društveni razvoj u Hrvatskoj (od 16. stoljeća do početka 20. stoljeća)*, ur. Mirjana Gros, Zagreb 1981, 83–103.

⁴⁴ Budislav Budisavljević Prijedorški, *Memoari „Pomenici moga života“*, ur. i predgovor napisao Željko Karaula, Bjelovar 2012, 7.

⁴⁵ C. Horel, *nav. delo*, 22.

српски народ је узео учешће. Срби у банској Хрватској и Војној крајини су са задовољством поздравили вијест о именовану барона, пуковника Јосипа Јелачића за бана. За разлику од својих земљака у Јужној Угарској, који су политички иступили на Мајској скупштини у Сремским Карловцима 13–15. маја 1848. године,⁴⁶ Срби у Хрватској и Славонији нису имали свој политички програм, па су зато стали уз хрватски народни покрет. Прихватили су *Народна захтевања*, која су донијета на Великој скупштини Народне странке у Загребу 25. марта 1848. године. Својим потписом на *Захтевањима* Срби су се zaloжили за вјерску једнакост, употребу ћирилице и преношење трошкова издржавања школа на државу, у чему су римокатолици били привилеговани. Срби су остали уз бана Јелачића и када је кренуо у рат против Мађара, а он им је узвратио именованјима на значајне положаје у управи и војсци, видећи у њима мост за повезивање са прокламованом Српском Војводином и Србијом. Никола Крестић је именован на место предсједника Хрватског сабора, Макса Прица је као правник постао адвокат бана Јелачића, а барон Јован Живковић је постао предсједник Врховног суда (Стола седморице). У Сабор је изабрано више Срба (попут Мојсија Георгијевића, Петра Матића и Димитрија Ореља), који су били најватренији говорници у расправама о граничарским правима и одређивању „јужнословенске политике“ Троједне краљевине.⁴⁷

Аустројски *Октроисани устав* из марта 1849. године издвојио је Војну крајину као посебно тијело из Српске Војводине и вратио је дореволуционарној организацији.⁴⁸ Једна од главних тековина револуционарних превирања 1848–49. године је укидање укидање кметства што је нужно повлачило преуређење положаја Крајишника. Нови цар Франц Јозеф је 1850. године потписао *Нови Крајишки закон* или *Основни закон* који је замијенио онај из 1807. године. Новим законом крута војничка стега била је ублажена, а Крајишницима је признато право власништва над земљом. Војна обавеза је задржана у ранијем опсегу, што значи да су Крајишници били у обавези да служе, не само у Крајини, већ и изван њених граница. Закон

⁴⁶ Окупљени на Мајској скупштини Срби, на челу са митрополитом Јосифом Рајачићем, прогласили су стварање Српске војводине (Срем, Банат и Бачка). Митрополит је проглашен за архиепископа, док је за војводу проглашен пуковник Огулинске регименте Стеван Шупљикац. Ни Беч ни Угарски сабор нису признали одлуке Мајске скупштине, нити је пуковнику Шупљикацу дозвољено да напусти регименту и преузме дату му функцију. Шупљикац је прихватио титулу када је цар потврдио његов избор. Патријарх Рајачић се надао подршци бана Јосипа Јелачића, али се овај ипак окренуо Мађарима и са њима постигао споразум. Споразум му је омогућио да у својству цивилног и војног гувернера дође на чело цјелокупне Хрватско-славонско-далматинске војне и грађанске управе. Од тековина Мајске скупштине остало је уздизање митрополије на патријаршијски ниво, док је војвода Шупљикац умро у вријеме револуције децембра 1848. године и није никада истински делао у наменованом звању (Василије Крестић, Радослав Љушић, *Програми и статуту српских политичких странака до 1918. године*, Београд 1991, 11–15; С. Гавриловић, *О борби Срба у Хабзбуршкој монархији за политичко-територијалну аутономију (1690–1850)*, 19–20; Deana Kovačec, „Carsko kraljevsko glavno zapovjedništvo u Zagrebu kao krajiška zemaljska upravna oblast“, *Arhivski vjesnik*, 34–35/1991–1993, 165–172).

⁴⁷ Славко Гавриловић, „Срби у Хрватској и Славонији у народном покрету 1848–1849“, *Зборник о Србима у Хрватској*, ур. В. Крестић, I, Београд 1989, 9–31.

⁴⁸ С. Гавриловић, *О борби Срба у Хабзбуршкој монархији за политичко-територијалну аутономију (1690–1850)*, 21.

је укинуо сва ограничења у сфери трговине и производње и дао је дозволу за „тајну“ диобу кућних задруга. Ипак, и овај нови, либералнији закон имао је мноштво ограничења. Крајишници нису били претерано задовољни њиме, па су своје незадовољство изражавали у мноштву петиција цару.⁴⁹ Крајина је како-тако преживјела револуционарна врења, али је суштински после 1849. године постала феудална институција, односно анахронизам у војно-политичкој структури Хабзбуршке монархије. Одржавање војног система у примарно феудалној структури, економски је више штетило него користило држави, па је од 1849. године, фактички, започео процес дефинитивног и коначног укидања Крајине.⁵⁰

Када су се спољнополитичке буре стишале, Беч је морао да прави мноштво компромиса. Са Мађарима је 1867. године дошло до склапања *Нагодбе* (*Ausgleich*), која им је осигурала једнака права као Нијемцима и која је Монархију трансформисала у дуалну царевину – Аустроугарску. Мађарима је кроз *Нагодбу* пошло за руком да изнуде испуњење свог старог захтјева из револуције 1848/49. године – оснивање угарског домобранства које ће касније прерасти у мађарску националну војску. Склапање аустро-мађарске *Нагодбе* пратило је 1868. године⁵¹ доношење мађарско-хрватске *Нагодбе*, која је изнова дефинисала односе између Угарске с једне и краљевина Хрватске, Славоније и Далмације с друге стране. Према новом државном уређењу, Далмација и Истра су ушле у аустријски дио Монархије, док је банска Хрватска, заједно са Војводином, потпала под директну власт Угарске. Према Угарско-хрватској нагодби, Хрватска је стекла самосталност на подручју законодавства, управе, религије и наставе. Остали ресори су били заједнички. Највећи проблеми *Нагодбе* били су да је Хрватска финансијски зависила од Мађарске, као и неријешено питање Ријеке. *Нагодба* је имала и војни дио, којим се није задирало у устројство Војне крајине, која је остала под директном управом Беча. Са друге стране, као што је аустро-мађарска *Нагодба* увела Угарској војну обавезу, тако је и *Нагодба* са Хрватском установила Краљевско хрватско домобранство са оружњаштвом, на челу са хрватским заповједником и хрватским језиком као службеним у војним пословима. Упркос овој клаузули, пракса је показала да су домобранство и оружњаштво били хрватски само у погледу језика и територије, док су њиме у стварности, као и до тада, управљали искључиво Мађари.⁵²

Како Беч није дозволио да мађарско-хрватска *Нагодба* реконструише Војну крајину, она је постала трн у оку Мађарима који су свим снагама здушно радили на њеном коначном укидању. Као главни аргумент истицали су да је, након установљења Домобранства, односно сталне војске, Крајина као резервоар војника постала

⁴⁹ F. Moačanin, „Društveni razvoj u Vojnoj krajini“, 134–135.

⁵⁰ Fedor Moačanin, „Periodizacija historije Vojne krajine (XV–XIX st.)“, *Radovi iz povijesti Vojne krajine*, prir. Nataša Štefanec, Zagreb 2016, 75; Војин С. Дабић, „Војна крајина“, *Српска енциклопедија*, том II, Нови Сад–Београд 2013, 662–666.

⁵¹ *Нагодба* се састојала од 70 чланова. Усвојена је у цијелости. Хрватски сабор ју је изгласао 8. новембра, а Угарски 17. новембра. У Хрватском сабору *Нагодба* је 18. новембра проглашена као законски чланак I (Bogdan Krizman, *Hrvatska u Prvom svjetskom ratu. Hrvatsko-srpski politički odnosi*, Zagreb 1989, 13).

⁵² C. Horel, *nav. delo*, 8.

сувишна. Осим политичког, присутан је био и економски интерес – тежња мађарских феудалних посједника да преузму контролу над порезима, поштом, рударством, саобраћајном инфраструктуром, али и да се докопају богатих шума на подручју Крајине.⁵³ Истини за вољу, Крајина, која је изгубила своју примарну функцију, постала је трн у оку и банској Хрватској, јер јој је запречавала пут ка Далмацији и ономогућавала обнављање средњовековне Троједне краљевине.⁵⁴ Под бројим притисцима, цар Франц Јозеф (1848–1916) је у марту 1869. године посјетио Загреб. Главна тема разговора била је будућност Војне крајине. По повратку из Загреба, у Пешти је на исту тему разговарао са угарским министром-предсједником грофом Ђулом Андрашијем и царским канцеларом Беустом. Они су га увјерили да би Крајишници били задовољни припајањем Крајине банској Хрватској, односно Краљевини Угарској. У јулу је Угарски сабор поднио званични захтјев о развојачењу, који је цар прихватио у августу. За разраду детаља формиран је Аустро-угарски одбор под председништвом барона Рудолфа Розбахера, замјеника министра рата, који је отпочео преговоре са свим заинтересованим странама.⁵⁵

Барон Розбахер је 1871. године Двору поднио извјештај, чиме је отворио пут ка самом чину развојачења. Премда су мађарски прваци уложили велики напор да увјере цара и барона Розбахера да Крајишници желе сједињење са цивилном Хрватском, у стварности нису ни били консултовани, а да јесу, онда би се брзо установило да су против. Одлуку Хрватског сабора из септембра 1869. године, која је прописивала увођење латиничног писма и хрватског језика у Сремску жупанију, видјели су као отворену провокацију, док је развојачење Вараждинске крајине 1871. године, односно Ђурђевачке и Крижевачке пуковније, које су по развојачењу обједињене у Бјеловарску жупанију, било пропраћено низом побуна.⁵⁶

Незадовољство се пренијело и до Горње Крајине, гдје је у новембру 1871. године избио прави устанак. Буна је избила у Раковици, па је по њој позната као Раковичка. На чело буне ставио се вођа Странке права Еуген Кватерник. Но, упркос вођству „праваша“ и Кватерниковој амбицији да буну искористи за прокламацију хрватске независности, његови следбеници су махом били Срби-крајишници, чији мотиви су били искључио социо-економске природе. Они су устали против укидања дотадашњих привилегија, одузимања шума, наметања већих пореза итд. Због несразмјере у мотивима побуне, буна је врло брзо изгубила снагу и оштрину, а Кватерник као вођа није уливао повјерење, па се буна није проширила на друге котаре, што ју је осудило на пропаст. Без много муке власти су је угушиле – послјије свега три дана.⁵⁷

⁵³ Василије Ђ. Крестић, *Срби у Угарској 1790–1918*, Нови Сад 2013, 312–313; С. Horel, *nav. delo*, 64.

⁵⁴ В. Ђ. Крестић, *Срби у Угарској 1790–1918*, 312–313.

⁵⁵ С. Horel, *nav. delo*, 63–64.

⁵⁶ D. Kovačec, *nav. delo*, 165–172; Agneza Szabo, „Demografski razvoj srpskog stanovništva u Civilnoj i Vojnoj Hrvatskoj i Slavoniji 1851–1880“, *Zbornik radova o povijesti i kulturi srpskog naroda u Socijalističkoj Republici Hrvatskoj*, I, Zagreb 1988, 153–171; С. Horel, *nav. delo*, 63.

⁵⁷ Dragutin Pavličić, „Narodni pokret u Karlovcu i karlovačkom kraju 1883. godine“, *Karlovac 1579–1979*, ur. Đuro Zatezalo, Karlovac 1979, 183–189.

Раковичка буна и други немири који су свакодневно избијали по Крајини, ако ништа друго, били су јасан показатељ властима да се Војна граница, која се три вијека изграђивала и обликовала, као таква није могла преко ноћи укинути. Прије формалног чина развојачења било је неопходно да се испуне предуслови у војном и цивилном домену. Поступност у процесу развојачења нормирана је царевим *Манифестом* од 8. јуна 1871. и његовим *Рескриптом* од 15. јула 1881. године.⁵⁸ У тренутку усвајања царског *Манифеста* Војна крајина је обухватала простор од 16.169 км², што је било једнако половини територије тадашње банске Хрватске (26.363 км²).⁵⁹

Колико је пут саображења Крајине са остатком Хрватске био сложен најбоље показују стотине закона, уредби и прописа донесених у периоду од 1872. до 1881. године, а који су се годишње сабирали и објављивали у *Листу земаљске управе за хрватско-славонску војну Крајину*.⁶⁰ Циљ ових мјера био је да „прокрче пут укинућу војног сустава“. Једна од првих уведених мјера односила се на подјелу на општине и котаре, а децембра 1871. године издата је *Окружница о наредби дјелокруга и уредовања код политичких земаљско-управних области у Хрватско-славонској војној крајини* којом је дефинисан дјелокруг крајишко-пуковничких заповједништава као политичких и управних области. Послије крајишко-пуковничких заповједништава, долазиле су котарске управне области, па градска поглаварства и на крају општински уреди као најниже управне јединице. Пуковнија је, као и до тада, обухватала 12 сатнија (чета), док су у управном погледу котари обухватали подручја од неколико сатнија. Од укупно девет пуковнија, колико их је било када је започет процес развојачења, на Кордуну су се налазиле двије: III Огулинска пуковнија, која је обухватала Огулин, Плашки, Раковицу и Бриње, и IV Слуњска пуковнија у коју су улазили котари Слуњ, Војнић, Бариловић и Костањевац.⁶¹ Према закону из 1873. године, заповједници пуковнија су задржали војну, а изгубили политичку власт. Послови из области политичке управе прешли су на царско-краљевске окружне области. На подручју III и IV крајишке пуковније основана је Огулинско-слуњска окружна област са сједиштем у Огулину.⁶² Ни ова нова подјела није дуго потрајала, пошто су 1875. године окружне области замјењене котарским.

Царски *Манифест* из 1871. године по први пут је увео цивилне судове на простору Војне крајине. На темељу те одлуке, 1872. године донијет је *Закон о устројству правосуђа*. Овај законски пропис је одвојио правосуђе од управе, и на подручју Војне крајине увео царско-краљевске котарске судове, судбене столове и окружне судове, док су као виши установљени Царско-краљевски крајишки одсјек

⁵⁸ HDA, Civilna uprava Vojne krajine, f. 434, kut. 52, *Manifest Mojim Krajišnikom hrvatsko-slavonskoga krajiškoga područja*.

⁵⁹ Jaroslav Šidak, Mirjana Gros, Igor Karaman, Dragovan Šepić, *Povijest hrvatskog naroda g. 1860–1914*, Zagreb 1968, 83.

⁶⁰ *List zemaljske uprave za hrvatsko-slavonsku vojnu Krajinu*, I–X, Zagreb 1872–1881.

⁶¹ Deana Kovačec, *nav. delo*, 165–172.

⁶² *List zemaljske uprave za hrvatsko-slavonsku vojnu Krajinu*, II godina (siečanjanj do konca prosinca 1873), Zagreb 1874, *Cesarska i kraljevska naredba od 8. kolovoza 1873. o uređenju ugarskih odmbremenih zakonah u hrvatsko-slavonskoj vojnoj krajini*, 88–90.

Банског стола и Царско-краљевски крајишки одсјек Стола седморице – оба са сје-диштем у Загребу. Овај Закон је прописивао да новоустановљени одсједи делују до коначног сједињења Војне крајине са цивилном Краљевином Хрватском.⁶³

Једно од најкрупнијих питања које је рјешавано у прелазном периоду била је прерасподјела огромних шумских пространа од готово 360.000 хектара. Први закон у вези са шумама донијет је у јануару 1872. године, а за њим је уследило још неколико.⁶⁴ Коначно уређење шума је завршено током 1890-их година када је влада увела шумарску управу каква је постојала у провинцијалним дијелу Модрушко-ријечке жупаније, чијих је 40,79% пространа било под шумом.⁶⁵ Шумски фонд је по-дијељен на неколико категорија: државне шуме крајишких имовних општина, шуме земљишних заједница, шуме управних (градских) општина, надбискупске и шуме Каптола, и на крају шуме приватних посједника.⁶⁶ Међу највећим шумским посјед-ницима били су Манастир Гомирје и Црквена општина у Јасенку у Котару Огулин.⁶⁷

Новоосноване крајишке имовне општине су у свакој бившој регименти преу-зеле половину свих шума, док је друга половина, тачније 260.000 хектара припала директно Угарској. Одмах је уочљива несразмјера у диоби и чињеница да је Угарска приграбила већи део, под изговором да ће се приход остварен од експлоатације шума улагати у подручја Војне крајине – првенствено у унапређење путне инфраструктуре, регулацију вода и пошумљавање голети. У стварности то није био случај. Сваки про-јекат који је истински имао за циљ унапређење путне и жељезничке мреже Угарска је саботирала. На примјер, тим стручњака је до 1875/6. године сачинио неколико елабо-рата из којих се могло закључити да је најнеопходније повезати Сјеверну Далмацију са Горњом Крајином (конкретно Книн и Огулин), али је овај пројекат, као и низ других, остао нереализован, услјед јаког отпора Будимпеште. Мађарске власти су искључиво подржавале пројекте који су повезивали Будимпешту са периферијом државе. Један од таквих пројеката био је пут дуг 60 км који је требало да повеже Огулин и Нови (Котар Врбовско), а који је превасходно имао за циљ транспорт дрвне грађе из бивше Војне крајине.⁶⁸ Модрушко-ријечка жупанија је била позната и по илегалној сјечи шуме и другим штетама на шумским газдинствима. Шумских штета је највише било на Кордуну. У котарима Слуњ и Војнић становништво је највише зими из нужде сјекло

⁶³ *List zemaljske uprave za hrvatsko-slavonsku vojnu Krajinu*, I godina (siečanjan do konca prosinca 1872), Zagreb 1873, Komad III, *Propis o mirovnih sudovih u hrvatsko-slavonskoj i banatskoj vojnoj krajinu*, 55–68; D. Kovačec, *nav. delo*, 165–172.

⁶⁴ *List zemaljske uprave za hrvatsko-slavonsku vojnu Krajinu*, I godina (siečanjan do konca prosinca 1872), Zagreb 1873, Komad II, 1–21; Isto, Komad IV, *Okružnica c. kr. glavnoga zapovjedništva u Zagrebu o pobiranju odšteta za šumske kvarove i globe u hrvatsko-slavonskoj vojnoj Krajinu*, 90–93; *List zemaljske uprave za hrvatsko-slavonsku vojnu Krajinu*, II godina (siečanjan do konca prosinca 1873), Zagreb 1874, *Zakon o privremnoj razrezbi poreza na državne i obćinske šume u hrvatsko-slavonskoj Krajinu*. Komad III, 24. lipanj 1874, 46–48.

⁶⁵ *Izveštaj upravnog odbora županije Modruško-riječke o svom poslovanju tečajem godine 1894*, 89.

⁶⁶ *Izvešće o stanju javne uprave u županiji Zagrebačkoj za godinu 1904*, Zagreb 1905, 83.

⁶⁷ *Izveštaj upravnog odbora županije Modruško-riječke o svom poslovanju tečajem godine 1894*, 89.

⁶⁸ J. Šidak, M. Gross, I. Karaman, D. Šepić, *Povijest hrvatskog naroda g. 1860–1914*, 82.

стабла за огрјев. Овај обичај је био толико укоријењен и распрострањен да га чак ни високе казне ни запошљавање већег броја шумара нису могли искоријенити.⁶⁹

Мноштво уредби и закона донијетих током транзитног периода сједињења Крајине и банске Хрватске бавило се просвјетним питањима. Царска наредба из 1873. године пренијела је све надлежности Крајишког одјела за богоштовље и наставу на Богоштовно и наставни одјел у Загребу, чиме су важећи просвјетни закони уведени и на простор Крајине.⁷⁰ Одјел за богоштовље и наставу био је један од три министарства који су основани реформом Земалске владе бана Рауха марта 1869. године.⁷¹ Основни дјелокруг Министарства обухватио је не само управу и надзор над школским одгојем и наставом, већ и послове законом признатих цркава и вјерских заједница, управу њихових школских добара, надзор над научним, просвјетним и културним друштвима и установама као и надзор над управом наставних и вјерских задужбина.⁷²

Упркос царевом указу и предвиђањима да ће развојачење бити окончано најдаље до 1874. године, Крајина је, од доношења царског *Манифеста*, опстала још читаву деценију. Много је фактора који су утицали да пријелазни период потраје дуже од планираног. У већини крајишких општина радио је само по један чиновник (и то најчешће биљезник) који није имао довољно знања ни могућности да спроведе сложени управни поступак сједињења своје општине са провинцијалом. Поред обимности посла око усаглашавања закона, ту су били још и разлози социо-економске природе. У областима Крајине 1873. године је дошло до великих епидемија колере, дифтерије и богиња које су десетковале становништво и створиле велику социјалну напетост. Напетост је додатно била појачана великим приливом избјеглица из Босне, које су на Кордуну и у другим пограничним крајевима тражиле уточиште бежећи од устанка који је почео у Невесињу 1875. године. Посредно, Велика источна криза је убрзала процес развојачења. Када је на Берлинском конгресу 1878. године Босна и Херцеговина одузета Османском и дата на управу Хабзбуршком царству, Војна крајина као штит и погранично подручје била је *ipso facto* сувишна, јер Аустроугарска више није имала границу са Османским царством у сектору Крајине. Акумулирано незадовољство народа покушао је да искористи генерал Фрањо Филипковић, усмјеравајући га према власти бана Ивана Мажуранића. Као ни Раковичка буна, ни ова генерала Филипковића није имала неопходну подршку, па је пропала. У стварности, Крајшници су били подијељени и растрзани. Јака контра струја крајишких Срба била је окупљена у Народној странци и залагала се за уједињење, сматрајући да ће, након развојачења, нестати тегобно стање за српски народ и да ће уједињени Срби из Војне крајине и Срби из провинцијала имати веће шансе да

⁶⁹ *Izveštaj upravnog odbora i kr. podžupana županije Modruško-rijčke o stanju uprave u županiji za vrijeme od 1. siječnja do 31. prosinca 1906*, Ogulin 1907, 179.

⁷⁰ *List zemaljske uprave za hrvatsko-slavonsku vojnu Krajinu*, II godina (sječanj do konca prosinca 1873), Zagreb 1874, 37–38.

⁷¹ Од 1913. Земљска влада се састоји од четири министарства: богоштовље и настава, унутрашњи послови, народно господарство и правосуђе (В. Krizman, *Hrvatska u Prvom svjetskom ratu*, 16).

⁷² Rajka Bućin, „Odjel za bogoštovlje i nastavu Zemaljske vlade za Hrvatsku i Slavoniju (1869–1918/1921): djelokrug, uredsko poslovanje i pismara“, *Arhivski vjesnik*, 57/2014, 39–69.

поправе свој положај.⁷³ Према мишљењу Василија Ћ. Крестића, коначно развојачење Војне крајине значило је крах како српске, тако и хрватске политике, јер су Срби и Хрвати имали иза себе неколико хиљада добро наоружаних и обучених граничара које нису умјели да искористе за остварење својих националних циљева. Тиме што су мирно дозволили развојачење, сматра Крестић, Срби и Хрвати су показали да су политички недорасли вишим националним циљевима, а пропаст Крајине донио је корист само Мађарима.⁷⁴

Корист Мађара се огледала не само у добијању шумских простанстава, већ су процес развојачења искористили да уцјене Хрватску да пристане на ревизију *Нагодбе*. Будимпешта је захтјевала да Угарска влада контролише крајишки инвестициони фонд, да банска Хрватска промијени план изградње железничке пруге на подручју Војне крајине, као и да се број хрватских заступника у мађарском Сабору не увећа са дотадашњих 34 на 60 заступника колико је *Нагодба* пропорционално предвиђала, већ да се са 55 тај број смањи на 40 заступника – заједно за војни и цивилни дио. Ово драстично смањење је највише погађало Србе из Крајине, али су за ову одредбу у јануару 1881. године гласали сви српски заступници, са изузетком Михаила Ћорђевића.⁷⁵ Тек када је Хрватски сабор удовољио свим захтјевима и када је извршена ревизија *Нагодбе* 1873, цар је потписао *Рескрипт о уједињењу* 15. јула 1881. године, који је пратио проглас крајишком становништву под називом „Манифест мојим крајишницима“.⁷⁶

Процес развојачења започет је у вријеме бана Мажуранића (1873–1880), али га он није довео до краја. Компромитован побуном генерала Филиповића, али и чињеницом да је процедура предуго трајала, бан Мажуранић је 1880. године поднио оставку, коју је цар прихватио и потврдио у децембру 1881. године.⁷⁷ Мажуранићев посао је наставио и довршио његов наслједник, бан Ладислав Пејачевић (1880–1883). Он је званично 1. августа 1881. године преузео управу над територијом Крајине.⁷⁸ Ипак, ни гроф Пејачевић се није дуго задржао на дужности бана. Његов основни задатак је био да процес уједињења спроведе до краја, када је то завршио поднио је оставку у августу 1883. године, коју је цар уважио 4. септембра. О поднијетој оставци гроф Пејачевић је обавијестио све угледне личности у Хрватској, а између осталог и владику горњокарловачког Теофана (Живковића),⁷⁹ коме се захвалио на подршци и сарадњи током „бановања“.⁸⁰

⁷³ Kotar Vojnić u narodnooslobodilačkom ratu i socijalističkoj revoluciji, Karlovac 1989, 24.

⁷⁴ В. Ћ. Крестић, *Срби у Угарској 1790–1918*, 312.

⁷⁵ Nives Rumenjak, *Politička i društvena elita Srba u Hrvatskoj potkraj 19. stoljeća. Uspon i pad Srpskoga kluba*, Zagreb 2005, 29–30.

⁷⁶ F. Škiljan, *Kulturno-historijski spomenici Korduna s pregledom povijesti Korduna od prapovijesti do 1881. godine*, 11.

⁷⁷ HDA, SPC – Епархија Горњокарловачка, f. 675, RS–II, EU, kut. 318/1884, № 5402, Zagreb, 11. prosinca 1881.

⁷⁸ Kotar Vojnić u narodnooslobodilačkom ratu i socijalističkoj revoluciji, 24; F. Škiljan, *Kulturno-historijski spomenici Korduna s pregledom povijesti Korduna od prapovijesti do 1881. godine*, 11.

⁷⁹ М. Радека, *Горња Крајина или Карловачко владичанство. Лика, Крбава, Гацка, Капелско, Кордун и Банија*, 191; Сњежана Орловић, *Православна епархија Горњокарловачка – шематизам*, Београд–Карловац 2017, 52–53.

⁸⁰ HDA, SPC – Епархија Горњокарловачка, f. 675, RS–II, EU, kut. 318/1884, № 3654, Zagreb, 6. rujna 1883.

Владика Теофан (Живковић, крштено име Божићар) Сремски Карловци, 1825 – Плашки, 21. новембар 1890). На челу Горњокарловачког владичанства био је у периоду 1874–1890. Био је брат барона Јована Живковића. Рођен је у Сремским Карловцима 1825. Замонашио се 1851. За владика Горњокарловачког је изабран 1874. Био је један од најистакнутијих владика, познат по свом бесједништву и проповиједању. Обичавао је да обилази епархију и подучава народ кроз своје проповиједи. На црквено-народном сабору у Сремским Карловцима 1881.

изабран је за патријарха, али је Беч поништио његов избор и изабрао Германа. Изненада је преминуо 21. новембра 1890. По властитој жељи није хтио да буде сахрањен у катедралној крипти већ на општинском гробљу у Плашком, заједно са народом. Ту је почивао до 2013. када је гроб оскрнављен, а земни остаци су 2014. пренијети у Манастир Пресвете Богородице Тројеручице и похрањени у новој гробници поред манастирске цркве Светих апостола Петра и Павла.

САОБРАЖАВАЊЕ РАЗВОЈАЧЕНЕ КРАЈИНЕ ЗАКОНИМА БАНСКЕ ХРВАТСКЕ

Од 1. августа 1881. године престао је сваки утицај заједничког Министарства рата на простор тада већ бивше Војне крајине.⁸¹ Иако Војне крајине формално више ни није било, раздобље од 1881. до 1886. године обележено је својеврсним дуализмом у управи тим дијелом Монархије. И даље су постојале двије управне области: једна која је обухватала бившу Војну крајину с окружима, унутар којих су дјеловали котарски уреди као првостепени управни органи, и друга управна област која је обухватала простор цивилне Хрватске са жупанијама, унутар којих су дјеловале поджупаније као првостепени управни органи подређени краљевској Земаљској влади као највишој и последњој инстанци. Ово двојство у управи коначно је укинута фебруара 1886. године саборском одлуком о устројству јединствене управне организације на цијелокупном простору Хрватске и Славоније и бивше Војне крајине.⁸²

Саборском одлуком из 1886. године извршена је подјела земље на осам жупанија: Личко-крбавску, Модрушко-ријечку, Загребачку, Вараждинску, Бјеловарско-крижевачку, Пожешку, Вировитичку и Сријемску жупанију. Жупанија је представљала подручну управну јединицу. Жупаније су обухватале 66 самоуправних области (котара), које су се даље дијелиле на мање управне јединице (општине). Општине су замијениле стару крајишку подјелу на компаније. Промјене се нису одразиле на *крајишке имовне општине* које су остале нетакнуте, како у територијалном опсегу, тако и у унутрашњем устројству. Као такве, опстале су све до 1947. године када је, у

⁸¹ HDA, Civilna uprava Vojne krajine, f. 434, kut. 52, *Kraljevski odpis od 15. srpnja 1881.*

⁸² В. Ћ. Крестић, *Срби у Угарској 1790–1918*, 312.

процесу национализације, крајишка, као и имовина земљишних заједница и других сличних удружења, проглашена општенонародном имовином.⁸³

Подручје некадашњег Карловачког генералата било је подијељено на три жупаније: Модрушко-ријечку, Загребачку и Личко-крбавску. Подручје Кордуна је највећим дијелом ушло у састав Модрушко-ријечке жупаније (котари Слуњ и Војнић). Модрушко-ријечка жупанија се на западу протезала до Јадранског мора, на истоку се граничила са Босном, на сјеверу са Крањском и Загребачком жупанијом док је на југу сезала до Личко-крбавске жупаније. Њено сједиште је било у Огулину.⁸⁴ У управном погледу дијелила се на осам управних котара и 55 општина и један слободан град (Бакар).⁸⁵ Слуњски котар чиниле су општине: Валишсело (од 1907. Цетинград),⁸⁶ Раковица, Слуњ, Дрежник (од 1908. Дрежник Град),⁸⁷ Приммишље и Вељун. Сједиште котара је било у Слуњу. У саставу Котара Војнић биле су општине: Бариловић, Вукманић, Перјасица, Крњак, Војнић и Крстиња.⁸⁸ Иако је сједиште котара било у Војнићу, у Крњаку се налазило сједиште Котарског суда, а становништво је, безуспјешно, у више наврата покретало иницијативе да се сједиште котара и формално пренесе из Војнића у Крњак.⁸⁹ Мањи дио Кордуна ушао је у састав Загребачке жупаније: Котар Вргинмост са сједиштем у Топуском,⁹⁰ Карловац као слободни град, и простор до Слуњских брда и уз реку Мрежницу.⁹¹ Котару Вргинмост припадале су општине: Бовић, Чемерница, Топуско и Вргинмост, док се Ласиња налазила у Котару Писаровина.⁹²

На челу жупанија био је велики жупан, који је предсједавао жупанијском скупштином и пред којом је полагао заклетву приликом ступања на дужност. Жупан није био представник жупанијске самоуправе, него представник Владе, и за свој рад није одговарао жупанијској скупштини, него Земаљској влади, бану и цару Францу Јозефу, као носиоцу титуле угарског краља. Политичка ситуација у жупанији

⁸³ S. Planinić, *nav. delo*, 173–183.

⁸⁴ *Izveštaj upravnog odbora i kr. podžupana županije Modruško-riječke o stanju uprave u županiji za vrijeme od 1. siječnja do 31. prosinca 1897.*

⁸⁵ *Izveštaj upravnog odbora i kr. podžupana županije Modruško-riječke o stanju uprave u županiji za vrijeme od 1. siječnja do 31. prosinca 1897, 87; XXIII. Izvešće o stanju javne uprave u županiji Modruško-riječkoj za 1908. godinu, Ogulin 1909, 42.*

⁸⁶ Град Цетин је током средњег вијека био јако упориште Франкопана, али је 1636. пао под османску власт. Тек 1790. град је ослободио генерал Валиш, по коме је све до 1907. године носио назив Валишсело (М. Радека, *Горња Крајина или Карловачко владичанство. Лика, Крбава, Гацка, Капелско, Кордун и Банија*, 31; *Izveštaj upravnog odbora i kr. podžupana županije Modruško-riječke o stanju uprave u županiji za vrijeme od 1. siječnja do 31. prosinca 1907, Ogulin 1908, 59.*)

⁸⁷ *XXIII. Izvešće o stanju javne uprave u županiji Modruško-riječkoj za 1908. godinu, 38.*

⁸⁸ М. Радека, *Кордун у прошлости*, 161.

⁸⁹ *Kotar Vojnić u narodnooslobodilačkom ratu i socijalističkoj revoluciji*, 25.

⁹⁰ Вргинмост је све до развојачења био сједиште котара, али је после 1881. сједиште пренијето у Топуско, да би тек 1920. године било враћено у Вргинмост (Dušan Baić, *Kotar Vrginmost u NO borbi 1941–1945, Vrginmost 1980, 19.*)

⁹¹ М. Радека, *Кордун у прошлости*, 160–161.

⁹² М. Мркаљ, *нав. дело*, 24.

обично није имала утицаја на избор великог жупана.⁹³ Велики жупан је имао свог заменика – поджупана, кога је, такође, именовао цар, а потврђивао Угарски сабор. У управном погледу, поред великог жупана и поджупана, жупанијом су управљали жупанијска скупштина и управни одбор.⁹⁴ Према изборном закону, бирачи су имали посредно изборно право, односно на изборима су гласали посредством делегата који је биран на сваких 50 бирача.⁹⁵ Изборни цензус је био висок, како за жупанијске скупштине, тако и за Сабор. На примјер, 1906. године у Хрватској је живјело 2.214.305 становника. Од тог броја је свега 45.381 имао право гласа. Изборни закон из 1910. године је поправио стање, па је број гласача на нивоу читаве Хрватске износио 190.000.⁹⁶ Жупанијска скупштина се састајала само два пута у години – на пролеће и у јесен. Њена улога је била саветодавна, док је главну ријеч и све законске прописе доносио управни одбор. Задатак скупштине је био да потврди одлуке које је одбор донио. Одбор се, суштински, бавио свим текућим проблемима у жупанији и састајао се сваког мјесеца.⁹⁷

Када је ријеч о војној обавези, регрути из Котара Вргинмост дјелимично су потпадали под Карловац, а дјелимично под војни регрутни центар у Сиску. Слуњ и Војнић су потпадали под надлежност домобранског попунидбног окружја у Карловцу. После народног устанка из 1887. године, Модрушко-ријечка жупанија је била реорганизована и разбијена на два пучко-усташка котара: 84. пучки усташки котар су чинили котари Слуњ, Војнић и Врбовско, док су се котари Огулин, Цриквеница, Чабар, Делнице, Сушак и слободни град Бакар налазили у оквиру 85. пучко-усташког котара.⁹⁸ Ова војна подјела је остала на снази све до 1918. године. Када је ријеч о полицијским станицама, на простору Котара Војнић било их је пет: у Војнићу, Бариловићу, Крстињи, Перјасици и Вукманићу. У Слуњском котару, осим станице у граду Слуњу, биле су још полицијска станица у Мочилима, Новој Кршљи, Раковици, Вељуну, Валишселу и у Примишљу.⁹⁹ У Слуњу је 1899. године основано ватрогасно удружење.¹⁰⁰ Добровољно ватрогасно друштво за Котар Вргинмост основано је 1905. године у Вргинмосту.¹⁰¹

⁹³ В. Budisavljević Prijedorski, *nav. delo*, 29.

⁹⁴ *Izveštaj upravnoga odbora županije Modruško-riečke o stanju uprave u županiji od 1. siečnja do 31. prosinca 1905*, 38.

⁹⁵ XXIII. *Izvešće o stanju javne uprave u županiji Modruško-riečkoj za 1908. godinu*, 26–27; N. Rumenjak, *Politička i društvena elita Srba u Hrvatskoj potkraj 19. stoljeća. Uspon i pad Srpskoga kluba*, 99.

⁹⁶ В. Krizman, *Hrvatska u Prvom svjetskom ratu. Hrvatsko-srpski politički odnosi*, 15.

⁹⁷ XXV. *Izvešće o stanju javne uprave u županiji Modruško-riečkoj za 1910. godinu*, Ogulin 1911, 28–32.

⁹⁸ *Izveštaj upravnoga odbora i kr. podžupana županije Modruško-riečke o stanju uprave u županiji za vrijeme od 1. siečnja do 31. prosinca 1900*, Ogulin 1901, 197; D. Kovačec, *nav. delo*, 165–172.

⁹⁹ *Izveštaj upravnoga odbora i kr. podžupana županije modruško-riečke za vrijeme od 1. siečnja do 31. prosinca 1898*, Zagreb 1899, 171.

¹⁰⁰ *Izveštaj upravnoga odbora i kr. podžupana županije Modruško-riečke o stanju uprave u županiji za vrijeme od 1. siečnja do 31. prosinca 1899*, Zagreb 1900, 191.

¹⁰¹ *Izvešće o stanju javne uprave u županiji Zagrebačkoj za godinu 1905*, Zagreb 1906, 97.

ЗАДРУГАРСТВО

Према расположивим сазнањима, задруге су постојале од времена досељавања становништва на простор Војне крајине. Међутим, о њиховом функционисању и међусобном односу задругара имамо врло мало података пре XIX вијека. Граничарски закон из 1807. године је прогласио задругу основном ћелијом крајишког друштва и све до развојачења на њој је почивала економска снага Војне крајине и крајишког сељака. Задруга је била дужна да храни и облачи задругаре у војној служби, да издржава њихове породице, уз одштету од 12 форинти по војнику у миру и 6 форинти у вријеме рата.¹⁰² Задруге су уједињавале најмање две породице, али је било случајева да је једна задруга могла бројати и по 40 или чак 80 чланова. У заједници није постојао индивидуални посјед, нити имовина. У почетку се задруга темељила на патријархату, односно само је мушкарац могао основати задругу, али се касније однос измијенио у корист жена, због великог страдања мушкараца у ратовима.¹⁰³ Иначе, задругарство није искључиво везано за простор Војне крајине. Задруге су биле заступљене и у тадашњој Србији. Процењује се да их је почетком XX вијека било око 30.000. У појединим крајевима Србије задруге су опстале све до послје Другог свјетског рата.

Пут ка укидању задруга отворен је током прелазног периода развојачења Војне крајине, када су донијете уредбе које су имале за циљ да расформирају задружна домаћинства, јер се сматрало да ће „мања самостална господарства лакше напредовати“. Ипак, вријеме је показало да то није био случај. Десило се управо супротно – да се „мања господарства нису ни могла одржати, већ морадоше пропасти“. Укидањем Војне крајине и њеном провинцијализацијом, нагло је прекинут устаљени и деценијама изграђивани начин живота крајишког становништва. Изоловани од цивилне управе, са сопственим системом и војнограничарском управом, која је по свему била различита од провинцијалног дијела Угарске и Хрватске, развојачени крајеви су се тешком муком укључивали у стандардне друштвено-економске односе. Приликом укидања задруга законодавац није водио рачуна о постојећим суштинским разликама у степену развоја између цивилног дијела и Војне границе и свјесно је занемарио чињеницу да су ти крајеви привредно заосталији, са сиромашним становништвом. До тада важећи строги војни регуламенти и пореске олакшице једноставно су замијењени грађанским законодавством цивилног дијела државе, без икаквих прелазних пореских олакшица које би помогле крајишком становништву да се снађе у новом политичком и привредном окружењу и да свој дотадашњи начин живота саобрази новим приликама.¹⁰⁴

У процесу укидања задруга искрсло је неколико крупних проблема. У првом реду укидање задруга није само наштетило обиму и квалитету дотадашње производње, већ је довело до трајног погоршања међуљудских односа међу бившим

¹⁰² М. Мркаљ, *Школство и просвјета на Кордуну*, 22.

¹⁰³ F. Škiljan, *Kulturno-historijski spomenici Korduna s pregledom povijesti Korduna od prapovijesti do 1881. godine*, 10.

¹⁰⁴ В. Ћ. Крестић, *Срби у Угарској 1790–1918*, 315.

задружним породицама, јер је деоба земље и имовине „дубоко засекала у народни живот“. Када се дошло до подјеле имовине испоставило се да је много теже праведно прерасподијелити задружни иметак, него очувати задруге у облику у којем су деценијама постојале. Додатни проблем је био тај што су многе породице одбијале да напусте систем задругарства. Такође, било је много случајева у којима су мушки чланови задруге боравили на раду у иностранству, због чега су били спречени да се одазову позиву власти за раскид задружних односа.¹⁰⁵

Додатни проблем је био што задружне породице нису могле да изађу из зачараног круга задружног удруживања. Да би помогле и олакшале овај процес, власти су одредиле посебне „мјернике“ који су имали задатак да објективно подијеле задружну имовину. За обуку мјерника и њихово упућивање у функционисање задруга требало је доста времена, тако да мјерника није било довољно чак ни деценију после доношења уредбе о укидању задруга. Тамо гдје је мјерника и било, њихове услуге су често биле прескупе за сиромашне крајишке становнике. У таквим околностима, Крајишници су прибјегавали разним полумјерама. Неки су прибегавали тајној подјели имовине између чланова задруге, без присуства мјерника. Власти су овакве деобе сматрале илегалним и ништавним. Други су се задуживали да би могли да плате мјерника, али чак ни ангажовање државних геометара није гарантовало праведну прерасподјелу имовине. Било је доста случајева да су они због корумпираности (или неког другог разлога) намјерно одуговлачили процес деобе. Све је то драстично погоршавало економски положај сељака и продубљивало њихово неповјерење према властима.¹⁰⁶ Додатни проблем за крајишке сељаке је био велики број лажних геометара који су ординирали по селима и покушавали да искористе ситуацију. То су углавном били нижи општински чиновници, тзв. надриписари,¹⁰⁷ који су злоупотребљавали неукост и наивност сељака и убеђивали их да су оштећени предугим чекањем или већ завршеном диобом. Под утицајем надриписара, многи су поново отварали поступак, бацали новац и отезали решење диобе, која се готово увијек рјешавала на њихову штету. Власти су овакве случајеве препознале као „жртве надриписара“. Оштећени сељаци су се после безуспјешно жалили властима да су обманути, али се начињена штета углавном није могла исправити.¹⁰⁸ Тешком положају крајишког сеоског живља придонијела је и аграрна криза која је избила средином 70-их година и доживјела пун замах у периоду разбијања кућних задруга. Услијед хиперпродукције, пољопривредни производи достигли су рекордно ниске цене.¹⁰⁹

¹⁰⁵ *Izвјештај управнога одбора i kr. podžupana županije Modruško-riečke o stanju uprave za vrijeme od 1. siečnja do 31. prosinca 1897, Zagreb 1898, 24.*

¹⁰⁶ *Izвјештај управног одбора županije Modruško-riječke o svom poslovanju tečajem godine 1894, 18.*

¹⁰⁷ Власти су овакве случајеве санкционисале на основу закона („Поступак против надриписарства“) који је усвојен 10. октобра 1880. године (*Priručnik za političku upravnu službu u kraljevinah Hrvatskoj i Slavoniji*. Napisao, sustavno uredio i protumačio Milan Smrekar, svezak 37, Zagreb 1901, 354–355).

¹⁰⁸ *Izвјештај управног одбора županije Modruško-riječke o svom poslovanju tečajem godine 1894, 19.*

¹⁰⁹ Василије Крестић, „Од развојачења батаљона до стварања Краљевине СХС“, *Шајкашка: простор, становништво, прошлост*, ур. Љубомирка Кркљуш, Нови Сад 2014, 341–428.

Због свих проблема, Земаљска влада је 9. маја 1889. године донијела *Задружни закон* којим је привремено зауставила процес укидања задруга. Задруге нису задржане у свом пређашњем облику, већ је донијети Закон ишао за тим да уведе неопходан ред и дисциплину у њихово функционисање.¹¹⁰ Закон је предвидио увођење посебних повјереника који ће провјерити све завршене случајеве и који ће надгледати све будуће диобе. Циљ је био да се смање трошкови и убрза процес диоба. Према усвојеном Закону задруга је третирана као правна особа. Диоба се могла извршити само ако је свака породица у задрузи добијала најмање четири јутра земље. Задругари као појединци нису имали никаква права на било какве „и-деалне дијелове задружне имовине“ и ниједан тестамент то није могао промијенити. Сарадњу са повјереником остваривао је кућегосподар као правни заступник задруге.¹¹¹ Међутим, од доношења закона 1889. ниједан такав специјални повјереник није дошао у Модрушко-ријечку жупанију о чему је велики жупан извјестио Владу октобра 1893. године.¹¹² Повјереници се нису појавили ни током 1894. те су, на крају те календарске године, котари Огулин, Слуњ и Војнић заједно имали 587 неријешених случајева.¹¹³ Стање се није промијенило ни наредних година. Власти нису истрајале у примјени Закона и слању повјерника, тако да све до 1914. године у котарима Слуњ, Војнић и Вргинмост налазимо годишње стотине неријешених случајева. Југословенска краљевина, створена 1918. године, наслиједила је преостале задруге. Неке су биле у изворном, а друге у измијењеном облику. Ван сваке сумње, кућне задруге су биле назадне институције и, као такве, представљале су реликт прошлог времена. Ипак, у околностима гдје држава није понудила бољи и ефикаснији систем, њихово уништавање је довело, ионако сиромашно, крајишко становништво до потпуне бијезде, што је даље резултирало масовним исељавањем у сусједне и прекоморске земље.

ДЕМОГРАФСКА СЛИКА КОРДУНА

У Војној крајини је 1857. године живјело укупно 657.817 становника, од чега су 45% били Срби.¹¹⁴ Према службеном попису с краја 1880. године, непосредно пред развојачење Крајине на подручју Хрватске и Славоније живјело је 497.746 српских становника, што је износило 26,30% од укупног броја.¹¹⁵ Са присаједињењем Крајине проценат Срба у Хрватској и Славонији се са 7 повећао на 26,3%.¹¹⁶ У првој деценији XX вијека, тачније 1910. године, у Хрватској и Славонији, тада већ заједно са бившом

¹¹⁰ *Izvjestaj upravnog odbora županije Modruško-rijčke o svom poslovanju tečajem godine 1894*, 19.

¹¹¹ Bogdan Stojavljević, *Povijest sela. Hrvatska-Slavonija-Dalmacija 1848–1918*, Zagreb 1973, 173.

¹¹² *Izvjestaj upravnog odbora županije Modruško-rijčke o svom poslovanju tečajem godine 1894*, 19.

¹¹³ *Izvjestaj upravnog odbora županije Modruško-rijčke o svom poslovanju tečajem godine 1894*, 20.

¹¹⁴ Никола Л. Гаћеша, „Српске новчане установе у другој половини XIX и почетком XX века у Хрватској и Славонији“, *Зборник о Србима у Хрватској*, ур. Василије Крестић, IV, Београд 1999, 117–141.

¹¹⁵ A. Szabo, *nav. delo*, 107–134.

¹¹⁶ Милорад Екмечић, *Стварање Југославије 1790–1918* (2), Београд 1989, 397.

Војном крајином, је живјело 2.661.954 особа, од чега 708.993 Срба, односно 27,26%.¹¹⁷ Након развојачења територија бивше Војне крајине је подијељена између жупанија. Српског живља је било у свих осам жупанија, али су најбројнији били на простору Личко-крбавске (51%), Сремске (више од 46%) и Модрушко-ријечке (32%), а нешто више од 27% Срба је живјело у Пожешкој жупанији.¹¹⁸

У погледу вјероисповијести попис из 1900. године наводи да је 612.604 становника исповиједало православље, наспрам 1.710.425 становника римокатоличке вјере. У односу на попис из 1880. године број православних је порастао за 69.697 становника, што је, према истраживању Агнезе Сабо, свеукупно значило мали назадак узрокован прије свега високом стопом исељавања и мањим природним прираштајем. Назадак је посебно био осјетан у демографској структури становништва бивше Крајине, док са друге стране римокатоличко становништво није било погођено високом стопом исељавања, а тамо гдје се становништво исељавало природни прираштај је надокнађивао тај демографски губитак. Са становништва економије, исељавање није било негативна појава. Привремено исељавање чак је и охрабривано од стране власти, јер су се повратници враћали са зарађеним капиталом и новим знањима која су примењивали на својим усјевима и у производним погонима. У том погледу се сматрало да исељеништво доприноси привредном и пољопривредном напретку Хрватске.¹¹⁹

Ако је са економског аспекта исељавање доприносило привредном развоју земље, са демографског је било погубно. Да бисмо илустровали демографски развој Кордуна у периоду од развојачења до Првог свјетског рата ослонићемо се на податке за Слуњски и Војнишки котар. Ријеч је, углавном, о званичним жупанијским подацима које је Модрушко-ријечка жупанија публиковала за јавност сваке године у периоду 1894–1912. године. Када је ријеч о Котару Вргинмост, који је био у саставу Загребачке жупаније, подаци које имамо су нешто сумарнији. Званичне жупанијске податке смо употпунили са подацима Српске православне цркве, односно Горњокарловачке епархије. Дати подаци представљају оквир и никако се не могу узети као потпуно тачни или прецизни. Жупанија Модрушко-ријечка је обухватала простор од 4.879.250 км². На том простору је 1895. године живјело укупно 220.629 становника.¹²⁰ До 1912. године број становника је нарастао на 276.564.¹²¹ По територијалном опсегу и броју становника Модрушко-ријечка је спадала у ред мањих жупанија, што нарочито долази до изражаја ако је упоредимо са највећом – Загребачком, која је,

¹¹⁷ Никола Л. Гаћеша, „Српско задругарство у Хрватској и Славонији од 1897. до 1918“, *Зборник о Србима у Хрватској*, ур. Василије Крестић, I, Београд 1989, 133–171; Софија Божић, *Срби у Хрватској и југословенска држава 1918–1929*, Београд 2015, 56.

¹¹⁸ A. Szabo, *nav. delo*, 107–134.

¹¹⁹ *Izvjешće o stanju javne uprave u županiji Zagrebačkoj za godinu 1910*, Zagreb 1911, 76–77.

¹²⁰ XXVII. *Izvjешće o stanju javne uprave u županiji Modruško-riječkoj od 1. siječnja do 31. prosinca 1912*, Ogulin 1913, 39.

¹²¹ *Izvjешtaj upravnog odbora i kr. podžupana županije Modruško-riječke o stanju uprave u županiji za vrijeme od 1. siječnja do 31. prosinca 1912*, 39.

према попису из 1910. године, имала 515.014 становника.¹²² Од укупне површине Жупаније Слуњски котар је обухватао 846,96 км², а Војнићи котар 695,40 км². По свом територијалном опсегу, ова два котара су била одмах иза Котара Огулин.¹²³

Први детаљнији подаци којима располажемо датирају из 1883. године, када је, по налогу Митрополије у Сремским Карловцима, Горњокарловачка епархија извршила попис укупног становништва у Котару Војнић. Попис није спроведен према управним општинама, већ према парохијама Српске православне цркве. Те податке наводимо у цијелости и онако како су они наведени у архивским документима. Извјештаје су састављали надлежни свештеници, сваки је садржао број кућа, те број мушкараца и жена у одређеној парохији. Подаци су највјероватније сложени онако како су пристизали у епархијски уред у Плашком.

Парохија	Кућа	Мушких	Женских	Укупно становника
Тушиловић	155	638	588	1226
Доњи Будачки	241	977	911	1888
Горњи Будачки	315	719	678	1397
Скрад	252	723	657	1380
Вељун	281	1427	1148	2575
Благај	351	1339	1205	2544
Крстиња	301	1370	1361	2731
Клокоч	373	1695	1676	3371
Коларић	318	1089	1077	2166
Војнић	323	1230	1133	2363
Утиња	245	1173	1134	2307
Горња Требиња	191	828	785	1613
Перјасица	403	1185	1142	2327
Полој	264	812	714	1526
Слушница	322	1247	1012	2259
Бухача	140	682	643	1325
УКУПНО	4735	17.134	15.864	32.998

Табела 1: Становништво у Котару Војнић 1883. године¹²⁴

Слиједећи подаци за Котар Војнић односе се на 1900. годину. Као и претходни и ови су збрајали укупно становништво котара. Подјела према вјероисповијести није наведена, а овога пута је изостала полна подјела. Подаци су изнијети збирно и то према управним, а не парохијским општинама: 5.831 становник је живио у Војнићу, 5.031 у Крњаку, 6.521 у Бариловићу, 5.939 у Крстињи, 4.034 у Перјасици и 6.740 у Општини

¹²² *Izvjешće o stanju javne uprave u županiji Zagrebačkoj za godinu 1910*, 4.

¹²³ *XXIII. Izvjешće o stanju javne uprave u županiji Modruško-riečkoj za 1908. godinu*, 65.

¹²⁴ HDA, SPC – Епархија Горњокарловачка, ф. 675, RS-II, EU, kut. 318/1884, № /, Војнић, 31. децембра 1883.

Вукманић, односно укупно 34.096 становника.¹²⁵ У поређењу са претходним податком видимо да се за 17 година број становника увећао за свега 1.098. Уз све резерве о тачности података, као једино објашњење нам се намеће појачано иселјавање становника, које почетком XX вијека постаје масовно. Тај закључак нам може потврдити годишњи извјештај Модрушко-ријечке жупаније за 1908. годину, који наводи да је у Котару Војнић живјело 34.162 становника.¹²⁶ После 1908. у статистичким подацима жупаније уочавамо други проблем, а то је да исти број становника жупанијски *Извјештаји* наводе за 1909, 1910, 1911 и 1912. годину.¹²⁷ Ово нас упућује на закључак да жупанијске власти нису редовно вршиле попис становника и да је цифра преписивана.

Када је ријеч о Котару Слуњ, први податак који имамо датира из извјештаја жупанијске управе за 1897. годину према коме је у овом котару укупно живјело 44.338 становника.¹²⁸ Српска православна црква доноси податке за 1901. годину, који су прецизнији него они за Котар Војнић. Према документима Горњокарловачке епархије у Котару Слуњ је 1901. године живио 29.531 Србин. Од тог броја у самом Слуњу је било 1.509 Срба, од чега 744 жене и 760 мушкараца.¹²⁹ Подаци за Слуњ за наредну годину показују да је 1902. овде живјело 1.323 православних (655 мушкараца, 668 жена), што је 186 мање у односу на 1901. годину. Узрок томе може бити негативан природни прираштај, али је вјероватније да је узрок одлазак мушкараца у иностранство на привремену рад или трајно иселјавање које је почетком новог вијека узело маха.¹³⁰

У општини Вељун је 1901. године живјело 4.808 становника, без полног и религијског одређења, а до наредне 1902. број се повећао за сто нових становника и износио је 4.902 (2.509 мушкараца, 2.393 жене).¹³¹ За Примишље се наводи бројка од 7.615 становника, од чега 4.029 мушкараца и 3.586 жена.¹³² За Раковицу су подаци дати према селима: Кордунски Љесковац 1.620 (848 мушкараца, 772 жене), Корански Луг 290 (160 мушкараца, 130 жена), Нова Кршља 764 (409 мушкараца, 355 жена), Јамарје 248 (141 мушкарац, 107 жена), Стара Кршља 848 (451 мушкарац, 397 жена), Машвина 819 (447 мушкараца, 372 жене), Брезовац 634 (348 мушкараца, 286 жена), Броћанац 755 (413 мушкараца, 342 жене), Мудрић Село 646 (347 мушкараца, 299 жена), Доња Мочила 687 (342 мушкараца, 345 жена), Горња Мочила 1.253 (677 мушкараца, 576 жена) и Раковица 159 (78 мушкараца, 81 жена). Према овим подацима у Раковици је било 8.723 станов-

¹²⁵ HDA, SPC – Епархија Горњокарловачка, ф. 675, RS–II, EU, kut. 385, Popis žiteljstva od 31. prosinca 1900. u Kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji. Glavni rezultati po upravnim obćinama, Hr. zem. statistički ured u Zagrebu 1902, 6.

¹²⁶ XXIII. *Izvjешće o stanju javne uprave u županiji Modruško-riječkoj za 1908. godinu*, 135.

¹²⁷ XXVII. *Izvjешće o stanju javne uprave u županiji Modruško-riječkoj od 1. siječnja do 31. prosinca 1912*, 128.

¹²⁸ *Izvjешtaј upravnog odbora i kr. podžupana županije Modruško-riječke o stanju uprave u županiji za vrijeme od 1. siječnja do 31. prosinca 1896*, 82.

¹²⁹ HDA, SPC – Епархија Горњокарловачка, ф. 675, RS–II, EU, kut. 386, br. 4058, Slunj, 10. rujna 1902.

¹³⁰ HDA, SPC – Епархија Горњокарловачка, ф. 675, RS–II, EU, kut. 388, br. 220, Slunj, 16 siječnja 1903.

¹³¹ HDA, SPC – Епархија Горњокарловачка, ф. 675, RS–II, EU, kut. 386, br. 2027, Veljun, 6. rujna 1902; HDA, SPC – Епархија Горњокарловачка, ф. 675, RS–II, EU, kut. 388, br. 119, Veljun, 15 siječnja 1903.

¹³² HDA, SPC – Епархија Горњокарловачка, ф. 675, RS–II, EU, kut. 386, br. 3036, Primišlje, 2. rujna 1902.

ника, од чега 4.661 мушкарац и 4.062 жене.¹³³ Када је ријеч Општини Дрежњик и ту су подаци дати дати према местима: Дрежњик 204 становника (115 мушкараца и 89 жена), Садиловац 893 (478 мушкараца, 415 жена), Липовача 185 (101 мушкарац, 84 жене), Грабовац 447 (245 мушкараца, 202 жене) и Смољанац 372 (201 мушкарац, 171 жена). Укупно, у Дрежњнику је било 2.318 становника (1.242 мушкараца и 1.076 жена).¹³⁴ За Валишсело подаци су дати збирно за читаву општину: 4.558 становника (2.265 мушкараца, 2.293 жене).¹³⁵ Према државном попису из 1901. године, у Котару Слуњ је живјело 46.283 становника, од чега 9.199 у Слуњу, 9.012 у Валишселу, 5.375 у Вељуну, 9.860 у Раковици, 7.035 у Приммишљу и 5.802 у Дрежњнику.¹³⁶ Седам година касније (1908) наводи се да је у Котару Слуњ живјело 46.365 становника.¹³⁷ Ако правимо поређење у односу на 1897. годину и у Котару Слуњ видимо низак пораст становника – за 14 година 2.027 становника више. За наредне године (до 1912) у погледу статистике за Слуњски котар учествувамо проблем као и за Војнићи – преписивање исте цифре.¹³⁸

Када је ријеч о Котару Вргинмост, тамо је 1880. године, што значи непомредно пред развојачење, према расположивим подацима, живјело 26.039 становника. Године 1901. у Вргинмосту, Бовићу, Чемерници и Топуском живио је 25.171 становник. По местима: у Бовићу 4.943, Чемерници 4.153, Топуском 7.351 и у Вргинмосту 8.724.¹³⁹ Пет година касније (1906) у овом Котару је било 26.780 становника, а наредне 1907. године 27.016. Наведени подаци преузети су из *Извјешћа о стању јавне управе у жупанији Загребачкој*. Посљедњи статистички податак за (аустроугарски) Котар Вргинмост датира из 1910. године. Преузет је из државног пописа и према њему је овај котар имао 26.689 становника, односно 327 становника мање него 1907. године.¹⁴⁰ Не можемо са сигурношћу да кажемо да ли је ријеч о негативном природном прираштају, појачаном исељавању или једноставно непрецизним подацима. Када је ријеч о подацима СПЦ, они говоре да је 1901. године у Вргинмосту живјело 7.316, у Топуском 9.029, у Чемерници 3.638 и у Бовићу 4.400 становника, односно укупно

¹³³ HDA, SPC – Епархија Гornjokarlovačka, f. 675, RS–II, EU, kut. 386, br. 5828, Rakovica, 2. rujna 1902. У Раковици је у наредној 1902. години забележен негативан прираштај, па је укупан број православних износио 8.653, односно 70 житеља мање (HDA, SPC – Епархија Гornjokarlovačka, f. 675, RS–II, EU, kut. 388, br. 8844, Rakovica, 31. prosinca 1902).

¹³⁴ HDA, SPC – Епархија Гornjokarlovačka, f. 675, RS–II, EU, kut. 386, br. 3326, Drežnik, 3. rujna 1902.

¹³⁵ HDA, SPC – Епархија Гornjokarlovačka, f. 675, RS–II, EU, kut. 386, br. 3540, Vališselo, 16. rujna 1902.

¹³⁶ HDA, SPC – Епархија Гornjokarlovačka, f. 675, RS–II, EU, kut. 385, Popis žiteljstva od 31. prosinca 1900. u Kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji. Glavni rezultati po upravnim obćinama, Hr. zem. statistički ured u Zagrebu 1902, IV–V, XII.

¹³⁷ XXVII. *Izvjешće o stanju javne uprave u županiji Modruško-riečkoj od 1. siečnja do 31. prosinca 1912*, 135.

¹³⁸ *Izvjешtaj upravnog odbora i kr. podžupana županije Modruško-riečke o stanju uprave u županiji za vrijeme od 1. siečnja do 31. prosinca 1912*, 128.

¹³⁹ HDA, SPC – Епархија Гornjokarlovačka, f. 675, RS–II, EU, kut. 386/1902, br. 2584, Vrginmost, 7. rujna 1902.

¹⁴⁰ *Izvjешće o stanju javne uprave u županiji Zagrebačkoj za godinu 1906*, Zagreb 1907, 36; *Izvjешće o stanju javne uprave u županiji Zagrebačkoj za godinu 1907*, Zagreb 1909, 32; *Izvjешće o stanju javne uprave u županiji Zagrebačkoj za godinu 1911*, 4. Душан Баић наводи другачије податке. Према њима је у Котару Вргинмост 1890. било 30.133 становника, 1901. 25.036, а 1910. године 34.305 становника. При навођењу ових података позива се на Хрватски завод за статистику (D. Baić, *Kotar Vrginmost u NO borbi 1941–1945*, 22).

24.383.¹⁴¹ Када је ријеч о броју православних у Котару Вргинмост, не располажемо подацима СПЦ, али државни попис из 1910. године наводи да је у граду Вргинмосту живјело 628 Срба, у Топуском 357, а у Старом Селу Топуском 917.¹⁴²

Из приложених статистичких података јасно је да је заједнички именитељ за три кордунска котара низак природни прираштај, узрокован, пре свега, исељавањем становника. Томе сведоче извјештаји Модрушко-ријечке и Загребачке жупаније и пописи исељеника које су жупанијске власти брижљиво водиле. У првој деценији по развојачењу становништво Кордуна се већински исељавало у суседну Босанску крајину, Славонију или приморске крајеве гдје су, углавном трајно, остајали. У првим двијема деценијама од развојачења српско становништво се појачано исељавало и у Србију, на шта хрватске и угарске власти нису гледале са одобравањем. Земаљска влада је посебним дописима с времена на вријеме упозоравала велике жупане да обрате пажњу на ову појаву, као и да су у Хрватској присутни „србски агенти“ који иду по жупанијама и убјеђују људе да се преселе у Србију.¹⁴³

Почетком XX вијека миграциона рута се све више усмјеравала ка Америци и прекоморским земљама. У Војнићком котару је 1894. године било свега 322 регистрована човјека који су радили у Америци, док у Слуњском котару није био забележен нити један случај исељавања у Америку.¹⁴⁴ Непуну деценију касније 1902. године за Америку се из Слуњског котара иселило чак 2.504 становника, а из Војнићког 1.796 лица.¹⁴⁵ Двије године касније (1904) у Котару Слуњ је издат 851 пасош за путовање у Сједињене Америчке Државе (САД), а у Војнићком 674. Број оних који су тражили пасош за пут у САД је варирао од године до године, али је све до 1914. био у сталном порасту. По стопи исељавања Котар Слуњ је био на другом, а Војнић на четвртном мјесту на нивоу Модрушко-ријечке жупаније.¹⁴⁶

Котар Вргинмост је слиједио тренд Војнића и Слуња у погледу исељеничких рута. Загребачка жупанија, којој је Вргинмост припао након развојачења, подробно је пратила кретање становништва унутар и изван жупаније. Сваки одсељени становник или повратник је био евидентиран, а исто тако се евидентирало колико новца је послато из иностранства, што не налазимо у грађи других котара.¹⁴⁷ У почетку, исељавање је више било привременог карактера. Већина исељеника је одлазила на привремени рад и враћала се кућама и породицама послје неколико го-

¹⁴¹ HDA, SPC – Eparhija Gornjokarlovačka, f. 675, RS–II, EU, kut. 385, *Popis žiteljstva od 31. prosinca 1900. u Kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji. Glavni rezultati po upravnim obćinama*, Hr. zem. statistički ured u Zagrebu 1902, 10.

¹⁴² *Popis žiteljstva od 31. prosinca u Kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji*, Kr. zem. statistički ured u Zagrebu 1902, 6.

¹⁴³ HDA, Predsjedništvo Zemaljske vlade 1869–1921 (PRZV), f. 78, kut. 172/1881–1883, sv. 6, br. 413–1881; HDA, PRZV, f. 78, kut. 498/1894–1896, sv. 6–14, br. 1921–1896.

¹⁴⁴ *Izvjestaj upravnog odbora županije Modruško-riječke o svom poslovanju tečajem godine 1894*, 60–61.

¹⁴⁵ HDA, PRZV, f. 78, kut. 674/1903–1905, sv. 6–14, br. 2404; *Izvjestaj upravnog odbora i kr. podžupana županije Modruško-riječke o stanju uprave u županiji za vrieme od 1. siečnja do 31. prosinca 1902*, 271.

¹⁴⁶ *Izvjestaj upravnog odbora i kr. podžupana županije Modruško-riječke o stanju uprave u županiji za vrieme od 1. siečnja do 31. prosinca 1904*, Ogulin 1905, 266.

¹⁴⁷ *Izješće o stanju javne uprave u županiji Zagrebačkoj za godinu 1896*, Zagreb 1897, 32–33.

дина.¹⁴⁸ Према попису из 1902. године из Општине Вргинмост 329 лица је било на раду у иностранству, а из Топуског 386. Исте године се са привременог рада у Вргинмост вратило 16, а у Топуско 37 лица.¹⁴⁹ Међутим, карактер исељеништва се, баш као у Слуњу и Војнићу, мијењао почетком вијека. Било је све мање повратника, док се број сталних исељеника стално увећавао.¹⁵⁰

Проблемом исељавања и његовим утицајем на демографију студиозно су се бавили Богумил Храбак и Агнеза Сабо. Обоје су сагласни да је Аустроугарска дала највећи исељенички контингент Сједињеним Америчким Државама – укупно 25% исељеника. Тај закључак су извели на основу исељеничке евиденције коју су аустроугарске власти систематски водиле од 1898. године. Од 1901. до 1909. године из Аустроугарске се у САД иселило укупно 1.887.238 особа, од чега су 297.282 били Срби и Хрвати који су евидентирани збирно.¹⁵¹ Обоје сматрају да се исељавање одвијало под директним утицајем политичких и економских услова. Лоша година и слаби приноси су, по правилу, значили већи број исељеника у датом календарској години. Са друге стране, политичка или економска нестабилност, слична оној каква је забележена у САД током 1908. и 1909. године, утицала је да становништво тамо мање хрли на печалбу.¹⁵² Међутим, Храбак и Сабо се не слажу око тога да ли су се Хрвати или Срби више исељавали у Америку. Према Храбаку, највећи проценат емиграната из Аустроугарске у САД чинили су Хрвати. Према њему, Срби су се ређе исељавали, теже асимилovali у новој средини и чешће враћали назад у домовину, пошто би стекли иметак. Ако би и остали у Америци, тешко су се привикавали на језичку баријеру и готово по правилу су се женили само дјевојкама из родног краја.¹⁵³

Агнеза Сабо је, изучавајући проблем исељеништва, дошла до супротног закључка. Она сматра да су се Срби, првенствено они из бивших крајишких области, више и чешће исељавали од Хрвата. У прилог тој тези износи податке да су котари, већински насељени Србима, у периоду 1880–1910. године забиљежили најслабији пораст становништва. Број српског становништва на простору Модрушко-ријечке жупаније током ове три деценије увећао се за свега 16,03%.¹⁵⁴ Исељавање се одражавало на све аспекте живота, одређивало социо-економску слику и директно утицало на полну и старосну структуру становништва. На примјер, према попису из 1869. године, на простору банске Хрватске живјело је више мушкараца него жена. Исто је и у областима Војне крајине. У наредним пописима из 1880, 1890. и 1900. године статистичка слика се драстично измијенила у корист жена, али не због већег прираштаја женске живорођене дјеце, већ због исељавања мушког становништва,

¹⁴⁸ *Izvjешće o stanju javne uprave u županiji Zagrebačkoj za godinu 1897*, Zagreb 1898, 30.

¹⁴⁹ *Izvjешće o stanju javne uprave u županiji Zagrebačkoj za godinu 1902*, Zagreb 1903, 24.

¹⁵⁰ XXIV. *Izvjешće o stanju javne uprave u županiji Modruško-riečkoj za 1909. godinu*, Ogulin 1910, 66.

¹⁵¹ Ivan Čizmić, „Iseljništvo s područja Karlovca“, *Karlovac 1579–1979*, ur. Đuro Zatezalo, Karlovac 1979, 191–202.

¹⁵² *Izvjешće o stanju javne uprave u županiji Zagrebačkoj za godinu 1910*, 76–77.

¹⁵³ Bogumil Hrabak, „Srbi iseljenici u SAD do kraja Prvog svetskog rata“, *Istraživanja*, 9/1980, 125–181.

¹⁵⁴ A. Szabo, *nav. delo*, 107–134.

закључила је Сабо.¹⁵⁵ Сабо као најбољу потврду своје тезе користи управо Кордун, јер је на том простору јаз најоучљивији, а одлив исељеника није се могао надомјестити новодосељенима. Ову тезу потврђују и извјештаји жупанијске управе, како Загребачке, тако и Модрушко-ријечке жупаније, који су досељавање у котаре Слуњ, Војнић и Вргинмост описивали као „случајну појаву“.¹⁵⁶

ПОЛИТИЧКИ ЖИВОТ НА КОРДУНУ (1883–1905)

Ако је за крајишке Србе развојачење представљало болан раскид са дотадашњим начином живота и извјесном заштитом коју су уживали, за Србе у Хрватској и Угарској интеграција Крајине је значила дуго чекану политичку прекретницу. Срби, нарочито они који су живели у банској Хрватској, очекивали су да ће присаједињење Крајине направити преокрет у њиховој не много плодотворној борби за политичка права и национално признање. Михаило Полит-Десанчић сматрао је да је питање Крајине „мање-више српско питање“, а новосадски лист *Застава* је у вријеме присаједињења писао да спајањем Крајине са Хрватском „наступа нова доба за троједну Краљевину“ и да Срби у њој постају „важан и ако не у уредованим околностима претежан, а оно у критичним, или опасним околностима одлучан чинилац“. Књижевник и политичар Стеван Павловић надао се да ће Срби окупљени у већем броју у Хрватском сабору „знати и умети, а и лакше моћи заштитити и унапредити своје специјалне интересе“.¹⁵⁷

Присаједињење Крајине је код хрватских политичких и културних првака изазвало опречне реакције. Једни су изражавали бојазан да ће велики прилив нових гласача изазвати политичку нестабилност, али је било и оних, попут Милана Маканца, који су сматрали да је потребно више него икада раније радити на мирењу Срба и Хрвата и њиховом „искреном и трајном сугласју“. Из тих побуда Маканац је 1883. године у Загребу основао друштво *Даница*. Оснивање Друштва међу првима је поздравила новосадска *Застава*, која је осудила „хрватске и српске сукобе око престоја на Балкану и као кривца за њих означила римокатоличку пропаганду“.¹⁵⁸

У циљу јачања српског утицаја на политичкој сцени Хрватске и Јужне Угарске група угледних Срба се 1881. године окупила у Руми и ударила темеље новој страначкој дјелатности. Новооснована Српска самостална странка изникла је из Српске народне слободоумне странке Светозара Милетића. Расцеп унутар Милетићеве странке био је видљив већ 1875, а после 1878. године Милетићев утицај неповратно слаби. Састанак у Черевиху,¹⁵⁹ а затим Будимпештанска и Великокикиндска

¹⁵⁵ A. Szabo, *nav. delo*, 107–134; *Popis žiteljstva od 31. prosinca u Kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji*, Kr. zem. statistički ured u Zagrebu 1902, 7.

¹⁵⁶ HDA, PRZV, f. 78, kut. 674/1903–1905, sv. 6–14, br. 2404; *Izveštaj upravnog odbora i kr. podžupana županije Modruško-riječke o stanju uprave u županiji za vrieme od 1. siečnja do 31. prosinca 1902*, 271.

¹⁵⁷ Василије Ћ. Крестић, *Историја Срба у Хрватској и Славонији 1848–1914*, Београд 1995, 281–282.

¹⁵⁸ В. Ћ. Крестић, *Историја Срба у Хрватској и Славонији 1848–1914*, 282.

¹⁵⁹ В. Крестић, Р. Љушић, *Програми и статуту српских политичких странака до 1918. године*, 87.

конференција српских нотабилитета¹⁶⁰ дефинитивно су показали да је Српска народна слободоумна странка у расулу и да је Србима потребно ново политичко усмећење.¹⁶¹ До формалног расцепа странке дошло је 1887. године. Странка се распала на либерале, окупљене око листа *Браник*, и радикале, чије гласило је била *Застава*. Док су Милетићева странка и струје изникле из њеног средишта слабиле, дотле је Српска самостална странка снажила. У почетку се ослањала на Радикалну странку, да би се 1896. године од ње дефинитивно одвојила и од тада самостално наступала на изборима и у Сабору.¹⁶²

Први испит за Србе у Хрватској и Српску самосталну странку били су крајишки избори заказани за април 1883. године.¹⁶³ Избори су расписани у октобру 1882. године, а како се контрола финансија налазила у рукама Будимпеште, Земаљска влада у Загребу је тражила новац за финансирање изборног процеса.¹⁶⁴ Припрему избора пратила је велика напетост, како код становништва, тако и у редовима владајуће промађарске Народне странке. Узнемиреност је кулминирала када су власти средином марта дошле у посед прокламације *Вила Крајишником у очи саборских избора године 1883*. која је написана у виду пјесме и позивала је крајишко становништво на бојкот избора. Истрага је утврдила да је брошура штампана у Загребу, одакле је послата у Петрињу и друга крајишка средишта.¹⁶⁵ На овом случају се највише ангажовала полицијска управа у Петрињи, која је ухапсила учитеља Мију Биљана и извјесног Гргића под оптужбом да су лично растурали брошуру по бившим крајишким областима. Још је утврђено да се иза читаве акције нису налазили гњевни Срби, већ највјероватније праваши, којима је припадао поменути Биљан, а којима није било у интересу да се у Хрватском сабору повећа број српских заступника.¹⁶⁶

Власти су брошуру заплијениле и позвале становништво да не бојкотује изборе, већ да на њих изађе и гласа. Избори су прошли без већих проблема. Од укупно 35 мандата, Срби су освојили 18, али не на листи Српске самосталне странке, већ као кандидати провладине Народне странке, Странке права и Неодвисне народне странке. Тројица кандидата припадала су листи Странке права, тројица Неодвисној

¹⁶⁰ Политика нотабилитета је опортунистичка струја која се издвојила из Милетићеве Слободоумне странке. Нотабилитети су заговарали признање *Нагодбе* и одустајање од захтјева да српски народ у Угарској добије аутономију и статус политичког народа. Та политика је подразумијевала фокус на црквено-школску аутономију. Издвајање је започето на скупу у Черевиху, на коме је одлучено да се српски посланици у Хрватском сабору придржавају либералних начела, заступају интересе српске црквене и школске аутономије и залажу за спајање Војне крајине са Хрватском (В. Крестић, Р. Љушић, *Програми и статуту српских политичких странака до 1918. године*, 87).

¹⁶¹ Mato Artuković, *Ideologija srpsko-hrvatskih sporova (Srbobran 1884–1902)*, Zagreb 1991, 7–8.

¹⁶² В. Крестић, Р. Љушић, *Програми и статуту српских политичких странака до 1918. године*, 119; Гордана Кривокапић-Јовић, *Српска самостална странка 1903–1914*, Загреб 2000, 21–22; М. Artuković, *Ideologija srpsko-hrvatskih sporova (Srbobran 1884–1902)*, 14–16.

¹⁶³ Dragutin Pavličić, „Narodni pokret u Karlovcu i karlovačkom kraju 1883. godine“, *Karlovac 1579–1979*, ur. Đuro Zatezalo, Karlovac 1979, 183–189.

¹⁶⁴ HDA, PRZV, f. 78, kut. 170/1881–1883, sv. 6, № 75/2, br. 272–1883.

¹⁶⁵ HDA, PRZV, f. 78, kut. 170/1881–1883, sv. 6, br. 975–1883.

¹⁶⁶ HDA, PRZV, f. 78, kut. 170/1881–1883, sv. 6, br. 1.311–1883, Petrinja, 29. Ožujka 1883.

народној странци, а остали су били кандидати Народне странке. Само је један, др Богдан Медаковић, изабран у Србу као „неутралац“.¹⁶⁷ Ови избори, као и сви који су за њима уследили, били су доказ да за већину српских заступника провладина Народна странка нема никакву алтернативу. Бар ће тако бити до 1906. године и настанак *Новог курса* и Српско-хрватске коалиције. Само др Богдан Медаковић није био са листе бана Ладислава Пејачевића, већ је у Сабор ушао као независни кандидат.¹⁶⁸ По конституисању новог сазива Сабора, који је бројао 110 заступника,¹⁶⁹ формиран је Српски самостални клуб, који је само по имену и члановима био српски, док је своје дјеловање равнао према политици Народне странке.¹⁷⁰ На почетку Српски клуб је имао 28 чланова и два вирилна члана Сабора: владике горњокарловачког Теофана (Живковића) и бјеловарског великог жупана Будислава пл. Будисављевића.¹⁷¹

Међутим, нови сазив Сабора није никада почео са радом, јер је читаву земљу преплавио велики антимађарски народни покрет. У периоду који је предмет нашег проучавања било је неколико великих и озбиљних таласа борбе против мађаризације. У основи свих покрета био је ирационални страх, како Хрвата, тако и Срба, да ће им њихов национални и политички идентитет бити обезвријеђен, а они мађаризовани. Крајишко становништво је током постојања Војне крајине било заштићено од промађарских утицаја, али након развојачења крајишки крајеви су се, заједно са провинцијалним, нашли под снажним ударом мађаризације и кроатизације. Такви притисци су резултирали честим отвореним побунама.¹⁷²

Народни покрет из 1883. године започео је прво у градским, али се врло брзо проширио и у сеоске средине. Повод је била реорганизација финансијске управе спроведена 1882. године, током које је донијета одлука да се на зградама државних органа изврши замјена хрватских са двојезичним мађарско-хрватским натписима. Спровођење ове уредбе започело је у августу 1883. године, без икакве најаве или припреме становништва. Било је потребно свега неколико дана да се јавност подигне и уз подстицај праваша организују масовне демонстрације широм Бановине. Масовност демонстрација утицала је на бана Пејачевића да затражи привремено уклањање спорних табли. Са друге стране, за угарског министра-предсједника Калмана Тису истрајавање у предузетој мјери било је питање престижа, односно покоравање вољи демонстраната значило је умањење достојанства Мађарске

¹⁶⁷ М. Artuković, *Ideologija srpsko-hrvatskih sporova (Srbobran 1884–1902)*, 18.

¹⁶⁸ N. Rumenjak, *Politička i društvena elita Srba u Hrvatskoj potkraj 19. stoljeća. Uspon i pad Srpskoga kluba*, 31.

¹⁶⁹ Заступници из Војне крајине су до 1737. учествовали у раду Хрватског сабора, када су искључени. Изузетак су били саборски сазиви из 1861. и 1865. године. Сабор банске Хрватске је, према томе, све до 1883. године радио у крњем саставу (N. Rumenjak, *Politička i društvena elita Srba u Hrvatskoj potkraj 19. stoljeća. Uspon i pad Srpskoga kluba*, 99).

¹⁷⁰ Народна странка је наследица Илирске народне странке основане 1841. Када је краљ Фердинанд 1843. забранио употребу илирског имена и знака, Илирска странка је постала Народна, а њено главно *Илирске новине – Народне новине* (В. Budisavljević Prijedorски, *nav. delo*, 7).

¹⁷¹ У вријеме фузије, клуб Народне странке је имао 35 чланова (В. Крестић, Р. Љушић, *Програми и статуту српских политичких странака до 1918. године*, 149–150; N. Rumenjak, *Politička i društvena elita Srba u Hrvatskoj potkraj 19. stoljeća. Uspon i pad Srpskoga kluba*, 101,112).

¹⁷² В. Ћ. Крестић, *Срби у Угарској 1790–1918*, 316.

као суверена. Умјесто смиривања ситуације, уз подршку Беча и угарске Владе, Тиса је донио одлуку да ангажује војску да испред зграда чува двојезичне грбове. Ова мјера је додатно распалила протесте који су се, попут пожара, проширили жупанијама и тек развојаченим крајевима Војне крајине. Нови, још агресивнији, одговор Будимпеште био је увођење комесаријата на челу са генералом Херманом Рамбергом. Генерал Рамберг је одговарао не Будимпешти већ Бечу, па је постављен упркос противљењу Мађара. Уз помоћ војске у септембру 1883. године враћени су двојезични грбови, који су наредног мјесеца поново уништени, па се Рамберг одлучио да се убудуће истичу „нијема грбови“, тј. грбови без икаквог натписа, док су изван Загреба нетакнути остали грбови са хрватским натписима.¹⁷³

Осим тога, прекинута је дотадашња традиција да бан долази из домаће средине и да влада уз ослонац на промађарску Народну странку. Калман Тиса је установио праксу да бан буде искључиви експонент угарске Владе и да беспоговорно слиједи њене инструкције. Такав бан је у децембру 1883. године пронађен у лику Куена Хедерварија, који је био у породичној вези са Тисом, будући да је био ожењен његовом нећаком.¹⁷⁴ Бан Хедервари је на челу Хрватске остао наредне двије деценије – до 1903. године. Имао је надимак „пацификатор Хрватске“, али је његова владавина најмање остала упамћена као мирољубива. Први потез новог бана било је расписивање нових избора, који су одржани у љето 1884. године. На жалост мађарских власти, на њима су побједу однијеле опозиционе странке. Странка права Анте Старчевића и „Обзорашка“ странка однијеле су побједу у близу 40 изборних котара, Српска самостална странка је побједила у 30, док је провладина Народна странка однијела побједу у свега 40 котара. Побједом у 30 котара Српска самостална странка се наметнула као важан политички чинилац за трогодишњи мандат Сабора (1884–1887). Бан Хедервари је одмах препознао политички потенцијал Срба и схватио да су Српска самостална странка и Српски клуб „језичац“ на „саборској ваги“. Да би „језичац“ превагнуо на своју страну, он се наредних двадесет година вјешто користио Србима у борби са непокорним хрватским опозиционим странкама.¹⁷⁵ Ослонцем на Србе окупљене око Народне странке, бан Хедервари је успио да изгради политички систем потпуно подређен угарској Влади. Овакав приступ је био главни узрок каснијег заоштравања националних сукоба на релацији Загреб–Будимпешта, који су довели до окончања његовог банског мандата на исти начин како је и почео – великим антимађарским народним покретом.¹⁷⁶ Но, пут до тог антимађарског покрета био је дуг 20 година, током којих је бан Хедервари суверено владао.

¹⁷³ Ivan Bulić, „Politika Hrvatsko-srpske koalicije uoči Prvoga svjetskoga rata 1907.–1913.“, *Časopis za suvremenu povijest*, 2/2012, 415–453.

¹⁷⁴ Василије Ћ. Крестић, „Адам Прибићевић: Хрватско-српска коалиција“, *Зборник о Србима у Хрватској*, ур. Василије Ћ. Крестић, IV, Београд 1999, 325–387; N. Rumenjak, *Politička i društvena elita Srba u Hrvatskoj potkraj 19. stoljeća. Uspori i pad Srpskoga kluba*, 34–35.

¹⁷⁵ „Да се разумијемо (IV)“, *Србобран*, 15. мај [27. мај] 1893, 1–2.

¹⁷⁶ J. Šidak, M. Gross, I. Karaman, D. Šepić, *Povijest hrvatskog naroda g. 1860–1914*, 119–120.

Једна од кључних мјера која му је осигурала утицај у Сабору било је стапање Српског клуба у Народну странку у октобру 1884. године.¹⁷⁷ Како су српски саборски заступници већ водили исту политику као унионисти (пежоративно: мађарони), многим је ово била посве природна фузија. Српски клуб је и даље формално постојао, али су сви његови чланови истовремено били чланови клуба владајуће Народне странке.¹⁷⁸ На овај начин је бан Хедервари надомјестио расцјеп у Народној странци из које се 1880. године издвојила једна фракција и формирала опозициону Неодвисну народну странку.¹⁷⁹ Са друге стране, пристајући уз омраженог бана, Срби су сматрали да имају веће шансе да изборе дуго очекивано признање српског имена као равноправног са хрватским, односно статус политичког народа. Други разлог је био залагање за проширење народно-црквене аутономије из 1868. године на читаву Хрватску, уз увођење ћирилице као равноправног службеног писма. Иако је био несклон уступцима и компромисима, да би задржао подршку Срба, бан Хедервари је излазио у сусрет неким српским захтјевима. Послије много притисака, српски саборски заступници су постигли да буде усвојен тзв. *Српски закон* (17. маја 1887), којим су потврђене гаранције српске школске аутономије из 1868. године. Закон је, фактички, само проширио школску аутономију, коју су уживали Срби у Угарској, на школски систем у Хрватској. Такође, подвукао је да се аутономија базира на посебној православној конфесионалности и ћириличном писму. У очима јавности Закон је осуђен јер је, сматрало се, кршио хрватски Устав и *Нагодбу*, који су школство ставили у руке Сабора и Земаљске владе, а не бана и Угарске. Закон није наишао на одобравање ни свих Срба. Посебно су га оштро критиковали Срби самосталци и лист *Србобран*, јер није гарантовао посебну аутономију и политичку индивидуалност. Године 1888, када је Сабор усвојио нови школски закон, који је замијенио Мажуранићев из 1873, Срби су доживјели ново разочарење јер им, супротно очекивањима, ни тај Закон није дао аутономан школски систем, већ им је, по први пут, поред конфесионалног, признао и посебно народно обиљежје.¹⁸⁰

¹⁷⁷ N. Rumenjak, *Politička i društvena elita Srba u Hrvatskoj potkraj 19. stoljeća. Uspori i pad Srpskoga kluba*, 42.

¹⁷⁸ Isto, 111.

¹⁷⁹ Неодвисна народна странка се залагала за ревизију аустро-угарске нагодбе. Странка ће у очима јавности бити позната као странка бискупа Јурја Штросмајера, иако у стварности он у овом периоду нема значајан утицај на њен програмски рад и усмјерење. По свом карактеру Неодвисна народна странка је била умјерена опозициона странка, спремна на сарадњу са дуализмом, али не и на крајњу попустљивост која је карактерисала Народну странку. Њени симпатизери су били виши слојеви грађанства и дио свештенства. Програм странке дефинитивно је уобличен 1884. године и у њему је превладавао захтјев да Хрватска, Далмација и Ријека добију потпуну аутономију унутар угарског дијела Монархије. По свом политичком одређењу програм је нагињао тријализму, али га лидери странке никада нису отворено заговарали. Странка се 1895. године поцијепала на двије фракције: Матицу Странке праве, тзв. *домовинаше* (по листу *Хрватска домовина*) и тзв. *франковце*, назване по вођи Јосипу Франку. Сукоби ове двије фракције су обиљежили политички живот на крају XIX вијека (J. Šidak, M. Gross, I. Karaman, D. Šepić, *Povijest hrvatskog naroda g. 1860–1914*, 131; M. Artuković, *Ideologija srpsko-hrvatskih sporova (Srbobran 1884–1902)*, 10–12).

¹⁸⁰ N. Rumenjak, *Politička i društvena elita Srba u Hrvatskoj potkraj 19. stoljeća. Uspori i pad Srpskoga kluba*, 151, 153–154, 548.

Док су се Срби борили за политичку равноправност, Хрвати су незадовољство усмјеравали ка Мађарима. До новог антимађарског покрета дошло је 1895. године приликом посјете Загребу цара и краља Франца Јозефа. Омладина је организовала и предводила демонстрације. На Тргу бана Јелачића спаљена је мађарска застава, а скандирало се против истакнутих српских застава. Један од организатора протеста био је Стјепан Радић, главни коловођа спаљивања мађарске заставе, који је ријечима „Хрвати и Срби су синови једне домовине Хрватске и морају сложни ударити против заједничког противника који их раздваја, само да би лакше господарио њима“ позвао студенте да не спаљују српску заставу. Ове ријечи записао је Кордунаш из Вукманића Иван Рибар, тада ученик четвртог разреда гимназије у Карловцу, будући члан Српско-хрватске коалиције, члан Народног вијећа Словенаца, Хрвата и Срба, предсједник Уставотворне скупштине Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, један од оснивача Југословенске демократске странке, предједавајући Извршног одбора Антифашистичког вијећа народног ослобођења Југославије, предсједник Народне скупштине Федеративне Народне Републике Југославије и отац народног хероја Иве Лоле Рибара.¹⁸¹

Протести против Мађара, праћени поновним спаљивањем мађарске заставе, обиљежили су и наредну 1896. годину. Главни окидач биле су прославе уприличене широм Хрватске поводом хиљадугодишњице доласка Мађара у Панонску равницу. Прославу *Миленијума* становништво Хрватске је доживјело као провокацију. Били су позвани да славе долазак Мађара, „који су се као клин забиили међу Славене“, записао је Иван Рибар сјећајући се прославе у Карловцу. За ту прославу име Карловца је исписано на мађарском „Карољварош“, а на перону жељезничке станице посађена је симболична спомен липа. Протест су организовали ђаци карловачке гимназије, међу којима је био и Рибар. Биланс нереди били су полупани прозори на жељезничкој станици, ишчупана липа, спаљена мађарска застава, исписане пароле против „Велике Мађарске“ и група ђака избачених из школе. Рибар није био међу њима, већ је добио само укор.¹⁸²

Нови антимађарски немири, још масовнији од претходних, захватили су 1897. године читаву Хрватску. За разлику од претходних ситуација, сада су се студентима и политичарима придружили и обични грађани. Покрет је посебно одјекнуо на Кордуну, који је био погођен економском кризом и гдје је становништво за свој тежак социо-економски положај окривило мађарске чиновнике. Повод немирима биле су гласине да ће се мађарске заставе убудуће истицати, не само на државним зградама, већ и на црквама. У појединим мјестима сељаци су се организовали у страже испред својих светиња. У Котару Огулин народно незадовољство се усмјерило против порезника. Из Огулинског, немири су се пренијели у Слуњски и Војнићи котар. У Примишљу и Тржићу котарски службеник је морао лично да дође да умири сељаке, који су одбијали да чак и током ноћи оставе цркве незаштићене. Најалармантнији облик протести су добили у Котару Вргиност, гдје су становници Сјеничака почетком септембра у-

¹⁸¹ Ivan Ribar, *Iz moje političke suradnje (1901–1963)*, Zagreb 1965, 322.

¹⁸² *Isto*, 323.

били двојицу чиновника и једног радника из катастра, јер су погрешно разумјели да су ови послати да истакну мађарски барјак на цркви. У ствари, тројица пострадалих су били мјерници, послати да изврше раздиобу преосталих кућних задруга. После овог догађаја, влада је послала војску да интервенише, а у котарима Вргинмост, Слуњ, Војнић и Огулин успостављени су пријеки судови за „злочинства буне, уморства, разбојства, палежа и јавног насиља“, који су укинута тек у априлу 1898. године.¹⁸³

Последње двије године XIX вијека рад Сабора је обиљежен тзв. скупштинским покретом, који се манифестовао кроз низ петиција српских црквених општина. Иницијатива је потекла од Срба из Личко-крбавске жупаније.¹⁸⁴ У свим петицијама помињали су се исти захтјеви: слободно истицање српске заставе, равноправна употреба ћирилице, вјерска равноправност, измјена школског закона из 1888. године, отварање катедре за српску историју на Филозофском факултету у Загребу, слобода штампе, итд. Реагујући на покрет, праваши и франковци су искористили прославу пола вијека рада српског песника Јована Јовановића Змаја да организују антисрпске протесте.¹⁸⁵ Педесетогодишњица Змајевог рада је слављена широм Хрватске и Јужне Угарске, али је централна манифестација уприличена у јуну 1899. године у Загребу, уз присуство преко 600 гостију. Нажалост, свечаност је прошла у знаку инцидената и уличних демонстрација. Подстакнута од стране *Обзора* и *Хрватског права*, група демонстраната је гађала јајима српску цркву, школу и српске институције.¹⁸⁶

У средишту скупштинског покрета доминирало је неријешено питање јавног истицања српске црквено-народне заставе и других „српских амблема“. У корпусу проблема који су тиштили Србе, то је био стари проблем, који је изнова постајао актуелан чим би искрсао неки инцидент. Свако јавно истицање српских националних симбола било је праћено протестима и нередима. Од свих жупанија једино је Личко-крбавска имала прописе који су јасно утврдили када се и гдје застава може истицати, али ови прописи нису имали законску моћ и могли су послужити само као смјерница осталим жупанијама. За разлику од Личко-крбавске, Модрушко-ријечка и Загребачка жупанија никада нису показале вољу да питање српске народне заставе законски регулишу. Посљедица тога били су бројни инциденти, од којих је један од најозбиљнијих забиљежен у Огулину 7. фебруара 1904. године када је дошло до туче између српских сватова, који су у порти православне цркве у Огулину развили заставу, и двојице огулинских грађана, који су ту заставу отели од сватова и вукли је по путу. Масовну тучу су прекинули жандари, који су виновнике одвели

¹⁸³ *Izvjestaj upravnoga odbora i kr. podžupana županije Modruško-riečke o stanju uprave za vrijeme od 1. siječnja do 31. prosinca 1897*, 31, 155–156; *Izvjestaj upravnoga odbora i kr. podžupana županije modruško-riečke za vrijeme od 1. siječnja do 31. prosinca 1898*, 172.

¹⁸⁴ Василије Ћ. Крестић, *Грађа о Србима у Хрватској и Славонији (1848–1914)*, II (1884–1914), Београд 1995, № 222, 289–292.

¹⁸⁵ Г. Кривокапић-Јовић, *нав. дело*, 31.

¹⁸⁶ „У славу Змај – песнику Јовану Јовановићу 1849–1899“, *Србобран*, 12. (24) јун 1899, 1; „Гријеси“, *Србобран*, 17. (29) јун 1899, 1–2; В. Ћ. Крестић, *Грађа о Србима у Хрватској и Славонији (1848–1914)*, II (1884–1914), № 227–230, 295–298.

пред судију.¹⁸⁷ Но, ни скупштински покрет, ни овај, као ни сви претходни инциденти нису помогли у разрешењу овог озбиљног проблема, чије рјешење није доживјело помак све до 1918. године.

Скупштински покрет, али и јачање клерикализма у редовима хрватских опозиционих странака били су индиректан увод у највеће антисрпске демонстрације забиљежене у периоду од развојачења до Првог свјетског рата. Непосредни повод за немире који су избили почетком септембра 1902. године био је провокативан чланак „Срби и Хрвати“ Николе Стојановића, студента права и предсједника Српског академског друштва *Зора* у Бечу. Чланак је првобитно објављен у *Српском књижевном гласнику*, а убрзо га је *Србобран* прештампао и објавио.¹⁸⁸ Главну улогу у изгредима имали су франковци, док су Стјепан Радић и социјалисти једини јавно осудили изгреду. Радић је хтио да енергију демонстраната преусмјери у противмађарском правцу, што му није пошло за руком, па је једва избјегао да буде линчован.¹⁸⁹ У демонстрацијама су узели учешће и поједини јеврејски трговци, од којих су многи отпустили *Привреднике* шегрте.¹⁹⁰ Кућа тадашњег великог жупана Загребачке жупаније Будислава Будисављевића била је једна од главних мета напада, када је *Обзор* објавио да он станује у Далматинској бр. 9. Касније, током Првог свјетског рата, присјећајући се тих дана Будисављевић је у мемоарима записао: „У граду је већ два дана врло и кипјело по улицама проти Српству и свакому Србину“.¹⁹¹ Анти-српске демонстрације трајале су четири дана и четири ноћи и познате су као *Бартоломејска ноћ*. У циљу спрјечавања изгреду, мјере безбједности су појачане и подигнуте на највиши ниво, тако да изван Загреба није било озбиљнијих изгреду.¹⁹² У Загребу је установљен пријеки суд и то је било први пут од 1848. године.¹⁹³ Премда се могло очекивати да ће демонстрације најавити даље погоршање односа и нове сукобе, ситуација се из основа промијенила. Умјесто тога, српске и хрватске опозиционе странке су пронашле *modus vivendi* и своје заједничке циљеве и тежње преточиле су у Српско-хрватску коалицију.¹⁹⁴

На путу стварања Коалиције нису стајали само усконационални зазори обје стране, већ и ауторитативни бан Хедервари. У његовом рушењу, први пут после де-

¹⁸⁷ HDA, PRZV, f. 78, kut. 693/1903–1905, sv. 6–14, br. 769, Ogulin, 15. veljače 1904.

¹⁸⁸ У чланку се тврдило да је сваки споразум између Срба и Хрвата немогућ и да ће њихове односе ријешити обрачун. Стојановић је негирао постојање хрватског народа, па је с тим у вези написао: „Хрвати нису ни племе ни народност. Они се налазе на прелазу из племена у народност, али наде да ће сачињавати икада посебну народност. Хрвати нити имају посебног језика, ни заједнице обичаја, ни чврстог јединства живота, ни што је главно, свести о међусобној припадности, и стога не могу бити посебна народност.“ (М. Artuković, *Ideologija srpsko-hrvatskih sporova (Srbobran 1884–1902)*, 242–243; Ранка Гашић, „Нови курс“ Срба у Хрватској (*Србобран 1903–1914*), Загреб 2001, 19).

¹⁸⁹ М. Artuković, *Ideologija srpsko-hrvatskih sporova (Srbobran 1884–1902)*, 247–248.

¹⁹⁰ Петар В. Крстић, *Српско привредно друштво „Привредник“ (1897–1918)*, Београд 2002; Исти, „Владимир Матијевић (политички портрет)“, *Зборник о Србима у Хрватској*, V, Београд 2004, 101–113.

¹⁹¹ В. Budisavljević Prijedorски, *nav. delo*, 195–196.

¹⁹² *Izvjешće о stanju javne uprave u županiji Zagrebačkoj за godinu 1902*, 24.

¹⁹³ В. Ћ. Крстић, *Грађа о Србима у Хрватској и Славонији (1848–1914)*, II (1884–1914), № 262, 333–334.

¹⁹⁴ Ј. Šidak, М. Gross, I. Karaman, D. Šepić, *Povijest hrvatskog naroda g. 1860–1914*, 158–159.

ценије сукоба, заједно су учествовале све хрватске опозиционе странке. Немири су започели у марту 1903. године јавном скупштином у Загребу, која је окупила 5.000 људи, а убрзо су се раширили читавом земљом. По својим одликама, овај покрет је био сличан народном покрету из 1883. године, али је, за разлику од њега, био далеко масовнији и боље организован. Јавне скупштине су до љета прерасле у демонстрације. Незадовољни демонстранти су разбијали прозоре на државним зградама, палили мађарске заставе, тукли чиновнике и мађароне. Највише нереда било је на жељезничким станицама, јер се жељезничка мрежа налазила у рукама Мађара и као таква сматрана је главним симболом мађаризације. Бан Хедервари није устукнуо у први мах, већ је против изгредника употребио војску, уведени су пријеки судови, али не и комесаријат, као што је било 20 година раније.¹⁹⁵ Ипак, све ове драконске мјере нису му помогле да остане на власти. Угарска је била у дубокој политичкој кризи, па је Влада у Будимпешти одлучила да попусти и опозове Хедерварија. Протестанти су били задовољни, наивно вјерујући да је Куенов пад резултат њихове борбе. Стварни разлог опозива бана Куена Хедерварија био је тај да му је угарска Влада дала задатак да реши кризу у Мађарској.¹⁹⁶ Нови бан Теодор Пејачевић је одустао од даље примјене силе, ублажио цензуру и обрачун са вођама покрета, али је, у суштини, одржао нетакнутим Куенов режим.

Иако народни покрет из 1903. године није донио неки конкретан успјех у Хрватској, дугорочно је отворио врата измирењу српских и хрватских опозиционих странака.¹⁹⁷ Било је неколико импулса за зближавање. У оквирима Хрватске снажан подстицај је дошао од стране новог типа омладинског покрета. Ти нови омладинци били су задојени снажном националном идејом и непоклебљивом вјером да долази њихово златно доба. Од 1903. године за њих се везује термин „Млади“ по часописима *Млада Хрватска* (1894, 1902, 1907–8), *Млада Далмација* и *Млада Босна* (назив се устаљује послије 1907). Оскар Потјорек, поглавар Земаљске владе у Босни, за омладинске покрете је употријебио историјски најмјеродавније име *Jungslawen* по његовој главној карактеристици да је то омладински покрет са стварањем југословенске државе.¹⁹⁸ Подстицаја је било и од стране Србије. У Мајском преврату 1903. године страдали су краљ Александар Обреновић и краљица Драга. Повратак династије Карађорђевић значио је промјену спољне политике Србије и почетак ослобађања од економског и политичког утицаја Аустроугарске, под којим је Србија била од 1878. године када јој је, уз помоћ Беча, призната независност. Описујући пут ка стварању Коалиције, Адам Прибићевић је записао да ниједан догађај није био случајан, већ је био „последича настројења маса, струјања нове крви у целом народном организму, пробуђеном из малодушних утрнулости и дремљивости“.¹⁹⁹

¹⁹⁵ J. Šidak, M. Gross, I. Karaman, D. Šepić, *Povijest hrvatskog naroda g. 1860–1914*, 212–213.

¹⁹⁶ Куен Хедервари је два пута био на положају предсједника мађарске Владе – од јуна до новембра 1903. и од 1910. до 1912. године.

¹⁹⁷ J. Šidak, M. Gross, I. Karaman, D. Šepić, *Povijest hrvatskog naroda g. 1860–1914*, 213.

¹⁹⁸ Милорад Екмечић, *Стварање Југославије 1790–1918* (2), Београд 1989, 523–525.

¹⁹⁹ В. Ћ. Крестић, „Адам Прибићевић: Хрватско-српска коалиција“, 325–387.

Темељи политике *Новог курса* постављени су у јесен 1903. године у Далмацији. Јосип Смодлака тај нови политички правац дефинисао је као „политику слободних руку“.²⁰⁰ Главни циљ је било стварање самосталне југословенске државе, до које се требало стићи постепеним продубљивањем кризе унутар Монархије. Основу политике чинила је сарадња Срба и Хрвата и њихово споразумно дјеловање са свим другим народима, угроженим од њемачке политике *Drang nach Osten*, укључујући Мађаре и Италијане.²⁰¹ Усмени постулати формално су уобличени у Ријечкој резолуцији, која је усвојена 3. октобра 1905. године. Основни циљ прокламован Ријечком резолуцијом је рушење мађаронског режима у Хрватској и стварање Троједне краљевине. Двије недјеље касније, српски политички представници придружили су се политици *Новог курса*. Своје погледе изнијели су у Задарској резолуцији, усвојеној 17. октобра 1905. године, у којој су подржали тачке Ријечке резолуције и додали свој услов – признање равноправности српског са хрватским народом.²⁰² Ове двије резолуције биле су увод у састанак који је резултирао стварањем Српско-хрватске коалиције. Од српских странака у Коалицију су ушле: Српска народна самостална странка, Српска народна радикална странка (иступила 1907)²⁰³ и Српска народна странка на Приморју, а од хрватских Хрватска странка права, Хрватска напредна странка, Хрватска самостална странка, Хрватска пучка народна странка и привремено Социјалдемократска странка. Основу коалиционог договора чиниле су следеће тачке: заједничка борба за уједињење Хрватске и Славоније са Далмацијом; службени назив језика хрватски или српски; равноправно учење ћириличног и латиничног писма у школама, као и хрватске и српске историје; у вијећима, гдје минимум има трећина српских заступника, поред хрватске, биће истакнута српска застава итд. Новостворена коалиција се први пут представила јавности децембра 1905. године.²⁰⁴ Први избори на којима је Српско-хрватска коалиција иступила одржани су у мају 1906. године. Био је то повољан моменат, како је Адам Прибићевић примијетио: „Осећала се свуда у земљи жеља нечега новог. Мађаронска странка била је већ досадила народу, као и њена мочвара у нашем животу.“ Спој нове политичке климе и заједничког иступања српских и хрватских странака произвео је жељени резултат, а то је да је „Народна странка била тучена, први пут иза 1868.“²⁰⁵

²⁰⁰ В. Кризман, *Хрватска у Првом свјетском рату. Хрватско-српски политички односи*, 20.

²⁰¹ Ј. Ђидак, М. Гросс, И. Караман, Д. Ђепаћ, *Повијест хрватског народа г. 1860–1914*, 221.

²⁰² В. Крестић, Р. Љушић, *Програми и статуту српских политичких странака до 1918. године*, 331–333.

²⁰³ Ђорђе Красојевић је, образлажући разлоге иступа из Коалиције, између осталог, истакао да је Српско-хрватска коалиција напустила „основну мисао речко-задарске резолуције“ и да води политику која је по вољи Бечу (В. Ђ. Крестић, *Грађа о Србима у Хрватској и Славонији (1848–1914)*, II (1884–1914), № 379, 473–475).

²⁰⁴ Ј. Ђидак, М. Гросс, И. Караман, Д. Ђепаћ, *Повијест хрватског народа г. 1860–1914*, 222–223.

²⁰⁵ В. Ђ. Крестић, „Адам Прибићевић: Хрватско-српска коалиција“, 325–387.

ПОЛИТИЧКА ПРЕВИРАЊА (1906–1914)

Да се раскрстило са сервилношћу бану и мађаронима и да је на помолу политички преокрет јасно је показивало и то да су се Српско-хрватској коалицији придружили и неки окорјели мађарони, као што је бивши велики жупан Модрушко-ријечке жупаније Владимир Николић-Подрински.²⁰⁶ Он је у јесен 1905. одступио са мјеста жупана, да би већ у мају 1906. године, на листи Коалиције, однио изборну побједу у Котару Слуњ. На истим изборима у Котару Војнић, као кандидат Коалиције, побједио је Васа Муачевић, индустријалац и велепосједник, предсједник Српске штедионице у Загребу и ујак Милутина Миланковића.²⁰⁷ Идеје које је пропагирала Коалиција нису биле по вољи Будимпешти и Бечу, посебно у атмосфери осјетљиве спољнополитичке ситуације у Европи на почетку XX вијека. Аустроугарска је настојала да искористи својеврсни вакуум утицаја на Балкану, који је настао повлачењем Русије из балканских послова, ради већег ангажовања на Далеком истоку. У борби за престиж, Руска царевина се уплела у рат са Јапаном, у коме је 1905. године претрпјела пораз. Исте године темељи Руске царевине уздрмани су револуцијом. Ове околности су давале Аустроугарској одријешене руке да успостави своју доминацију на Балкану. У том смислу, 1907. године у Бечу је одлучено да се, у повољном тренутку, окупација Босне и Херцеговине преведе у формални чин анексије.

Прије саме анексије било је неопходно да се испуни неколико предуслова. Најважнији од њих је била припрема европске јавности за кршење одредби Берлинског уговора из 1878. године, којим је Аустроугарској дата управа над Босном и Херцеговином. Другим ријечима било је потребно пронаћи валидно и увјерљиво оправдање да се анексија спроводи, тобоже, у корист безбједности Босне и Херцеговине, која је „угрожена великосрпском политиком и сплеткама српских шпијуна“. Важну ставку у реализацији плана анексије чинила је припрема аустроугарских Словена. У децембру 1907. донијета је одлука да се распусти Хрватски сабор, у коме је Српско-хрватска коалиција имала већину, а у јануару 1908. године постављен је

²⁰⁶ У неким документима наводи се и као Подрињски. На жупанску дужност је ступио 5. септембра 1895, а са ње одступио 28. новембра 1905, због сукоба са Николом Томашићем, који је од 1903. био министар за Хрватску у мађарској Влади. За вјерну службу цару награђен је Великим крстом Леополдовога реда. Делегати жупанијске скупштине су, у част жупана Николића, основали фонд који је назван по њему и који је требало да даје стипендије дјеци са села. Међутим, услијед високе камате, фонд није профункционисао, па је новац уплаћен у Огулинску штедионицу. После 1905. политички се активирао у редовима Српско-хрватске коалиције. Био је главни противник струје коју је предводио Франо Супило, па је, после његовог изласка из Коалиције, добио већи утицај. Године 1913. добио је угарско племство (баронат) као награду за споразум Српско-хрватске коалиције са угарском владом (*Izvjestaj upravnog odbora i kr. podžupana županije Modruško-riječke o stanju uprave u županiji za vrijeme od 1. siječnja do 31. prosinca 1905*, Ogulin 1906, 37, 55; XXVII. *Izvjestice o stanju javne uprave u županiji Modruško-riječkoj od 1. siječnja do 31. prosinca 1912*, 216; I. Bulić, „Politika Hrvatsko-srpske koalicije uoči Prvoga svjetskoga rata 1907.–1913.“, 415–453).

²⁰⁷ *Izvjestaj upravnog odbora i kr. podžupana županije Modruško-riječke o stanju uprave u županiji za vrijeme od 1. siječnja do 31. prosinca 1906*, 73.

нови бан – Павао Раух. Главни задатак новог бана, који се ослањао на франковце, био је да расформира Српско-хрватску коалицију и разоткрије „велеиздајнике“ у њеним редовима. Умјесто добродошлице, новог бана су дочекале велике демонстрације у Загребу, које је он вјешто искористио да их представи као напад на династију и дуалистички систем. Убрзо је одлучио да, зарад „заштите система“, распусти Сабор.²⁰⁸ Постављање Рауха на мјесто бана пратиле су смјене на челу жупанија, па је у Модрушко-ријечној за великог жупана постављен др Петар Гавранић, мађарон и врло неомиљена личност. Његову управу пратили су протести и опструкције у раду жупанијске скупштине.²⁰⁹

Следећи крупан догађај који је утицао, прије свега, на спољну политику Аустроугарске, била је Младотурска револуција, до које је дошло 25. јула 1908. године. Револуционарни талас, који је кренуо из Солуна, оборио је са власти „црвог султана“ Абдул Хамида II и створио повољну платформу Аустроугарској за анексију Босне и Херцеговине. За стварање одговарајуће унутрашњополитичке ситуације гроф Лекса фон Ерентал се, заједно са мађарским министром предсједником Шандором Векерлеом и баном Раухом, побринуо сам. Непосредно након Младотурске револуције, из штампе је изашла брошура агента Ђорђа Настића *Финале*, у којој је Србија оптужена да припрема револуцију у циљу разарања Монархије и присаједињења југословенских земаља. Уз брошуру је била прикључена копија Револуционарног статута Милана Прибићевића, официра-пребјега у српској војсци од 1904. године и сарадника листа *Словенски југ*, као и неколико писама његове браће са циљем да се Прибићевићи представе као превратници који кују планове о комадању Хабзбуршке монархије и оснивању велике федерације јужнословенских народа.²¹⁰ Током августа је услиједило хапшење 54 члана и симпатизера Српске самосталне странке и Српско-хрватске коалиције.²¹¹ Сви су оптужени за велеиздају. Међу ухапшенима су били Адам и Валеријан Прибићевић. Главна мета монтираног процеса био је трећи брат Прибићевић – Светозар, уредник *Новог Србобрана* и један од лидера Коалиције, али је њега посланички имунитет у Хрватском сабору и заједничком парламенту у Будимпешти штитио од кривичног гоњења. Заштићени од прогона били су и Будислав Будисављевић, Јован Бањанин, Богдан Стојановић и Душан Пелеш.²¹²

Како им није пошло за руком да ухапсе вође, власти су хапсиле њима блиске људе – рођаке, пријатеље, познанике. Међу ухапшенима је био велики број Кордунаша. Само је у Котару Вргинмост ухапшено 18 људи, међу којима су били Васо Лукач²¹³ трговац из Вргинмоста, Никола Милић, парох Стипана, Ђуро Јовановић, ра-

²⁰⁸ J. Šidak, M. Gross, I. Karaman, D. Šepić, *Povijest hrvatskog naroda g. 1860–1914*, 238–239.

²⁰⁹ XXIII. *Izvjешće o stanju javne uprave u županiji Modruško-riečkoj za 1908. godinu*, 31–32.

²¹⁰ Мира Радојевић, *Научник и политика. Политичка биографија Божидара В. Марковића (1874–1946)*, Београд 2007, 86.

²¹¹ Пошто је Петар Вујаклија умро од туберкулозе у истражном затвору, оптужница је подигнута против преостале 53-ице Срба (В. Ђ. Крестић, „Адам Прибићевић: Хрватско-српска коалиција“, 325–387).

²¹² В. Ђ. Крестић, „Адам Прибићевић: Хрватско-српска коалиција“, 325–387.

²¹³ Као познати присталица Српске самосталне странке, Васо Лукач је често био на удару власти. На њега је мотрила полиција и локална власт у Вргинмосту, а неријетко су његове активности привлачиле

тар из Бовића, Петар Вујаклија, трговац из Топуског (умро у истражном затвору 23. децембра 1908), Димитар Миљевић, пекар из Топуског, Гајо Живковић, трговац из Топуског, Јован Орешчанин, учитељ у Јамници, Раде Малобабић, трговац из Велике Врановине, Милован Момчиловић, учитељ у Стипану. Сви су ухапшени међу првима и значајно вријеме су провели у тамници.²¹⁴ Од првог тренутка је било јасно да процес има политичку, а не криминалну конотацију, и да се неће судити за личну велеиздају, већ да је то суђење, како се говорило, „српској националној идеји и српској тробојници“.²¹⁵ Свјесни тога, многи су се сами пркосно и добровољно пријављивали да буду ухапшени, јер је то био чин личног и националног достојанства. Најпознатији примјер такве врсте је случај Рада Малобабића, у то време агента мађарског осигуравајућег друштва „Грашам“. Малобабић је рођен 1881. године у Малој Врановини код Топуског. Док је учио трговачки занат у Вргинмосту и Глини повезао се са браћом Прибићевић. Како се није нашао на листи оптужених за велеиздају, сам је себе денунцирао анонимним писмом па је у процесу у Загребу осуђен на пет година затвора. Из затвора је изашао 1910. године када су сви осуђени амнестирани.²¹⁶

Други примјер самооптуживања био је Душан Трбуховић, парох из Перне, који се, попут Малобабића, осећао „ољаган“ јер се није нашао међу ухапшенима. Сам је себе денунцирао, јер је хапшење за њега била потврда да је „добар Србин“.²¹⁷

Док је јавност у Хрватској и читавој Монархији била преокупирана оптужницом и припремом за суђење, Беч је 7. октобра 1908. године извео анексију Босне и Херцеговине. Анексиона прокламација је прочитана на 60. годишњицу од доласка цара Фрање Јосифа на престо. Према томе, Босна и Херцеговина су послужиле као симболичан поклон владару поводом јубилеја. Истог момента када је објављена, анексија је бацила у сјену тзв. Велеиздајнички процес и изазвала буру незадовољства, како међу Словенима у Монархији, тако и у Србији и Русији. На протесте у Београду и Петрограду, Беч је спремно реаговао и прогласио дјелимичну мобилизацију снага на границама и стање приправности за рат. Уплитањем Русије, а касније и аустроугарске савезнице Њемачке, Анексиона криза је превазишла оквире локалног балканског проблема и постала сукоб око престижа два блока великих сила – Тројног савеза и Тројног споразума (Антанте). Епилог кризе, која је Европу држала на ивици рата пуних девет мјесеци, било је узмицање Русије, која је признала анексију 25. марта 1909. године. Препуштана сама себи, Србија није имала другог избора осим да и сама призна свршен чин 31. марта.

пажњучак и самог великог жупана Загребачке жупаније, о чему свједочи један извјештај из 1904. године о покушају Лукача да у својој кући организује страначку скупштину. Власти су забраниле одржавање скупа, под изговором да се тога дана одржава годишњи сајам у Вргинмосту. Пошто се Лукач није хтио повиновати забрани, ухапшен је заједно са парохом из Сјеничака Михаилом Николишем, правником Миланом Галогажом и једним младићем Јеросимићем из Брђавца, код кога је пронађен један самокрес (В. Ћ. Крстић, *Грађа о Србима у Хрватској и Славонији (1848–1914)*, II (1884–1914), № 301, 382–385).

²¹⁴ „Преко два мјесеца у истражном затвору“, *Србобран*, 31. октобар/13. новембар 1908, 1.

²¹⁵ „Хајка на Србе“, *Србобран*, 16/29. октобар 1908, 1.

²¹⁶ *Српски биографски речник*, т. 5, Нови Сад 2011, 810.

²¹⁷ В. Ћ. Крстић, „Адам Прибићевић: Хрватско-српска коалиција“, 325–387.

У оквирима Монархије, Анексиона криза је имала расплет кроз два судска процеса: Велеиздајнички у Загребу и Фридјуновог у Бечу. Оптужница против 53 „велеиздајника“ објављена је у жеку кризе – 12. јануара 1909. године. Главне оптужбе биле су: пропагирање великосрпске идеје и припрема револуције у Аустроугарској. У том контексту је представљено да је хапшење сумњивих лица имало за циљ да спријечи тај „злослутни“ сценарио, као и да је из истог разлога извршено анектирање Босне и Херцеговине. Анексија је, према томе, имала за циљ да те две провинције спасе од „великосрпске револуције“. *De facto* оптужница је била политички проглас. Касније ће се утврдити да је писана на основу биљежака једног од вођа франковаца – Исидора Кршњавог. Док се чекало да почне суђење, читав случај је толико добио на публицитету да се о њему писало по свим новинама. Свакога дана су у затвор хрлиле десетине знатижељника да посјете оптужене. Међу њима су били не само чланови породице и родбине, већ, према свједочењу Адама Прибићевића, и „непознат свет, долазили су без труна страха, у посете и државни чиновници, па чак и Срби жандарми, у униформи!“²¹⁸ Жестину новинских написа је нарочито потакнуо штрајк глађу, који су оптужени започели одмах по хапшењу.²¹⁹ Штрајк су отпочели Валеријан Прибићевић и свештеник Никола Милић из Стипана у Општини Ласиња. Вијест о штрајку је одјекнула и далеко ван граница Аустроугарске и створила врло неповољну слику о Монархији.²²⁰

Свој глас против подизања оптужби подигла је и Српска православна црква, која је, тим поводом, одржала посебну епископску конференцију у Сремским Карловцима 19–20. јануара 1909. године. Црква није хтјела да улази у правну основу подигнуте тужбе, али је једнодушно осудила оне дијелове оптужнице „где се противно и историјској истини и стеченим, од високих и највиших државних фактора [...] лаком руком бришу и историјска прошлост и карактеристична обележја српске цркве и народа, пориче име и порекло и тим неосновано и безобзирно вређају најнежнији и најсветији осећаји народни“. Најодлучније је осуђена идеја да Црква и њени органи раде у име „великосрпске пропаганде“, која има за циљ да „распарча Хрватску“. Умјесто оптужнице, Црква је још једном скренула пажњу на непризнавање православне вјере и цркве, имена Србин, ћирилице, грба Српске православне цркве, тробојне заставе, итд.²²¹

„Великосрпски“ велеиздајнички процес је почео 3. марта, у тренутку када је рат са Србијом, чинило се, неизбјежан. Почетак суђења пратила је врло агресивна антисрпска кампања у јавности и провладиним листовима. Репресија није заобилашла ни 38 адвоката, колико их се добровољно пријавило да брани оптужене. Међу

²¹⁸ В. Ћ. Крестић, „Адам Прибићевић: Хрватско-српска коалиција“, 325–387.

²¹⁹ „Штрајк глађу“, „Седам дана без јела“, „Нечувено вођење истраге. Сврха инфамне хајке“, *Србобран*, 22. октобар/4. новембар 1908, 1.

²²⁰ У штрајку су учествовали сви, осим петорице оптужених радикала, који су се по налогу вођа из Новог Сада, током процеса држали на дистанци од осталих оптуженика (В. Ћ. Крестић, „Адам Прибићевић: Хрватско-српска коалиција“, 325–387).

²²¹ НДА, СПС – Епархија Горњокарловацка, ф. 675, RS-II, EU, kut. 420, бр. 185, 23. јануар 1909, Одлука епископске конференције у Карловцима, Одлука Саборског одбора, 6. фебруара 1909.

њима, 16 су били Хрвати.²²² Међутим, судски процес је тек био у претресу, када је стављена тачка на Анексиону кризу 31. марта, те је Велеиздајнички процес избио у први план аустроугарске и европске јавности.²²³ Многе угледне личности устале су у одбрану оптужених. Један од њих је био члан аустријског Царевинског вијећа и угледни чешки универзитетски професор Томаш Масарик. На позив бранилаца, у Загреб су у масама пристизали бројни новинари да би пратили ток суђења. Група од 16 страних новинара, предвођена Будиславом Будисављевићем²²⁴ и његовим сином Срђаном, једним од адвоката на процесу, током марта је посјетила Карловац и Кордун. О овој необичној посјети карловачки котарски службеник поднио је детаљан извјештај, у коме је навео да су се међу новинарима налазили по један Француз, Рус, Енглец, Чех и Србин. Њихова имена не наводи. Новинари су примљени и угошћени у кући др Едварда Лукинића, познатог првака Српско-хрватске коалиције и адвоката одбране. Службеник је оцијенио да су њихови састанци протекли у умјереном тону и да нису осјетније узбунили јавност.²²⁵

Но, ако посјета Кордуну није произвела јак утисак, ако поклонимо повјерење владином извјештају, сигурно је да су се браниоци, као и породице оптужених, свесрдно трудили да у ток суђења укључе цјелокупну јавност, али и да мобилишу грађанство да им помогне прикупљањем помоћи. Жупанијске власти су у децембру 1909. године у Огулину ухапсиле извесног Вида Зелића, родом из Бихаћа, под оптужбом да на подручју Модрушко-ријечке жупаније прикупља „милодар“ за осуђенике у Велеиздајничкој парници. Приликом хапшења, код Зелића је пронађено неколико бројева листа *Српско коло*, оптужница, и фотографија оптужених Срба на првом претресу. На терет му је, поред незаконитог прикупљања милодара, стављено да је у једној огулинској крчми погрдним ријечима говорио о цару („... Фрању Јосипа I. та ни он цекина не једе“), као и да је окупљене убјеђивао да вјерују Коалицији и да „чиновницима даје пенције сиромашни народ а не држава“.²²⁶ Упркос огромном публицитету и чињеници да је права, политичка природа процеса разоткривена, монтирани Велеиздајнички процес је добио судски епилог почетком октобра 1909. године – тачно годину дана од избијања Анексионе кризе. Од укупно 53 оптужених, 30 је осуђено. Адам и Валеријан Прибићевић су осуђени на 12 година затвора, али су пуштени 1910. године послје аболиције.²²⁷

²²² Њихови говори са суђења штампани су у брошури: *Govori branitelja u kazненој парници против Адама Прибићевића и петдесет двојце другова ради злочинства вељеиздаје*, Загреб 1909.

²²³ J. Šidak, M. Gross, I. Karaman, D. Šepić, *Povijest hrvatskog naroda g. 1860–1914*, 246; P. Гашић, „Нови курс“ Срба у Хрватској (Србобран 1903–1914), 51.

²²⁴ Будислав Буде Будисављевић, родом из Пећана у Лици, био је велики жупан Бјеловарске, Личко-крбавске и Загребачке жупаније (1884–1905). На почетку политичке каријере важио је за Куеновог и човјека оданог Народној странци. Стварањем Српско-хрватске коалиције, активирао се у њеним редовима, али се јаче национално ангажовао током Првог свјетског рата, посебно у вријеме када је Србија била под окупацијом Аустроугарске. Горљивост изазвана страдањима српског народа посебно је примјетна у *Мемоарима* које је писао управо током трајања рата (B. Budisavljević Prijedorски, *nav. delo*, 8, 29).

²²⁵ HDA, PRZV, f. 78, kut. 786/1909–1911, sv. 6–14, br. 1.213–1909, Karlovac, 15. ožujka 1909.

²²⁶ HDA, PRZV, f. 78, kut. 790/1909–1911, sv. 6–14, br. 4.490–1909, Ogulin, 16. studeni 1909.

²²⁷ В. Ћ. Крестић, „Адам Прибићевић: Хрватско-српска коалиција“, 325–387.

Услијед политичког прогона челници Српске самосталне странке и чланови Српско-хрватске коалиције били су приморани да зборове држе тајно и то најчешће по приватним кућама, али страначку активност нису прекидали ни на тренутак. Пошто је велики број ухапшених био са Кордуна, он је постао главно упориште за одржавање политичких скупова. Тако је током септембра 1909. године одржано неколико тајних састанака. Власти су забраниле најављену скупштину у Вргинмосту, која је заказана за септембар 1909. године, али су се лидери и симпатизери странке окупљали тајно. У Котару Вргинмост биле су двије скупштине – прва у Бовићу 10. септембра и друга у Вргинмосту 17. септембра. Скупштини у Бовићу је присуствовао саборски заступник Будислав Будисављевић, који је током састанка дошао у сукоб са Миланом Вујаклијом,²²⁸ учитељем у Славском Пољу и чланом Српске самосталне странке. Будисављевић није имао много својих присталица у Бовићу, па је његов дочек био „млитав и без једног повика“. Пошто је био „надјачан“ од стране Вујаклије и његових присталица, Будисављевић је прекинуо засједање скупштине чим су изречене прве оптужбе против њега. Народ се разишао, а котарски представник који је писао извјештај о Бовићкој скупштини изнио је став да је Будисављевићев политички углед нарушен.²²⁹ Не изненађује да је Будисављевић одлучио да лично присуствује скуповима у Котару Вргинмост, јер је као велики жупан Загребачке жупаније (1901–1905) добро познавао прилике у Котару који је инспекцијски посјетио 1902. године.²³⁰

Недељу дана касније, 17. септембра одржана је тајна скупштина у Вргинмосту. Скупштина је одржана у кући Васе Лукача, једног од ухапшених у Велеиздајничком процесу. Будисављевић је био присутан и на овој скупштини, која је протекла у далеко повољнијем свијетлу по њега. Иако је скупштина била тајна, позиву се одазвало неколико стотина људи, од чега је 80–100 било у Лукачевој кући, а најмање 200 људи се склонило у оближње крчме. Поред Будисављевића, скупштини у Вргинмосту присуствовали су саборски заступници Јован Бањанин, др Едмунд Лукинић и др Божо Винковић. Скупом је предсједавао топушки парох Миле Поповић. Детаљан извјештај о току скупа власти су добиле од неколико шпијуна који су се лако инфилтрирали у редове симпатизера. Шпијуни су свакако били домаћи људи, што им је помагало да лакше прикрију али и да поткажу људе који су виђени у поворци. На врху листе нашли су се општински биљежник Илија Смиљанић, учитељ у Славском Пољу Милан Вујаклија и учитељица у Вргинмосту Даница Дерета, против којих је одмах покренута истрага.²³¹ По завршетку скупа, саборски заступници су од стране окупљених људи испраћени на жељезничку станицу. Том приликом су момци и дјевојке носили српске и хрватске заставе, а поворка је наизмјенично пјевала „Лијепу

²²⁸ По свему судећи није ријеч о чувеном филологу и лексикографу Милану Вујаклији, добровољцу балканских и Првог свјетског рата, који је, према званичној биографији, тада био ђак Прве београдске гимназије, у којој је матурирао 1911. Али засигурно се може рећи да потичу из исте фамилије – од Вујаклија из Бухаче код Слуња.

²²⁹ HDA, PRZV, f. 78, kut. 785/1909–1911, sv. 6–14, br. 3.591–1909, Zagreb, 14. rujna 1909.

²³⁰ HDA, Zagrebačka županija, f. 1903, Spisi velikog župana, kut. 103/89, № 4936, Vrginmost, 21. srpanj 1902.

²³¹ HDA, PRZV, f. 78, kut. 785/1909–1911, sv. 6–14, br. 493–1909, Zagreb, 27. rujna 1909.

нашу“ и „Милетићеву химну“ у којој су, умјесто „ми смо с тобом, Светозаре Милетићу“ са одушевљењем клицали „ми смо с тобом Буде Будисављевићу“. На жељезничкој станици је забележен и мањи инцидент, када је неко од грађана узвикнуо: „Abzug Rauch!“ („Доле Раух!“).

Централни састанак Српско-хрватске коалиције за Кордун одржан је 11. октобра 1909. године у Карловцу. Догађај је организован на исти начин као и претходна два – тајно. Састанку је, осим Будисављевића, присуствовао и Франо Супило, а одржан је у кући једног од правобранилаца на Велеиздајничком процесу – др Едмунда Лукинића. На скупштину у Карловац дошло је преко 300 лица из свих дијелова Кордуна. Инфилтрирани шпијуни су изјестили да је скупштина протекла у најбољем реду и да ниједан инцидент није забиљежен.²³²

Иако су скупштине, као и Великоиздајнички процес, окончани током октобра, истрага против оних који су, упркос забрани, присуствовали тајним састанцима, тек је започињала. Држава се у првом реду усмјерила на општинске чиновнике и просвјетне раднике, јер је њихово учешће на тајним скуповима могла да тумачи као противдржавну активност. Тако је истрага против Милана Вујаклије и Данице Дерете, учитеља који су били на скупштини у Вргинмосту, покренута већ 3. октобра. Истрагу је лично предводио школски надзорник Загребачке жупаније Ђуро Ципшић. Ципшић је доказао да су Вујаклија, Дерета, општински чиновник Илија Смиљанић, као и свршени филозоф Ђуро Цревар, трговац Љубомир Ђукић и правник Милан Галогача (сви из Котара Вргинмост) активни чланови Српске самосталне странке. Поменути активисти не само да су били политички ангажовани, већ су, према свједочењу управника котарске области у Топуском Јоце Бањанина и управитеља управне општине у Вргинмосту Јоце Милићевића, главни организатори „пијанки, познати да праве изгреде сваке врсте, хушкају народ и тероришу мирне грађане“. На основу тих „доказа“, Ципшић је затражио да се учитељ Вујаклија измјести у Мариндол (Котар Карловац), гдје ће, како је наведено, „услијед католичког живља бити осамљен у својим политичким идејама, неће наћи друштва за изгреде по биртијама, те ће бити присиљен бавити се више учитељским својим звањем“. За учитељицу Дерету, којој је, осим политичког активизма, стављена на терет љубавна веза са Љубомиром Ђукићем из Вргинмоста, једним од главних коловођа немира, Ципшић је тражио да буде премјештена ван подручја бивше Крајине и „да тако изађе из друштва, у којем живи, да се спаси од неповољних евентуалних посљедица и приведе више раду у школи“.²³³ Упркос спроведеној истрази и предложеној казни, Милан Вујаклија није премјештен из Котара Вргинмост ни 1909, ни наредних година. Налазимо га у скупштинским извјештајима Црквене општине Бовић, које су одржане 1913. и 1914. године. Вујаклија није био члан Скупштине, али се на засједањима редовно појављивао и, судећи према сачуваним записницима, свађао са делегатима и користио сједнице да скупља материјал за тужбе против суграђана.²³⁴

²³² HDA, PRZV, f. 78, kut. 785/1909–1911, sv. 6–14, br. 4.462–1909, Karlovac, 11. listopada 1909.

²³³ HDA, PRZV, f. 78, kut. 785/1909–1911, sv. 6–14, br. 4.443–1909, Zagreb, 11. listopada 1909.

²³⁴ HDA, SPC – Eparhija Gornjokarlovачka, f. 675, RS-II, EU, kut. 456, бр. /, 15/28. свибња 1914.

Одмах по завршетку Велеиздајничког процеса у Загребу, пажња јавности окренута је према новој судској парници, која је у децембру отпочела у Бечу. Овај процес је назван Фридјунгов – по историчару и члану Царске академије Хајнриху Фридјунгу, кога је гроф Ерентал инструисао да у бечком листу *Neue Freie Presse* оптужи чланове Српске самосталне странке и Српско-хрватске коалиције да примају новац од Србије у циљу рушења Аустроугарске.²³⁵ Како је Светозар Прибићевић био главна мета Велеиздајничког процеса, тако је Франо Супило био главни актер Фридјунгових оптужби. Први чланак се појавио у марту 1909. године у зениту Анексионе кризе. Чланци су писани на основу докумената које је Фридјунгу лично доставио гроф Ерентал. На захтјев Фридјунга током процеса је прочитана брошура Божидара Марковића *Die serbische Auffassung der bosnischen Frage* (*Српско схватање босанског питања*) коју су тужиоци искористили као доказ ратних наміјера Србије.²³⁶ Током процеса се разоткрило да су „докази“, на које се Фридјунг позивао, били лажни, највјероватније фабриковани у аустријском посланству у Београду и од стране посебног комитета који је саставио бан Раух. Мотив грофа Ерентала био је да дискредитује Српско-хрватску коалицију и ослаби позиције Србије током Анексионе кризе.

Када је криза завршена, Еренталов интерес је био да се читав случај са Фридјунговим чланцима оконча. И у овом лажираном судском процесу Масарик је одиграо важну улогу, као и Мирослав Спалајковић и Божидар Марковић, који су дошли у Беч да би свједочили.²³⁷ За Марковићево свједочење се сматра да је имало највећи политички значај и највише допринијело краху монтираног процеса.²³⁸ Ако је Ерентал желио да заташка ствар, облаћени челници Српске самосталне странке и Српско-хрватске коалиције свакако нису. Бранећи своју част, они су у децембру поднијели тужбу за клевету против Фридјунга и листова који су штампали његове чланке. Прву оптужницу су поднијели Светозар Прибићевић, Едвард Лукинић и Франо Супило против листа *Reichspost*, другу је Српско-хрватска коалиција поднијела против Фридјунга и листа *Neue Freie Presse*, а трећу Франо Супило против истог листа и Фридјунга.²³⁹ Компромитован и облаћен у оба судска процеса, Беч је понудио Српско-хрватској коалицији нагодбу – опозив бана Рауха и обећање да

²³⁵ Filip Škiljan, *Znameniti Srbi u Hrvatskoj*, I, Zagreb 2009, 32–34.

²³⁶ Мира Радојевић, *Научник и политика. Политичка биографија Божидара В. Марковића (1874–1946)*, 88.

²³⁷ Занимљиво је истаћи да су Марковић и други српски интелектуалци стали у одбрану Супила вођени прије свега вишом идејом неопходности сарадње Срба и Хрвата, док га лично нису ни најмање цијенили. У српским интелектуалним круговима Супило је имао репутацију необразованог и превртљивог човјека, са којим се морало сарађивати из нужде. Божидар Марковић је о Супилу током Првог свјетског рата писао: „...Несрећан је кад не може да види себе напред, а сви други да га из позадине посматрају и да се диве његовој храбрости и политичкој мудрости. Кад то не може да постигне, онда је пре штетан него користан...Он се не може изменити и ослободити својих мана“. Таква Супилова природа је дошла до изражаја како у Фридјунговом процесу, а још више у преговорима око стварања заједничке државе (Мира Радојевић, „Југословенство у преписци српских интелектуалаца (1914–1918), *Писмо – зборник радова*, ур. Радош Љушић, Београд 2001, 223–237) .

²³⁸ М. Радојевић, *Научник и политика. Политичка биографија Божидара В. Марковића (1874–1946)*, 96.

²³⁹ Мира Радојевић, *Научник и политика. Политичка биографија Божидара В. Марковића (1874–1946)*, Београд 2007, 96.

спорни документи никада неће бити употребљени против чланова Коалиције. Бан Раух је одступио са дужности фебруара 1910. године. На његово мјесто је постављен Никола Томашић. Томашићева политика није била битно другачија од политике његовог претходника. Разбијање Коалиције остао је и његов главни циљ, али се он користио другачијом тактиком. Док је бан Раух покушао да расформи Коалицију дискредитацијом, бан Томашић је настојао да то учини колизијом изнутра. Из тог разлога је покушао да обнови политику ослонца на Србе из времена бана Куена. За тај задатак Томашић је био „идеалан“, будући да је подругљиво називан једним од „Куенових Срба“. Наиме, Томашић је био Хрват, али је прешао у православље да би могао да се разведе.²⁴⁰

Међутим, вријеме и околности нису ишле на руку Томашићу и овој маневарској политици. Прилике су биле из коријена измјењене. Док су српски политичари из времена бана Куена покорно и са пуно вијере очекивали од њега рјешење српског питања, српски политичари из времена бана Томашића нису гајили такве илузије. Лидер Српске самосталне странке Светозар Прибићевић, који је после иступања Фране Супила из Коалиције 1910. године²⁴¹ постао њена кључна личност, дубоко је вјеровао да се питања од националног интереса за Србе могу једино ријешити кроз сарадњу са хрватским странкама и у заједничкој борби против утицаја Мађарске и Хабзбуршке монархије.²⁴² Такође, Прибићевић је усмјерио Коалицију на тјешњу сарадњу са Србијом, од које је после 1910. године добијао новчане субвенције.²⁴³ И хрватски лидери Коалиције, попут Ђуре Шурмина, Већеслава Вилдера и других, имали су присне контакте са србијанским политичарима и културним дјелатницима.²⁴⁴ Познато је да је и *Србобран*, орган Српске самосталне странке, од покретања био субвенционисан из Србије.²⁴⁵

²⁴⁰ Г. Кривокапић-Јовић, *нав. дело*, 111. Осим овог занимљивог детаља, Томашић је био до сржи одан Угарској и мађаронима. Потцао је из племићке породице, која је вукла коријене из средњег вијека. У вријеме бана Куена водио је Народну странку и био је његов главни сарадник у Хрватској. Послије одласка са положаја бана у лето 1911. године основао је своју политичку странку – Странку народног напретка, која није постигла иоле запаженији успјех на изборима (I. Bulić, „Politika Hrvatsko-srpske koalicije uoči Prvoga svjetskoga rata 1907.–1913.“, 415–453).

²⁴¹ Иступање Супила из редова Коалиције био је знак да ни она није сасвим неокрњена изашла из кризе 1908–1909. Остала је чињеница да Коалиција ниједног тренутка није отворено исказала став о анексији Босне и Херцеговине, што је ослабило њене позиције у бирачком телу. На то се посредно надовезао Супилов иступ из Коалиције. Иступио је јер је сматрао да Коалиција није стала иза њега у вријеме оптужби од стране Фридриха. Са Супилом је Коалиција изгубила велики дио хрватског гласачког тијела. Одлазак Супила из Коалиције се обично узима као слом политике *новог курса* (I. Bulić, „Politika Hrvatsko-srpske koalicije uoči Prvoga svjetskoga rata 1907.–1913.“, 415–453).

²⁴² J. Šidak, M. Gross, I. Karaman, D. Šepić, *Povijest hrvatskog naroda g. 1860–1914*, 271–272.

²⁴³ Hrvoje Matković, „Svetozar Pribičević u danima postojanja Države Slovenaca, Hrvata i Srba“, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, 26/1993, 237–248; I. Bulić, „Politika Hrvatsko-srpske koalicije uoči Prvoga svjetskoga rata 1907.–1913.“, 415–453.

²⁴⁴ I. Bulić, „Politika Hrvatsko-srpske koalicije uoči Prvoga svjetskoga rata 1907.–1913.“, 415–453.

²⁴⁵ Занимљиво је да је лист примао новца из Србије, али је имао свега 10 србијанских претплатника (P. Гашић, „Нови курс“ *Срба у Хрватској (Србобран 1903–1914)*, 29).

Узбуркана јавност (због кризе 1908–1909. године и Велеиздајничке парнице) није се лако стишавала ни по њиховом окончању. И најмањи повод отварао је нове сукобе и конфронтације, посебно између тзв. коалираца и мађарона. Тако је у Војнићком котару јуна 1910. године дошло до туче током избора за жупанијску скупштину. У инциденту је учествовао суспендовани учитељ из Горњег Скрада Петар Петровић, лидер коалираца, који је на изборима однио побједу. По завршеном гласању, дошло је до конфронтације између бирача, које су жандарми морали да раздвајају.²⁴⁶

Још једна посљедица кризе 1908–1909. године и Велеиздајничког процеса је нагли пораст броја разних шпијуна и потказивача. Из страха за сопствени положај, грађани су властима потказивали комшије, рођаке, па чак и најближе сроднике. Илустративан је случај извјесног Рафаила Мирића, пензионисаног жељезничког надзорника из Генералског Стола, који је у марту 1909. године властима потказао рођеног брата Михајла Мирића, са којим је живио у истој кући. Рафаило је изнио оптужбе да је његов брат „присташа коалираца, а нарочито Српске самосталне странке, да је у уској свези са др. Владимиром Николићем бившим хрватским подбаном“, да се бави надриписарењем, да агресивно пропагира циљеве Коалиције и да сваког, ко није његов политички истомишљеник, „напада штапом и разним грожњама“. Рафаило је тражио од власти да се Михаило уклони из куће и да он са женом настави да живи миран живот.²⁴⁷ Други случај збио се у Вукманићу, гдје је неколико хрватских грађана написало заједничку молбу бану Рауху у којој су оптужили свештеника Јована Мађерчића и двојицу Срба из Тушиловића – Јована Генераловића и Михаила Божића, да су велеиздајници.²⁴⁸

Врло запаљива и напета политичка атмосфера била је уочљива у лето 1911. године. Наиме, широм Модрушко-ријечке жупаније избијали су дивљи пољски пожари. Јављали су се дуж путева, па су власти сумњале да су подметнути. За разлику од власти, становници Модрушко-ријечке жупаније нису ни најмање сумњали да су пожари подметнути, па су из страха свакодневно стражарили испред кућа и имања. Мушкарци су били наоружани, док су жене лупале у шерпе и лонце са циљем да пиромане поплаше и одврате од својих имања. Жупанијом је колало неколико теорија. Једна је била да пожаре подмећу агенти осигуравајућих друштава са циљем да заплаше људе и натерају их да купују полисе осигурања. Друга теорија је била да иза инцидентата стоје Мађари са циљем да „упропасте Хрвате“ и приморају их на мађаризацију. Како је узнемиреност брзо прерасла у општу панику, жупанијске власти су морале да организују наоружане страже у сеоским атарима. Напетост је достигла врхунац на изборни дан, после чега је сама од себе замрла, једнаком брзином како се јавила.²⁴⁹

²⁴⁶ HDA, PRZV, f. 78, kut. 792/1909–1911, sv. 6–14, br. 2.794–1910, Vojnić, 9. lipnja 1910.

²⁴⁷ HDA, PRZV, f. 78, kut. 786/1909–1911, sv. 6–14, br. 1.295–1909, Ogulin, 15. ožujka 1909.

²⁴⁸ В. Ћ. Крстић, *Грађа о Србима у Хрватској и Славонији (1848–1914)*, II (1884–1914), № 475, 688–689.

²⁴⁹ HDA, PRZV, f. 78, kut. 775/1909–1911, sv. 6–1, br. 4.717–1911, Zagreb, 11. prosinca 1911.

Крај љета 1911. године донио је још један пожар и то међународних размјера, који се, за разлику од оних у Модрушко-ријечкој жупанији, није стишао, већ је био увод у два балканска и на крају у Први свјетски рат. Уз сагласност Аустроугарске и Француске, Италија је крајем септембра напала османску провинцију Киренаику (Триполис) на сјеверу Африке. Иако је ријеч о рату који се водио далеко од Кордуна и Аустроугарске монархије, Влада у Загребу је цензурисала све вијести које су се односиле на рат, како не би унијеле узнемиреност међу становнике Монархије. Други разлог је била намјера да се заустави свако спекулисање о евентуалним војним мјерама које ће Аустроугарска предузети у односу на рат у Триполису. Правна основа је нађена у закону из 1907. године, који је забрањивао објављивање вијести војне природе, укључујући кретање војске и војне операције. Донијета одлука се посебно односила на „сједишта државних одвјетништва“ или журналистичка сједишта какви су били Земун, Карловац и Сушак.²⁵⁰ Ригорозна цензура, која је била праћена узнемиреношћу становништва, убрзала је пад бана Николе Томашића. Будимпешта је оцијенила да његова „попустљива“ политика није донијела жељене резултате. У јануару 1912. године њега је смијенио бан Славко Цувај, који се вратио старој апсолутистичкој политици бана Рауха. Његов мандат је започео распуштањем Сабора и додатним поштравањем цензуре. За овим мјерама уследило је увођење комесаријата у априлу 1912. године.²⁵¹ Увођење комесаријата и доношење драконског закона о штампи проузроковало је бројне протесте, који су избили широм Хрватске и ујединили све – од политичара до ђака и социјалиста.

Бан Цувај је током 1912. године преживио два атентата. Послије првог атентата у јануару бан распушта Сабор и поштрава цензуру. У одговору на те мјере омладина почиње штрајк у марту који се муњевито преноси и у Босну и Херцеговину. Београдска омладина пред спомеником кнезу Михаилу држи митинг подршке хрватским ђацима на коме говори Аугустин Ујевић. У априлу, група од 150 загребачких студената обилази мјеста по Србији. Политичка напетост ескалира у јуну када је извршен други покушај атентата на Цуваја.²⁵²

Први балкански рат, који је букнуо 8. октобра 1912. године, довео је ситуацију западно од Дрине и Саве до усијања. Аустроугарске власти су предузеле ванредне мјере како би угушиле сваку јавну манифестацију о балканском рату у штампи, као и на скупштинским и страначким скуповима. Упркос ригорозним мјерама, било је немогуће угушити сваку јавну реакцију која је, неизоставно, била на страни Србије и њених савезника. Први балкански рат, као народни рат против тираније и моћи великих, био је оличење свих тежњи аустроугарских Словена. Чињеница да су балканске државе низале побједу за побједом и то све против воље великих сила, уливала им је наду да је и дан њиховог ослобођења близу. Одбори Црвеног крста у тајности су прикупљали помоћ која се тајним каналима дотурала преко пунктова на Сави. Младићи су илегално прелазили у Србију и Црну Гору гдје

²⁵⁰ HDA, PRZV, f. 78, kut. 786/1909–1911, sv. 6–14, br. 3.960–1911, Zagreb, 13. listopada 1911.

²⁵¹ J. Šidak, M. Gross, I. Karaman, D. Šepić, *Povijest hrvatskog naroda g. 1860–1914*, 276.

²⁵² Милорад Екмечић, *Стварање Југославије 1790–1918* (2), 543.

су се пријављивали као добровољци, док су се у далматинским градовима организовале поворке и скупови у част „осветника Косова“.

Први балкански рат је изнова открио подозривост власти према православнима. Безбједносне мјере биле су подигнуте на највиши ниво, а сваки и најмањи знак „антидржавне пропаганде“ оштро је кажњаван. У марту 1913. године котарске власти у Слуњу тражиле су премјештај тамошњег ветеринара Душана Марковића, који је означен као пропагатор српске идеје. Дат је приједлог да се он упути у Котар Чабар или неки други гдје је становништво већински римокатоличке вјере. Истовремено је истакнуто да је Душанов брат Сава Марковић ветеринар у суседном Кореничком котару и да би требало и њега отуда премјестити. Оба котара су се граничила са Босном, одакле су у више наврата током 1912. и 1913. године пријављивани случајеви кријумчарења оружја у Слуњски и Коренички котар.²⁵³ За главно сједиште пропагандне активности у Слуњу означена је крчма код Илије Драгаша у коју су, осим локалних сељака, залазили и православни свештеници, као и присталице Српске самосталне и Радикалне странке. Котарске власти у Слуњу су за главног коловођу и пропагатора „српске идеје“ означиле управо поменутог ветеринара Душана Марковића, који је у тој крчми сакупљао помоћ за Црвени крст Србије и друге добротворне организације. Марковић је ту вршио пријављивање претплатника за разне српске листове и гостима кафане дијелио књиге из Србије. Котарски службеник је истакао да се Марковић и приватно дружи само са присталицама Српске самосталне и Радикалне стране, а не са осталим чиновништвом, те је као такав главни „ремителачки фактор“ Слуња и Слуњског котара.²⁵⁴ Међутим, Земаљска влада није реаговала брзо и у складу са очекивањима слуњских власти, па су се оптужбе против Марковића гомилале и наредних мјесеци. У децембру 1913. године на адресу великог жупана Модрушко-ријечке жупаније Винка Змајића стигла је оптужба да Марковић, заједно са Валеријаном Прибићевићем, кандидатом Коалиције за Слуњски котар, иде од општине до општине и „кортешира као бјесомучан“ у његову корист. Марковић је у свом „кортеширању“ ишао тако далеко да је сељацима обећавао бесплатне бикове, краве и свиње из фондова Земаљске владе.²⁵⁵

Осим узбуђења становништва и репресивности власти, балкански ратови нису донијели никакву суштинску промјену Словенима у Аустроугарској. Комесаријат у банској Хрватској је остао на снази и током 1913. године. Промјену је донио долазак грофа Иштвана Тисе у љето 1913. године на мјесто министра-предсједника Мађарске. Видјевши да политика чврсте руке није донијела никакав бољитак, Тиса је ријешио да тражи прилику за споразум са Српско-хрватском коалицијом. Једна од мјера која је требало да прокрчи пут тој сарадњи била је смјена Томашића, омраженог код коалираца. Иван Скерлец је именован за комесара, са задатком да припреми уставно стање, које је уведено у децембру 1913. године, када је Скерлец зва-

²⁵³ HDA, PRZV, f. 78, kut. 815, sv. 1–6, br. 1.565–1913, Ogulin, 24. ožujka 1913.

²⁵⁴ HDA, PRZV, f. 78, kut. 815, sv. 1–6, br. 67–1913, Slunj, 12. ožujka 1913.

²⁵⁵ HDA, PRZV, f. 78, kut. 815, sv. 1–6, br. 255–1913, Slunj, 8. prosinca 1913.

нично именован за бана.²⁵⁶ Пobjеда на изборима и освојених 47 посланичких мандата, а затим и споразум који је Прибићевић склопио са грофом Тисом, омогућили су Српско-хрватској коалицији долазак на власт и, још важније, смирење духова међу Србима. Адам Прибићевић је посебно цијенио овај успјех свог брата, па је у мемоарима о томе записао: „Светозар Прибићевић био чудно далековид човек, као да је гледао на телескоп“. Светозарева далековидост је, према Адамовом мишљењу, омогућила стишавање буре и чекање повољнијег тренутка за национално признање српског имена.²⁵⁷ Подстицај да Тиси пружи руку помирења дошао је и од Србије, која је била исцрпљена од два рата и савјетовала је Прибићевићу да не потпаљује нови рат. Споразум Тисе и Прибићевића одржао је Српско-хрватску коалицију на власти у Хрватској до краја Првог свјетског рата. Адам је сматрао да се споразум са грофом Тисом показао као добра политика и добар маневар, који је заштитио Србе у Хрватској од агресивног прогона којем су били изложени Срби у Угарској или у Босни и Херцеговини. Ако се не можемо потпуно сагласити са Адамовим хвалоспјевом свом брату, из разлога јер страдање Срба током Великог рата захтјева дубље и подробније разматрање, сложићемо се са закључком Василија Крестића да је одржање Коалиције на власти током ратних година спријечило даље продубљивање јаза између Срба и Хрвата и дугорочно олакшало улазак Хрватске у Југославију 1918. године.²⁵⁸

СРПСКА ПРАВОСЛАВНА ЦРКВА

Национални идентитет Срба у Аустроугарској монархији првенствено се темио на идентификацији са православљем и институцијом Српске православне цркве. Црква је била једина нит која је повезивала све Србе који су живјели раштркани диљем Аустроугарске. Истовремено, због значаја и утицаја који је имала, Српска православна црква се увијек прва налазила на удару било хрватских, било мађарских органа, који су њену борбу за већи степен црквено-школске аутономије тумачили као покушај стварања државе у држави. Од 80-их година XIX вијека Угарска је утицала на избор српског патријарха, фаворизујући оне који ће бити лојални угарским властима. У том перфидном послу је имала доста успјеха, па је до 1914. године врло ефикасно контролисала врх српске цркве на подручју Монархије.

Развојачење Војне крајине имало је значајан утицај на Српску православну цркву. Све док је српски етнички простор био расцепљен на два дијела – војни и цивилни, Црква није могла да своје богате фондове и утицај стави у службу успона српског грађанства.²⁵⁹ Присаједињење Крајине је стога омогућило уједињење вјер-

²⁵⁶ J. Šidak, M. Gross, I. Karaman, D. Šepić, *Povijest hrvatskog naroda g. 1860–1914*, 289.

²⁵⁷ Ђорђе Микић, „Хрватско-српска коалиција на власти у Хрватској 1913–1914“, *Зборник о Србима у Хрватској*, VI, ур. Василије Крестић, Београд 2007, 245–274.

²⁵⁸ B. Krizman, *Hrvatska u Prvom svjetskom ratu. Hrvatsko-srpski politički odnosi*, 46–47; B. Ђ. Крестић, „Адам Прибићевић: Хрватско-српска коалиција“, 325–387.

²⁵⁹ Mirjana Gros, „O društvenim procesima u sjevernoj Hrvatskoj u drugoj polovici 19. stoljeća“, *Društveni razvoj u Hrvatskoj (od 16. stoljeća do početka 20. stoljeća)*, ур. Mirjana Gros, Zagreb 1981, 343–371.

ника, као и напредак Цркве, али је, истовремено, проузроковало јаче притиске од стране Загреба и Будимпеште. Но, то нису били једини притисци које је српска црква трпјела. Под утицајем лаицизма и друштвене секуларизације, који су из европских друштава продирали и међу српско либерално и радикално грађанство, хијерархија српске цркве је све отвореније и жустрије критикована са разних страна. Тражила се мања контрола цркве над школама и већа световност у настави.²⁶⁰ То је резултирало да Српска православна црква трпи ударе са више страна, што је, временом, утицало на слабљење њеног утицаја и улоге у друштву. Напади на Цркву, прије свега на њену сервилност према Угарској, кулминирали су за вријеме патријарха Георгија (Бранковића, 1890–1907) и његовог наслједника и нећака Лукијана (Богдановића, 1908–1913). Та вишедеценијска борба се окончала 11. јула 1912. године на штету Цркве, али и цјелокупног српског народа. Тада је цар Франц Јозеф, уз подршку угарске Владе, објавио *Наредбу* којом је драстично сузио црквено-школску аутономију коју су Срби уживали од 1868. године.²⁶¹

Темеље Карловачке митрополије поставио је патријарх Арсеније III (Црнојевић, 1674–1690). Он је за Србе, који су га пратили у Великој сеоби 1690, изборио привилегије од аустријског цара Леополда I, које су донијете 1691. и 1695. године. Првобитни назив за успостављену цркву био је Крушедолска митрополија – по Манастиру Крушедолу, гдје се митрополитско сједиште налазило у периоду од 1708. до 1713. године. После 1713. године сједиште је пренијето у Сремске Карловце. Митрополија се од свог утемељења налазила под духовном јурисдикцијом Пећке патријаршије, јер јој је нови патријарх Калиник I (1691–1710) даровао аутономију, а након што су Турци 1776. године угасили Патријаршију у Пећи, Цариградска патријаршија је Архиепископији у Сремским Карловцима признала самосталност и независност. У вријеме митрополита Јосифа (Рајачића, 1842–1848) и револуционарних превирања 1848. године Карловачка митрополија се уздигла на патријаршијски ниво, који ће задржати до краја Првог свјетског рата. Патријаршијска титула је митрополиту Јосифу призната од стране угарских власти, али не и од помесних цркава, због чега се у литератури чешће наводи као Карловачка митрополија, а ређе као Патријаршија. У свом саставу имала је двије дијецезе – Пакрачку и Горњокарловачку. На почетку XX вијека под јурисдикцијом Карловачке митрополије налазило се око 630.000 вјерника.²⁶²

²⁶⁰ Nives Rumenjak, „Manjinski identitet i autostereotipi: srpska karikatura u Hrvatskoj 1896–1902“, *Časopis za suvremenu povijest*, 38/2006, 549–567.

²⁶¹ *Наредба* је ставила ван снаге многобројне одлуке српских црквено-народних сабора. Укинута су три прописа донијета 29. маја 1871: *Уредба о привременом устројству епархија*, *Уредба о привременом устројству православног митрополитско-црквеног и народно-школског савета* и *Уредба о изборном реду саборских посланика*. Такође, ван снаге су стављене *Уредба о устројству Црквено-народног сабора* од 14. маја 1875, уредбе и одредбе које су настале из тумачења наведених, као и Статут од 23. марта 1908. О спровођењу одлука у живот патријарх је 26. јула 1912. године упутио посланицу епархијама (Горан Васин, „Нестанак и смрт патријарха Лукијана Богдановића у пречанској политичкој јавности“, *Српске студије*, 4/2013, 285–303).

²⁶² Г. Кривокапић-Јовић, *нав. дело*, 13.

Друштвено-религијски живот српског становништва Кордуна и Горње Крајине одвијао се под јурисдикцијом Горњокарловачке епархије са сједиштем у Плашком. Горњокарловачка епархија је основана 1695. године под именом Карловачко-зринопољска епархија. Са преносом сједишта митрополије из Крушедола у Сремске Карловце, Горњокарловачка епархија је 1713. године подијељена на Карловачко-сењско-приморску и Костајничко-зринопољску епархију. Карловачко-сењско-приморска је имала ингеренцију над простором западно од ријеке Глине до Горског Котара и Сења, укључујући Лику и Крбаву, док је Костајничко-зринопољска епархија са сједиштем, прво у Медаку у Лици, затим у Манастиру Комоговина на Банији, обухватала сав простор који се простирао источно од ријеке Глине. До 1721. године сједиште Карловачко-сењско-приморске епархије било је у Манастиру Гомирје,²⁶³ одакле је пресељено у Плашки. Такво уређење је потрајало до 1771. године, када су ове двије епархије поново спојене у једну – Горњокарловачку епархију, са сједиштем у Плашком. Са присаједињењем Војне крајине банској Хрватској и сви развојачени крајеви дошли су под јурисдикцију Горњокарловачке епархије, тако да се духовна надлежност Горњокарловачке епархије претегла на сав православни живаљ данашњег Кордуна, Баније, Лике, Крбаве и Приморја. Са развојачењем, владичанско и сједиште епархијске управе је пресељено у Карловац, али та промена никада није озваничена. Укидањем Карловачке митрополије 1920. године Горњокарловачка епархија је постала дио уједињене Српске патријаршије. На челу епархије у периоду од развојачења до 1918. године били су Теофан (Живковић, 1874–1890) и Михаило (Грујић, 1890–1914).²⁶⁴ Грујић је кратко – од 4. октобра 1913. до своје смрти 6. марта 1914. године вршио дужност карловачког митрополита, након погибије тадашњег митрополита Лукијана (Богдановића).²⁶⁵ Како је убрзо избио рат, Црква је прешла у стање пасивности и дефанзивности, па нови митрополит и владика нису ни изабрани. Администратор Карловачке митрополије је, до избора новог српског патријарха, био владика пакрачки Мирон (Николић).

²⁶³ Манастир Гомирје је основан у XVI вијеку, када су српски досељеници направили дрвену капелу. Име је добио по селу које је постојало пре досељавања Срба. Звало се Гојемрје или Гојемирје. Ту се 1486. спомиње римокатоличка жупа. Жупа је заједно са католичким становништвом ишчезла током турских провала у XVI вијеку. Манастир је грађен 1601–1602. године. Манастирска црква је посвећена св. Јовану Крститељу. Према другим подацима манастир је сазидан 1557. и то на мјесту неког старијег манастира. Право и власништво над Гомирјем и околним земљиштем признато је статутом од 7. фебруара 1729. и царском привилегијом из 1757. Дрвени конак и црква су током XVIII и XIX вијека замијењени зиданим зградама. Први монаси дошли су из Манастира Крка (Душан Кашић, *Српски манастири у Хрватској и Славонији*, Београд 1971, 37–94; Чедомир Денић, „Књижевни фонд манастира Гомирје половином XIX века“, *Зборник о Србима у Хрватској*, ур. Василије Крстић, I, Београд 1989, 223–243; Дејан Медаковић, „Манастир Гомирје“, *Трагом српског барока*, Нови Сад 1976, 157–169; С. Орловић, *Православна епархија Горњокарловачка – шематизам*, 18).

²⁶⁴ С. Орловић, *Православна епархија Горњокарловачка – шематизам*, 55–56.

²⁶⁵ Митрополит Лукијан је под неразјашњеним околностима нестао 1. септембра 1913. у аустријском граду Бад Гаштајну. Његово осакаћено тијело је пронађено 26. октобра у реци Ахе. Спекулација о његовој смрти било је више. Митрополит је сматран мађароном, слугом Будимпеште, женскарошем и slabим вођом, који је нанио велику штету угледу цркве (Г. Васин, „Нестанак и смрт патријарха Лукијана Богдановића у пречанској политичкој јавности“, 285–303).

Владика Михаило (Грујић, рођ. Милош), Краљевчани (Банија) 29. јул/11. август 1861–Плашки, 21. фебруар/6. март 1914. Замонашио се у Гомирју 1889, а наредне године је позван за професора богословије у Сремским Карловцима. За владика Горњокарловачког је изабран 1891. Важио је за строгог владика, обилазио је парохију, дисциплински кажњавао свештенике, водио је доста рачуна о црквеној организацији. Администрирао је митрополијом од јесени 1913. до прољећа 1914,

када су га аустроугарске власти смијениле са тог положаја. Вратио се у Плашки и изненада преминуо 6. марта. Сахрањен је у саборној цркви. Послије смрти владике Михаила, епархијом је администрирао Анатолије Јанковић.

Иако је Митрополија имала богате фондове, ниже свештенство се примарно издржавало од посебног парохијалног намета, који је био прописан царским рескриптом од 10. августа 1868. године. Износ намета се од тада до 1918. године ниједном није измијенио и износио је симболичних 40 филира по јутру земље.²⁶⁶ Са друге стране, католичко свештенство се издржавало од жупног бира, који је Одјел за богоштовље и наставу увео 10. августа 1895. године.²⁶⁷ Парохијални намет и жупни бир су се убирали у зависности од тога да ли је већинско становништво било православно или католичко. На Кордуну се у сва три котара убирало парохијални намет. Осим котара Слуњ и Војнић, парохијални намет се разрезивао у седам управних општина Огулинског котара,²⁶⁸ двије управне општине Котара Врбовско и једној општини Делничког котара.²⁶⁹ У Котару Вргиност парохијал се обрачунавао на територији свих управних општина, на укупно 32.855 јутара земље.²⁷⁰ Према јутрима земље, за Горњокарловачку епрахију је одређено 97.100 форинти, али се ријетко, може се рећи никад, није дешавало да се намет прикупи у цијелости. Сваке године је биљежен мањак по питању овог намета.²⁷¹ Мањкове, који су могли износити и по неколико хиљада форинти, дужна је била да покрије Митрополија у Сремским Карловцима из сопствених фондова.²⁷²

Осим убирања намета, у примарне дужности Епархије горњокарловачке убрајамо бригу о животу вјерника, црквеним добрима и свештенству. Епархијска

²⁶⁶ HDA, PRZV, f. 78, kut. 674/1903–1905, br. 2.404–1905; *Izвјешће о stanju javne uprave u županiji Zagrebačkoj за godinu 1909*, Zagreb 1910, 63.

²⁶⁷ *Izвјешће о stanju javne uprave u županiji Zagrebačkoj за godinu 1911*, 66.

²⁶⁸ Намет се убирало и у осмој управној општини Дрежница, али она није побројана јер је имала посебан фонд за ову намену, из кога је директно уплаћивала парохијал (XXVII. *Izвјешће о stanju javne uprave u županiji Modruško-riečkoj од 1. сиечња до 31. просинца 1912*, 31).

²⁶⁹ XXIV. *Izвјешће о stanju javne uprave u županiji Modruško-riečkoj за 1909. godinu*, 26.

²⁷⁰ *Izвјешће о stanju javne uprave u županiji Zagrebačkoj за godinu 1900*, Zagreb 1901, 16; *Izвјешће о stanju javne uprave u županiji Zagrebačkoj за godinu 1909*, Zagreb 1910, 63.

²⁷¹ *Izвјешће о stanju javne uprave u županiji Zagrebačkoj за godinu 1911*, 64.

²⁷² HDA, Modruško-riečka županija, f. 101, kut. 64, Br. 1650, Zagreb, 20. оžujka 1893.

управа је била посљедња и највиша инстанца у свим црквеним и школским проблемима, а испод ње су били разни одбори, који су се бринули о вјеронауци, катехизацији, богослужењу итд. Најважнији задатак Епархије је била брига о парохијским храмовима. Спајањем Крајине са Хрватском, под јурисдикцију ове Епархије дошли су храмови у врло лошем стању – занемарени или опустјели. Посебно је на Кордуну стање било лоше, па је главни циљ Епархије био да се што више њих оживи. Обнова се спроводила углавном на иницијативу локалних пароха или вјерника, а неријетко су у њој учествовале котарске и жупанијске власти, а некада чак и Земаљска влада. Такође, било је крајева у којима су вјерници били удаљени од богомоља по неколико десетина километара. У таквим случајевима задатак Епархије је био да помогне изградњу новог храма. Такве подухвате најчешће није предузимала сама, већ је тражила помоћ Митрополије, жупанијских власти и Одјела за богоштовље и наставу.

Модрушко-ријечка жупанија је 1899. године издвојила средства за почетак изградње нових или поправку постојећих парохијалних цркава у Цвијановић Брду, Перјасици²⁷³ и Раковици у Слуњском котару. Издвојена су и средства за поправку парохијалне Цркве Св. Вазнесења Христовог у Војнићу, која од изградње 1822. године никада није била рестаурирана.²⁷⁴ Међутим, чак и онда када су средства обезбјеђена, то није била гаранција да ће се обнова или изградња заиста догодити. То је био случај са поменутом православном црквом у Цвијановић Брду, која је саграђена 1853. године. Подигнута је у славу Великогученика Георгија. За њену оправку је издвојено чак 20.600 круна. Градња је требало да почне наредне 1900, али је, умјесто радова, почела расправа и сукоб који је потрајао све до 1906. године. Према доступним подацима за 1907. годину, на листи планираних активности опет је била градња нове цркве у Цвијановић Брду, али се та нова црква у доступним изворима више нигдје не спомиње, те остаје непознато да ли је и када тај наум спроведен у дјело.²⁷⁵

Наредне, 1900. године, изведена је поправка парохијалне цркве у Примишљу, за коју је Жупанија издвојила 1.500 круна.²⁷⁶ Житељи Горњег Скрада и око-

²⁷³ Православно становништво се у Перјасицу доселило у XVII вијеку, а црква посвећена Светим арханђелима Гаврилу и Михајлу је саграђена 1768. Девастирали су је партизани 1941. године под изговором да се у њој налази усташки табор. Данас од ње постоје само голи зидови (Ф. Škiljan, *Kulturno-historijski spomenici Korduna s pregledom povijesti Korduna od prapovijesti do 1881. godine*, 49).

²⁷⁴ *Izvjestaj upravnoga odbora i kr. podžupana županije Modruško-riečke o stanju uprave u županiji za vrijeme od 1. siečnja do 31. prosinca 1899*, 166.

²⁷⁵ *Izvjestaj upravnog odbora i kr. podžupana županije Modruško-riečke o stanju uprave u županiji za vrijeme od 1. siečnja do 31. prosinca 1906*, 208. Парохији Цвијановић Брдо припадају села Српски Благaj, Цвијановић Брдо, Глиница, Бандино Село, Горња Глина и Црно Врело (Ф. Škiljan, *Kulturno-historijski spomenici Korduna s pregledom povijesti Korduna od prapovijesti do 1881. godine*, 14).

²⁷⁶ *Izvjestaj upravnoga odbora i kr. podžupana županije Modruško-riečke o stanju uprave u županiji za vrijeme od 1. siečnja do 31. prosinca 1900*, 191, 193. Црква у Примишљу је била посвећена Сошествију Светог Духа. Уништена је током Другог свјетског рата и до данас није обновљена. Парохији Примишље припадају: Примишље, Доње Примишље, Горње Примишље и Тржић Примишљански (Ф. Škiljan, *Kulturno-historijski spomenici Korduna s pregledom povijesti Korduna od prapovijesti do 1881. godine*, 20).

лине, укупно преко 600 вјерника, дуго су година живјели без цркве, пошто је стара била порушена, па су 1896. године прикупили средства за изградњу нове парохијалне цркве.²⁷⁷ И поред непходности изградње нове богомоље и прикупљених средстава, Одјел за богоштовље и наставу је, последице неколико година жестоких расправа парохијана око локације гдје ће се подићи црква, 1900. године одлучио да забрани градњу. Умјесто у Скрад, новац је преусмјерен за новоградњу парохијалне цркве у Слуњу.²⁷⁸ Међутим, случај Горњег Скрада овим није био закључен. Малверзације Црквене општине Горњи Скрад постале су у току 1903. године предмет јавне полемике. О читавом случају је у фебруару писао *Нови Србобран*, након чега су жупанијске власти поново преиспитивале све околности. *Нови Србобран* је као најодговорније означио предсједника Милића Велимировића и одборника Михајла Ковачевића, који су, наводно, сав прикупљени милодар, умјесто у штедионицу, депоновали код себе, „ради боље сигурности док градња не наступи“. Упркос свим оптужбама које је изнио *Нови Србобран*, котарски представник, који је послат у инспекцију у Горњи Скрад, није видио никакав проблем у руковођењу фондом за изградњу нове цркве. Оклеветани су претили да ће поднијети тужбу против *Новог Србобрана*.²⁷⁹ Ипак, наредне године је скрадски пројекат изградње цркве из жупанијске касе добио додатних 6.000 круна.²⁸⁰

Но, изградња цркве није започета 1904, а ни наредних година. Према доступним документима, угледни грађани Скрада су се 1910. године обратили Конзисторији у Плашком и котарској управи у Војнићу са молбом да помогну изградњу нове цркве. У писму стоји да је 1905. године специјална комисија утврдила да је црква у Скраду у толико лошем стању да јој прети опасност од урушавања. Због „погибљења за људски живот“ црква је од јуна 1905. године затворена за богослужења и окупљање вјерника. У недостаку бољег решења, вјерници су, уз сагласност Црквене општине, срушили црквену лаћу и с тим иструлелим даскама оградиле звоник и тај ограђени простор назвали капелицом. Та капелица, у коју је једва могло да стане 15 особа, од првог тренутка је била у јако лошем стању, па су вјерници одбијали да улазе унутра из страха да ће им се кров срушити на главу. Потписници молбе, на челу са учитељем Михајлом Пухачом, молили су Конзисторију и котарске власти у Војнићу да нареду да се та капелица сруши и да се до изградње нове цркве богослужење држи у школи.²⁸¹ По свему судећи негдје у овом периоду је коначно и почела изградња цркве, која је довршена до избијања Првог свјетског рата. Новоподигнута црква је посвећена Великомученику Георгију, а због свих перипетија које

²⁷⁷ HDA, SPC – Епархија Гornjokarlovačka, f. 675, RS-II, EU, kut. 350, бр. 38, Скрад, 8/20. април 1896.

²⁷⁸ HDA, PRZV, f. 78, kut. 608/ 1900–1902, sv. 6–12, br. 919–1900; *Izвјештај управнога одбора и kr. podžupana županije Modruško-riečke o stanju uprave u županiji za vrijeme od 1. siečnja do 31. prosinca 1900*, 190.

²⁷⁹ HDA, PRZV, f. 78, kut. 693/1903–1905, sv. 6–14, br. 5.113, Vojnić, 4. veljače 1904.

²⁸⁰ *Izвјештај управног одбора и kr. podžupana županije Modruško-riečke o stanju uprave u županiji za vrijeme od 1. siečnja do 31. prosinca 1904*, 201.

²⁸¹ HDA, SPC – Епархија Гornjokarlovačka, f. 675, RS-II, EU, kut. 427, бр. /, Горњи Скрад, 19. V/ 1. VI 1910.

су пратиле њену градњу, народ ју је још звао „Инат-црквом“. Срушена је током Другог свјетског рата.²⁸²

Као што је већ речено, и Слуњ је имао потребу за новом православном црквом. Прикупљање средстава за градњу нове слуњске цркве почело је 1896. године. У молби коју су православни града Слуња упутили жупанијским властима и Земаљској влади наведено је да „Слуњ има преко 200 душа православне вјероисповјести који немају своје богомоље“. Најближа црква је удаљена преко седам километара и налази се на периферији Слуња. На ту цркву је било упућено шест околних села, од којих су вјерници из удаљенијих једва једном годишње могли да посјете свој свети храм. Нова црква је требало да служи духовним потребама за преко 800 православних вјерника. Земаљска влада је исте године дозволила Српској православној цркви и свештенству Горњокарловачке епиархије да скупљају милодар у Котару Слуњ, али и на простору других жупанија.²⁸³ Извјесни Стојан Лазичић из Брчког је прикупљао милодар за слуњску цркву на територији Босне.²⁸⁴ Са циљем управљања и правилне прерасподјеле прикупљених средстава, 1899. године је основан одбор.²⁸⁵

Помоћ за изградњу цркве у Слуњу постала је редовна ставка свих годишњих жупанијских извјештаја. Црква је освештана у лето 1904. године. Била је посвећена Светом Архангелу Михајлу. Освећење цркве није прошло без изгреда. Нереди је изазвала група Слуњана Хрвата, који су, како је стајало у полицијској пријави, били испровоцирани „безобразлуком Влаха који су се осилили јер је котарски представник био Влах“. Нису допуштали одржавање „влашког збора“, није им се допадала чињеница да је представник званичне власти „Влах“, а поједини су се јавно залагали да се угледни Срби, међу којима и угледни слуњски трговац Ђукић, протјерају из града јер су „Власи“. Власти су дознале да се спремају немири, па су мобилисале пет околних полицијских станица и додатне жандарме. Безбједност је у читавом котару подигнута на највиши ниво. Међутим, ни те додатне сигурносне мјере нису успјеле да спријече нереди. Парадоксално, немире је иницирала група жандара, који су отворено провоцирали учеснике литије на тај начин што су од момака и дјевојака одузимали српску црквену заставу. То је довело до масовне туче и гађања каменицама. Биланс немира је било 11 ухапшених, а међу њима су као главни агитатори означени један жандарм и котарски службеник Славко Мркшић.²⁸⁶

²⁸² F. Škiljan, *Kulturno-historijski spomenici Korduna s pregledom povijesti Korduna od prapovijesti do 1881. godine*, 41.

²⁸³ HDA, PRZV, f. 78, kut. 498/1894–1896, sv. 6–14, br. 1210–1896, Slunj, 11. travnja 1896; В. Ћ. Крестић, *Грађа о Србима у Хрватској и Славонији (1848–1914)*, II (1884–1914), № 180, 235–236.

²⁸⁴ HDA, PRZV, f. 78, kut. 498/1894–1896, sv. 6–14, br. 2098–1896.

²⁸⁵ HDA, PRZV, f. 78, kut. 595/1900–1902, sv. 6–2, br. 2645–1899, Ogulin, 22. veljače 1899.

²⁸⁶ HDA, PRZV, f. 78, kut. 698/1903–1905, sv. 6–14, br. 3.472–1904, Ogulin, 10. kolovoza 1904. Током Другог свјетског рата црква је претворена у католичку, крајем рата спаљена. Обновљена је 1967, а поново девастирана 1995. године (F. Škiljan, *Kulturno-historijski spomenici Korduna s pregledom povijesti Korduna od prapovijesti do 1881. godine*, 22).

Православна црква у Крњаку посвећена Светом Сави саграђена је 1894. године. Иако је спадала у ред нових цркава, почетком XX вијека је тамошња црквена општина тражила помоћ Модрушко-ријечке жупаније да се црква обнови. Жупанијска скупштина је 1901. године одобрила средства, која су утрошена на санацију цркве наредне године.²⁸⁷ У истом периоду када је обнављана црква у Крњаку почело се са прикупљањем средстава за обнову парохијалне цркве у Војнићу. Како прикупљање милодара није било довољно, у јуну 1909. године Одјел за богоштовље и наставу се сагласио са препоруком Горњокарловачке епархије да се на простору Црквене општине Војнић разреже привремени порез од 31% по порезној круни, намијењен обнови цркве и поправци парохијског дома у Војнићу.²⁸⁸ Црквену општину Војнић чинила су мјеста: Војнић, Војишница, Кокирево, Кључар, Радоња, Криваја, Јурга, Живковић Коса и Кнежевић Коса.²⁸⁹ Није познато колико се дуго убирао овај специјални порез, а Војнић је наредних година добијао помоћ са разних страна. Митрополит Лукијан је 1912. године даровао 400 круна помоћи.²⁹⁰ Окружни прота Игњатије Малобабић је 1913. године поднио молбу Одјелу за богоштовље и наставу да Црквена општина у Војнићу добије бескаматни кредит од 6.000 круна у сврху адаптације парохијског дома, јер прикупљена средства нису била довољна. Међутим, Малобабићева молба је одбијена, уз образложење да давање бескаматних кредита није у надлежности тог Министарства.²⁹¹

Искуство Црквене општине у Коларићу је показало да обећања жупанијске скупштине нису увијек гаранција да ће помоћ стићи. Наиме, током 1909. урађене су неопходне преправке на цркви Св. Петке у Коларићу, која је саграђена 1804. године. Главницу од 10.500 круна потребних за њену адаптацију дала је епархијска управа, док је Модрушко-ријечка жупанија 1904. обећала помоћ од 5.000 круна, али она није стигла до 1910. године, када је парох Душан Малобабић послао извјештај Конзисторији.²⁹²

Током 1912. године, услијед неповољних временских прилика, двије цркве су страдале од удара грома – црква у Тржићу у Слуњском котару и црква у Горњој Требињи у Војнићком котару. У Тржићу је парохијски дом био потпуно изгорио, док је црква, реновирана 1904. године, претрпјела мања оштећења. Црквена општина Тржић је одлучила да се у старом дому поправи кров и опреми једна соба за смјештај пароха. Док не стигне новац од осигурања, за градњу новог парохијског дома

²⁸⁷ HDA, PRZV, f. 78, kut. 674/ 1903–1905, sv. 6–12, br. 2.404–1905; *Izvjestaj upravnoga odbora i kr. podžupana županije modruško-riječke za vrijeme od 1. siječnja do 31. prosinca 1902*, Ogulin 1903, 209.

²⁸⁸ HDA, SPC – Eparhija Gornjokarlovačka, f. 675, RS–II, EU, kut. 422, br. 13.216/1909, Zagreb, 28. lipnja 1909.

²⁸⁹ F. Škiljan, *Kulturno-historijski spomenici Korduna s pregledom povijesti Korduna od prapovijesti do 1881. godine*, 115.

²⁹⁰ HDA, SPC – Eparhija Gornjokarlovačka, f. 675, RS–II, EU, kut. 437, бр.7370, Сремски Карловци, 7/20. септембра 1911.

²⁹¹ HDA, SPC – Eparhija Gornjokarlovačka, f. 675, RS–II, EU, kut. 450, br. 3.105, Zagreb, 16. veljače 1914.

²⁹² HDA, SPC – Eparhija Gornjokarlovačka, f. 675, RS–II, EU, kut. 427, бр. 4/1910, Коларић, 30 марта/12. априла 1910; *Izvjestaj upravnog odbora i kr. podžupana županije Modruško-riječke o stanju uprave u županiji za vrijeme od 1. siječnja do 31. prosinca 1904*, 201.

црквена општина је код *Србске штедионе* у Слуњу подигла кредит од 300 круна.²⁹³ Са друге стране, црква у Требињи, посвећена Рождеству Пресвете Богородице, била је значајније оштећена и неупотребљива за богослужења. Требињска Црквена општина се, такође, надала да ће надокнадити штету наплатом од осигурања. Међутим, техничка процена осигуравајуће куће дала је понуду од свега 74 форинте за надокнаду штете. Према њиховом тумачењу, осигурање није покривало иконе и дрвени иконостас, који је био потпуно изгорио, као ни остале црквене предмете, као што су молитвеници, књиге и кандила. Објашњење осигуравајуће куће је било да сви наведени предмети, укључујући иконостас, представљају дио уређења цркве, а не дио њене грађевинске конструкције, која је била осигурана. Висина одштете је, после жалбе, увећана за 26 форинти, што је укупно износило 100 форинти и било недовољно за неопходне поправке. Црквена општина Требиња је 1913. године уложила нову жалбу против осигуравајуће куће и затражила посредовање и заштиту Горњокарловачке епархије.²⁹⁴

Попут цркава у Слуњу и Војнићу, ни оне у Котару Вргинмост нису биле у бољем стању. Многима је требала адаптација и санација, а средства су се, чак и за мале поправке, прикупљала годинама. Загребачка жупанија је, на молбу православних вјерника, 1899. године финансијски помогла обнову православне цркве у Топуском. Храм је саграђен 1826. године, а посвећен је Рођењу Светог Јована Крститеља.²⁹⁵ У исто вријеме када је помогао Црквену општину Војнић, патријарх Лукијан је 1904. године даровао новац и Црквеној општини Вргинмост. Митрополија је основала посебан одбор за ту намјену, који је Вргинмосту 1904. доделио 4.000 круна помоћи, али како та помоћ није била довољна, 1911. године је дао још 1.000 круна за санацију храмова.²⁹⁶

Истовремено са решавањем питања оправке цркве у Вргинмосту, актуелизовало се питање изградње нове цркве у Сјеничаку. До 1911. године у Сјеничаку је постојала дрвена црква посвећена Светој Петки, подигнута 1715. године. Изградњу нове цркве помогла је и Земаљска влада. Пошто је Влада финансијски помагала, сматрала је да има право да предложи пројекат нове цркве. Предложено је да се црква у Сјеничаку гради по угледу на грко-католичку цркву у Сремској Митровици, која је по површини и цјеновнику била приближна оној пројектованој за Сјеничак. Сремскомитровачка црква је подигнута 1904. године. Влада је послала пројекат и прорачун, о чему је у окторбу 1904. године расправљала скупштина Црквене општине Сјеничак, на челу са предсједником Матијом Николишем и парохом Миха-

²⁹³ HDA, SPC – Епархија Горњокарловачка, ф. 675, RS–II, EU, kut. 440, бр. 14, Тржић, 26. октобар 1912; *Izvjestaj upravnog odbora i kr. podžupana županije Modruško-rijеčke о stanju uprave u županiji за vrijeme od 1. siečnja до 31. prosinca 1904*, 201.

²⁹⁴ HDA, SPC – Епархија Горњокарловачка, ф. 675, RS–II, EU, kut. 445, бр. 262, Војнић, 22. јула 1913; Требиња, 16/29. јул 1913; HDA, SPC – Епархија Горњокарловачка, ф. 675, RS–II, EU, kut. 445, br. 2610, Zagreb, 23. kolovoza 1913.

²⁹⁵ *Izvjеšće о stanju javne uprave u županiji Zagrebačkoj за godinu 1899*, Zagreb 1900, 72.

²⁹⁶ HDA, SPC – Епархија Горњокарловачка, ф. 675, RS–II, EU, kut. 435, бр. 3848/1593, Сремски Карловци, 27. фебруар/11. март 1912.

илом Николишем.²⁹⁷ На тој сједници је одлучено да се од Владе затражи још неколико нацрта и да се „изабере који би мјесним приликама најбоље одговарао“.²⁹⁸ Ту одлуку скупштине подржала је и Конзисторија у Плашком, која је понуђени пројекат оцијенила као „неадекватан“.²⁹⁹ Конзисторија је Одјелу за богоштовље и наставу послала свој пројекат будуће цркве, тако да су се током 1912. године разматрала три модела. Цркве у Салнику, Чемерници и Врелима су узете као идејна основа, док је модел цркве у Митровици дефинитивно одбачен.³⁰⁰ Изградња цркве у Сјеничаку није почела 1913, а по свему судећи ни 1914. године, јер су се Одјел и Црквена општина у Сјеничаку спориле око грађевинског трошковника и прорачуна за градњу. Нова црква у Сјеничаку је освештана тек у међуратном периоду – 1934. године,³⁰¹ о чему је свједочанство оставио Гојко Николиш, шеф санитета Народноослободилачке војске Југославије, шпански борац и син пароха Михаила.³⁰²

Православна црква у Бовићу, посвећена Вазнесењу Христовом, први пут се спомиње 1735. године. Црква је била од дрвета, а крајем XVIII вијека ју је замијенила зидана црква, која је дограђивана више пута током XIX вијека. Иконостас је постављен 1874, док је осликавање и постављање звоника завршено 1888. године.³⁰³ У периоду после 1888. године црква је страдала и била обновљена. Године 1913. под неразјашњеним околностима црква је поново страдала. Изгорјела је до темеља и њена поправка је, у ствари, значила поновну изградњу. Одјел за богоштовље и наставу почетком фебруара 1914. године издвојио је 7.138 круна за поправку ове парохијалне цркве.³⁰⁴ Није познато да ли је бовићка црква обновљена прије избијања рата у јулу те године.

Осим бриге о храмовима, епархијска управа је водила бригу о доброби свештенства, које се, најчешће, борило са сиромаштвом. Због тога не изненађује да су се свештеници из кордунашких парохија најчешће обраћали Епархији и владици за помоћ, а Игњатије Малобабић чешће и ревносније од свих.³⁰⁵ Малобабић је рођен 1844, а рукоположен за свештеника 1866. године. Служио је као парох у Коларићу, а касније је напредовао до главног окружног свештеника Црквене општине Војнић.

²⁹⁷ HDA, SPC – Епархија Гornjokarlovačka, f. 675, RS-II, EU, kut. 435, бр. 12, Сјеничак, 27. новембар 1911; HDA, SPC – Епархија Гornjokarlovačka, f. 675, RS-II, EU, kut. 440, бр. 22.733, Zagreb, 28. listopada 1911.

²⁹⁸ HDA, SPC – Епархија Гornjokarlovačka, f. 675, RS-II, EU, kut. 440, Записник сједнице, Сјеничак, 27. март 1912.

²⁹⁹ HDA, SPC – Епархија Гornjokarlovačka, f. 675, RS-II, EU, kut. 440, бр. 972, Плашки, 9/22. август 1912.

³⁰⁰ HDA, SPC – Епархија Гornjokarlovačka, f. 675, RS-II, EU, kut. 440, бр. 22.308, Zagreb, 12. studenog 1912.

³⁰¹ Новосаграђена црква је уништена 1941. од стране усташа. Иницијатива за њену обнову покренута је 1961, градња је почела тек 1990. године, али због рата није довршена (F. Škiljan, *Kulturno-historijski spomenici Korduna s pregledom povijesti Korduna od prapovijesti do 1881. godine*, 68).

³⁰² F. Škiljan, *Kulturno-historijski spomenici Korduna s pregledom povijesti Korduna od prapovijesti do 1881. godine*, 68.

³⁰³ F. Škiljan, *Kulturno-historijski spomenici Korduna s pregledom povijesti Korduna od prapovijesti do 1881. godine*, 100.

³⁰⁴ HDA, SPC – Епархија Гornjokarlovačka, f. 675, RS-II, EU, kut. 450, бр. /, *Издак из записника српске православне општине Бовићке*, Бовић, 23. јануар/8. фебруар 1914.

³⁰⁵ HDA, SPC – Епархија Гornjokarlovačka, f. 675, RS-II, EU, kut. 318/1884, № /, Молба И. Малобабића, 25. септембра 1883.

Упокојио се средином 20-их година XX вијека у дубокој старости. На основу многобројних молби, дописа и извјештаја које је слао Конзисторији, закључујемо да је био главна личност која је прожимала период од развојачења Крајине до стварања југословенске краљевине на подручју Кордуна.³⁰⁶ Предано и ревносно је обавјештавао Епархију о распореду богослужења, свештеницима и њиховом владању, моралним и неморалним одликама парохијана, разводима бракова, озакоњењу ванбрачне дјеце итд. Имао је четворо дјеце, а његов син Душан је, такође, био свештеник. Служио је као парох у Коларићу, а у периоду 1901–1907. године био је делегат Котара Војнић у жупанијској скупштини. Имао је седморо дјеце и, попут свог оца, често се обраћао Конзисторији у Плашком.³⁰⁷

Још један битан аспект вјерског живота, којим се бавила Горњокарловачка епархија, била је настава вјеронауке. У обавези да долазе на хришћански науч била су и школска и ваншколска дјеца. Ваншколском дјецом су се називала она дјеца која нису редовно похађала школу, било зато што их је држава ослободила јер су били из породица слабог материјалног положаја или зато што су имала психо-физичке сметње у развоју. Дјеца која су редовно ишла у школу имала су вјеронауку сваког јутра, док су остала дјеца долазила на вјеронауку недјељом и празницима. Настава вјеронауке је спадала под надлежност не само цркве, већ и Земаљске владе, односно Одјела за богоштовље и наставу. Једна од првих мјера коју је Министарство предузело по развојачењу Крајине је обавјештење свим крајишким школама да су вјероучитељи, као и српска школска дјеца, обавезни да долазе на јутарње богослужење.³⁰⁸ Већ 1883. године у развојачене крајеве је упућена државна инспекција, која је испитивала да ли се наредба владе о обавезности похађања вјеронауке поштује. Истовремено се испитивала оправданост оптужби да српска дјеца на Кордуну, односно на простору Модрушко-ријечке жупаније, нису никада катехизирана. Истрага је утврдила да су оптужбе за поједина мјеста оправдане. Затечено стање је описано као „неповољно и жалосно“ и наложено је свим школама да два пута недјељно предају науч вјере.³⁰⁹ Наредних година је надзор над „религиозним и ћудоредним узгојем младежи“ преузела жупанијска управа. У Модрушко-ријечкој жупанији надзор су вршили обласни чиновници.³¹⁰

³⁰⁶ HDA, SPC – Епархија Горњокарловачка, ф. 675, RS-II, EU, kut. 422, И. Малобабић – Земаљској влади – Одјелу за унутарње послове, Војнић, 29 јун/12. јул 1909.

³⁰⁷ Постоје двије приче о страдању пароха Душана Малобабића. Милан Радека наводи да је заклан заједно са женом близу куће 1941. јер није хтио да потпише изјаву против комуниста, док Филип Шкиљан наводи да је 1942. године жив запаљен у цркви, заједно са 102 парохијана из Коларића и околине (HDA, PRZV, ф. 78, kut. 674/ 1903–1905, sv. 6–12, br. 2.404–1905; *Izvjestaj upravnoga odbora i kr. podžupana županije modruško-riečke za vrijeme od 1. siečnja do 31. prosinca 1902*, 68; F. Škiljan, *Kulturno-historijski spomenici Korduna s pregledom povijesti Korduna od prapovijesti do 1881. godine*, 110; М. Радека, *Горња Крајина или Карловачко владичанство. Лука, Крбава, Гацка, Капелско, Кордун и Банија*, 278, 302).

³⁰⁸ HDA, Modruško-riečka županija, ф. 101, kut. 72, Br.17.463, Zagreb, 26- prosinca 1893.

³⁰⁹ HDA, SPC – Епархија Горњокарловачка, ф. 675, RS-II, EU, kut. 318/1884, № 6959, Ogulin, 24. listopada 1883.

³¹⁰ *Izvjestaj upravnoga odbora i kr. podžupana županije modruško-riečke za vrijeme od 1. siečnja do 31. prosinca 1898*, 85.

Упркос ригорозним контролама и честим инспекцијама, стање се споро поправљало. О томе свједочи неколико извјештаја Игњатија Малобабића за Црквену општину Војнић. Малобабић је 1902. године скренуо пажњу Епархији да, упркос прописаној обавезности, ваншколска дјеца у Перјасици и Полоју не долазе недјељом и празницима на вјеронауку. У том смислу, он је тражио савјет које мјере да предузме по том питању.³¹¹ Малобабићев извјештај је допунио перјасички парох Лончар, који је извјестио да се до августа у Перјасици ниједно дијете није појавило на обавезном хришћанском науку, а да их је требало бити чак 277. Лончар је истакао да нису помогле ни проповиједи, ни приватни разговори са родитељима, који су у вјеронауци видјели „осионост свештеника“ и сматрали да је вјеронаука средство да свештеник и црква контролишу њихов живот.³¹² Свега мјесец дана касније, Игњатије Малобабић се поново обратио Конзисторији и истакао да је у готово свим војнићким парохијама нередовност омладине на хришћанском науку алармантна. Тада је као најкритичније парохије издвојио: Војнић, Коларић, Вељун, Горњи и Доњи Будачки.³¹³

Није познато које је мјере предузела Епархија да ријеша овај проблем, али, према Малобабићевом извјештају из 1911. године, видимо побољшање у редовности појављивања дјеце на часовима вјеронауке. Према расположивим подацима, у Парохији Крстиња долазило је 161 школско дијете и још деветоро ваншколске дјеце. У Бухачи је било 91 школско дијете и још осморо ваншколске. На почетку школске 1911. године у школу у Радовици уписано је 156 дјеце православне вјере и још 17 је евидентирано као ваншколска омладина. У Слушници је било 166 редовних и 72 ванредна ученика. Школу у Благају је похађало 87 редовних ученика и још 10 ванредних. У Вељуну је било уписано 153 дјеце, а још 17 ваншколске дјеце је долазило на вјеронауку. У школу у Полоју је долазило 98 редовних и још седам ванредних ученика. Школу у Перјасици је похађало 233 редовних ученика и још 58 ванредних. У Скраду је уписано 60 редовних ученика, док ванредних није било. У Горњем Будачком је било 38 ученика православне вјере и ниједан ванредан. У Доњем Будачком је уписано 52 дјеце за редовну школу и још четворо ваншколске дјеце. У Утињи је било 125 редовних и 71 ванредан ученик. У Горњој Требињи је било 130 редовних и три ванредна ученика, а у Тушиловићу 45 редовних и 18 ванредних ђака. У Клокочу је евидентиран 381 редован и 24 ванредних ученика. У Коларићу је било 100 редовних и 22 ванредна ђака.³¹⁴

Осим бриге о здравом религијском одгоју дјеце, Горњокарловачка епархија се старала о јавном и друштвеном ангажовању свештенства. У друштву гдје је већина становништва била необразована, локални свештеници су, заједно са учите-

³¹¹ HDA, SPC – Епархија Гornjokarlovačka, f. 675, RS-II, EU, kut. 386, бр. 222, Војнић, 15. септембар 1902; HDA, SPC – Епархија Гornjokarlovačka, f. 675, RS-II, EU, kut. 386, бр. 48, Полој, 18. августа 1902.

³¹² HDA, SPC – Епархија Гornjokarlovačka, f. 675, RS-II, EU, kut. 386, бр. 74, Перјасица, 17/30. август 1902.

³¹³ HDA, SPC – Епархија Гornjokarlovačka, f. 675, RS-II, EU, kut. 387, бр. 242, Војнић, 15. септембра 1902. У Горњем Будачком је до 1941. постојала дрвена црква саграђена 1759. године (Ф. Škiljan, *Kulturno-historijski spomenici Korduna s pregledom povijesti Korduna od prapovijesti do 1881. godine*, 40).

³¹⁴ HDA, SPC – Епархија Гornjokarlovačka, f. 675, RS-II, EU, kut. 435, Прегледни извјештај, Војнић, 9. децембра 1911.

љима и општинским чиновницима, представљали најобразованији слој друштва.³¹⁵ Њихова улога је неријетко премашивала вјерске оквири, па су се поједини свештеници политички ангажовали и утицали на политичко одређење вјерника. Црква се оштро противила политичком ангажовању свештеника. Свештенство је опомињано да не пропагира политичке идеје, нити да о њима пише. У допису који је послат свештенству Горњокарловачке епархије 30. јануара 1884. године наглашено је да, чак и када су аутори анонимни, њихов индентитет је лако препознати „по слогу језика, и по ствари журналистичке сујете њихове, и по духу и смјеру њиову“. Та „шкодљива појава“ је, посебно, била раширена међу млађим свештеницима, који су „најнебрижљивији у испуњавању својих црквених и школских дужности код своје куће“. Епархија је такве свештенике опоменула да је боље да се, умјесто политичких иступа, посвете духовном и моралном раду у својим парохијама.³¹⁶ Доласком владике Михаила (Грујића) на владичански престо 1890. године, дисциплина свештенства је пооштрена. Иако је Грујић у вријеме када је изабран на чело Горњокарловачке епархије имао свега 30 година, био је врло ригорозан према несавјесним свештеницима – онима који посећују биртије, пуше, не проповједају, не воде уредне парохијске књиге, ките се прстењем и ланцима итд. У његово вријеме сви одбори Епархије су се редовно састајали. Он је често присуствовао састанцима и неријетко самостално доносио одлуке у различитим споровима.³¹⁷ У његово вријеме издато је неколико шематизама у којима је брижљиво евидентиран број храмова, свештеника и становника. Према њима 1892. године на простору Горње крајине било је 194 храма на 142 парохије, свештеника је било 138 и они су бринули о духовним потребама 333.830 православних. Последњи шематизам из времена владике Михаила издат је 1910. на основу података који су сакупљени 1905. Према њему било је 164 цркава и капела, 145 епархија са 142 свештеника и 370. 546 становника.³¹⁸

Да је црква била надлежна за све сегменте друштвеног живота показује необичан случај који се 1902. године догодио у Парохији Вргинмост. Наиме, тамошњи парох Теодор Лукач је тражио савет Конзисторије како да поступи у вези примања поклона за цркву од локалног јеврејског трговца Арнолда Хермана, који је хтио да мјесној цркви у Вргинмосту подари икону заштитника цркве Св. Пророка Илије. Отац Лукач је био у дилеми да ли црква може да прихвати такав дар од човјека друге вјероисповијести. Конзисторија је у овом случају одлучила да нема никаквих сметњи да се такав дар прими, те је Лукачу саветовано да поклон прихвати и захвали се добротвору.³¹⁹

Задатак епархијске управе био је и да посредује у различитим споровима у које су били уплетени свештеници или православни вјерници. У мају 1908. године епархијска управа се укључила у спор између пароха у Љесковцу Манојла Вурдеље

³¹⁵ В. Ђ. Крестић, *Грађа о Србима у Хрватској и Славонији (1848–1914)*, II (1884–1914), № 182, 237–238.

³¹⁶ НДА, СПС – Епархија Горњокарловачка, ф. 675, RS–II, EU, kut. 318/1884, № 74/1884, Плашко, 30. јануар 1884.

³¹⁷ М. Радека, *Горња Крајина или Карловачко владичанство. Лика, Крбава, Гацка, Капелско, Кордун и Банија*, 199.

³¹⁸ С. Орловић, *Православна епархија Горњокарловачка – шематизам*, 56.

³¹⁹ НДА, СПС – Епархија Горњокарловачка, ф. 675, RS–II, EU, kut. 386, бр. 72, Вргинмост, 27. август/9. септембар 1902.

и котарских власти у Слуњу. Парох Вурдеља је поднио притужбу на кашњење плате, а службеник у Слуњу га је напао да треба бити „сретан“ што добија новац и од цркве и од државе, при том га још назвао „вјечним тужакалом“. Поводом овог догађаја, Вурдеља се пожалио Конзисторији, која је уложила жалбу котарским властима на непримјерно и увредљиво понашање чиновника према српском свештенству.³²⁰

Други примјер је спор до кога је дошло такође у Слуњском котару – у Вељуну. Вјерници Вељуна су Конзисторији у Плашком 1911. године написали тужбу против црквеног администратора протојереја Бранка Добросављевића. Према тужби, Добросављевић је својим недоличним понашањем срамотио парохијане и читаву општину: свађао се се људима, опијао по кафанама, коцкао са парама из црквене касе итд. Због тога су парохијани тражили да се он уклони и да се у Вељун пошаље други парох. Чак су оспоравали да је Добросављевић заиста наименован као парох Вељуна, већ да је само био вршилац дужности.³²¹ Спор се водио кроз читаву 1911. годину. Добросављевић је крајем те године послао Епархији *Сведоцибу о рукоположењу за вељунског пароха*.³²² Међутим, није познато како је Епархија разријешила овај спор.

Из свега наведеног закључујемо да се на Кордуну, као сиромашној и слабо насељеној области, Црква суочавала са низом проблема. Неки од њих су били озбиљни и доста сложени. С једне стране, Црква се борила са неукошћу и сујеверјем сељака, који су се тешком муком покоравали строгим верским нормама, плашећи се да Црква хоће да управља њиховим животима. Са друге стране, припадности српске цркве гарантоване словом аутономије из 1868. године, у пракси су се стално сударале са ограничењима које је наметао Одјел за богоштовље и наставу и Земаљска влада. Са становишта Хрватске, проширење српске црквено-школске аутономије било је кршење Устава и *Нагодбе* са Угарском и ниједна прилика се није пропуштала да држава докаже своју снагу. Судари вјерског и световног посебно су се манифестовали у сфери школства, те су тако размимоилажења у тој области била највећа.

ШКОЛСТВО

Прве школе на подручју Војне крајине почињу да се отварају тек после 1764. године и то на њемачком језику. Њих су похађала мушка дјеца крајишких официра и чиновника, а због језика и програма биле су прозване „католичким“. Прва „католичка школа“ је отворена у Слуњу 1765, затим су 1773. отворене школе у Крњаку и Таборишту код Слуња, 1774. године у Вукманићу итд.³²³ Када је ријеч о српским школама, спомиње се постојање црквено-народних школа у Сјеничаку, Перни, Бовићу, Горњем Будачком, Збјегу, Клокочу, Перјасици, Коларићу, Војнићу и Широкој Ријеци, које су, првенствено, служиле за образовање православних свештеника. Њих су оснивале и издржавале црквене општине. Гледајући по њиховом програму, ове

³²⁰ HDA, SPC – Епархија Гornjokarlovačka, f. 675, RS-II, EU, kut. 426, бр. 166/1908, Плашко, 17. маја 1908.

³²¹ HDA, SPC – Епархија Гornjokarlovačka, f. 675, RS-II, EU, kut. 435, бр. /, Вељун, 29. октобар 1911.

³²² HDA, SPC – Епархија Гornjokarlovačka, f. 675, RS-II, EU, kut. 435, бр. /, Вељун, 13/26. децембар 1911.

³²³ М. Мркаљ, *нав. дело*, 29.

школе су се само условно могле назвати школама, јер се у њима само читао *Часловац* и *Псалтир*.³²⁴

На пријелому XVIII и XIX вијека велики утицај на писменост и развој школства имао је рад Саве Мркаља. Рођен је 1783. године у Ласињском Сјеничаку. Школовао се за учитеља, али је тај посао краткотрајно обављао у Госпићу. Даље школовање је наставио у Загребу и Пешти, гдје је започео свој рад на реформисању језика. Због тога је био жестоко критикован и нападан од стране црквених кругова. Митрополит сремскокарловачки Стеван Стратимировић га је оптуживао да својом реформом штети националној и православној самосталности Срба, да покушава да раскрсти са „традиционалним језиком“ и тиме раскине са Русијом и приближи Србе католичанству. Да би умирио црквене великодостојнике, 1811. године замонашио се у Гомирју. Као јерођакон Јулијан се 1817. године у делу „Палинодија“ одрекао своје графичко-ортографске реформе. Деценију касније, 1827. изгубио је разум, због чега је смјештен у менталну установу у Бечу гдје је 1833. године преминуо. Иако је за живота био несхваћен, Сава Мркаљ је оставио неизмјеран траг у развоју и реформисању српског језика. Вук Караџић је у „Писменици Србскога језика“ штампаној 1814. године истакао да од „Меркалијеве азбује нема лакше и чистије“. Главни Мркаљев допринос био је тај што је избацио двадесет знакова из дотадашњег писма, посебно *дебело јер*.³²⁵

После 1829. године на простору Војне крајине оснивају се световне, односно општинске, народне школе.³²⁶ Сва крајишка дјеца су била у обавези да похађају народне школе. Те нове школе су биле лоше опремљене, често са нестручним учитељима, најчешће бившим официрима и чиновницима. Обично су радиле само неколико мјесеци током године и више су се могле назвати курсевима за елементарно описмењавање.³²⁷ Па ипак, и са таквим школама, ситуација у Војној крајини је у првој половини XIX вијека била пуно боља него у провинцијалном дијелу Хрватске, гдје су феудалци, све до укидања феудалних односа 1850. године, опструирали отварање народних школа и забрањивали кметовима да дјецу шаљу у школу.³²⁸ После укидања феудализма, ситуација се промијенила у корист банске Хрватске.

Војна крајина је у процес развојачења ушла са укупно 459 школа, а спомиње се и 20 вјерских школа. Осим њих, постојао је и велики број вјерских школа које су похађала дјеца само једне религије, а које су радиле уз локалну цркву. Српске вјерске школе су биле устројене на основу *Уредбе за српско-народне школе* коју је 1864/5. године усвојио српски Црквени сабор у Сремским Карловцима. За школску 1871/2. годину Мирјана Грос наводи да је народне школе у Крајини похађало 12.400 православне дјеце (8.688 дјечака и 3.712 дјевојчица), наспрам 16.239 католичке дјеце (10.337 дјечака и 5.862 дјевојчице). Овај омјер није одговарао правом

³²⁴ М. Мркаљ, *нав. дело*, 30.

³²⁵ *Enciklopedija Jugoslavije*, т. 6, Zagreb 1965, 172–173.

³²⁶ М. Мркаљ, *нав. дело*, 33.

³²⁷ М. Мркаљ, *нав. дело*, 49–50.

³²⁸ М. Gros, „O društvenim procesima u sjevernoj Hrvatskoj u drugoj polovici 19. stoljeća“, 343–371.

односу српског и хрватског становништва у Крајини, будући да је Крајина била насељена већински православнима, него је по среди била чињеница да су, током постојања Крајине и дуго по њеном развојачењу, православна дјеца много рјеђе похађала школу од дјеце у католичким породицама.³²⁹

Током периода развојачења (1871–1881), под надзором генерала Антона Молинарија, 1871. године спроведена је реформа школства, са циљем да се образовни систем Крајине саобрази оном у провинцијалној Хрватској. Према тој реформи, постојеће школе су подијељене на народне или елементарне и грађанске. Обије врсте су биле јавне и обополне, а разликовале су се по томе што су народне финансирани од стране општине, а грађанске од државе, односно из крајишког буџета.³³⁰ Реформа је побољшала положај учитеља, за које су отворене учитељске школе (препарандије). Непосредно пред присаједињење, школске 1879/80. године у Крајини је било девет грађанских, 546 општинских народних, 11 јавних и шест приватних конфесионалних школа. Од овог броја, чак 444 школе су имале само по једног учитеља, којих је било један на 933 становника.³³¹

Модернизација школства настављена је 1874. године, када је усвојен тзв. *Мажуранићев закон*, назван по тадашњем бану Ивану Мажуранићу. Закон је ступио на снагу 14. октобра, под називом *Закон о пучким школама и препарандијама* и био је део *Systema scholarum elementarium* угарске Дворске канцеларије, који је усвојен 1845. године.³³² Пошто сједињење није било довршено, Закон се односио само на банску Хрватску. У вријеме доношења изазвао је праву буру негодовања, због чега је усвојен као привремени пропис који је потрајао све до 1888. године. Прописао је обавезност похађања школа, које су се дијелиле на „ниже“ (сеоске) и „више“ (градске). Сеоским школама је обично управљао парох, док је „равнатељ“ градских школа могао бити и свјетовни учитељ. Настава се одвијала „средством југославјанскога језика троједне краљевине“. Главне добробити Закона биле су прописана обавезност похађања школе и та да је он изузео школство од надзора цркве, којој је једино остављено да може да одлучује о настави вјеронауке. Међутим, управо ова одредба је била највише осуђивана од стране Српске православне цркве, јер је директно угрожавала њену аутономију. Умјесто прихватања Закона, православни клер у Крајини изјаснио се да ће наставити да поштује *Уредбу за српско-народне школе*, коју је донио Сабор у Сремским Карловцима 1864/65. године. Одбијајући да започну примјену *Мажуранићевог закона*, школе у Војној крајини су, фактички, до 1888. године остале под војном управом.³³³

³²⁹ Mirjana Gros, „Zakon o osnovnim školama 1874. i srpsko pravoslavno stanovništvo“, *Zbornik radova o povijesti i kulturi srpskog naroda u Socijalističkoj Republici Hrvatskoj*, I, Zagreb 1988, 75–117.

³³⁰ М. Мркаљ, *нав. дело*, 71.

³³¹ М. Gros, „Zakon o osnovnim školama 1874. i srpsko pravoslavno stanovništvo“, 75–117.

³³² Sonja Gaćina Škalamera, „Zakon o pučkim školama i preparandijama u kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji iz 1874. godine. Sto četrdeseta obljetnica hrvatskoga zakona o obaveznom obrazovanju“, *Anali za povijest odgoja*, 13/2014, 99–133.

³³³ Stjepan Hartmann, „Školski zakon od 14. listopada 1874. i od 31. listopada 1888.“, *Školsko pitanje u nas*, Zagreb 1893, 217; М. Мркаљ, *нав. дело*, 71.

Борећи се против *Мажуранићевог закона*, Српска православна црква се истовремено ослањала на Закон из 1868. године, који је регулисао српску народно-црквену аутономију – не само за Србе на простору Угарске, већ и за оне са простора банске Хрватске. Како је Хрватска *Нагодбом* и њеном ревизијом стекла самосталност у сфери просвјете, ова одредба је *de facto* кршила ту аутономију, због чега је Земаљска влада изврдавала њену примјену. Борба за признање Закона је трајала до 1887. године.³³⁴ Део те борбе било је и незаконито именовање Германа (Анђе-лића) за сремскокарловачког патријарха 1881. године, који је изабран уз подршку Беча и Будимпеште, а не од стране српског Црквеног сабора, због чега је био врло непопуларан. За вријеме засједања Сабора 1885. године, патријарх је био у сталној опасности од физичког напада. *Србобран* га је називао најпогрднијим именима – од „сатане“, „штеточине“, „барабе“ до „женскара“.³³⁵

Други дио борбе била је политичка игра бана Куена Хедерварија, који је 1887. године одлучио да одобри усвајање школског закона, који би удовољио неким захтјевима Срба, чиме би, дефинитивно, придобио српске заступнике у Сабору. Нови Закон је усвојен 14. маја 1887. године и, према њему, Срби „грчко-источне вјероисповести могу у мјестима у којима сачињавају најмање једну трећину циелог домаћег пучанства (алтернативно: имаду најмање 50 школу полазити обавезне дјече) устројити своју аутономну пучку школу, коју имаду сами из својих средстава уздржавати“. Овим је Закон олакшавао отварање српских конфесионалних школа, али уз строгу контролу Владе, јер је министар-предсједник овим прописом добио искључиво право да одлучује о протезању српске народно-црквене аутономије на Хрватску и Славонију. Ова самовољна одлука бана суштински је значила отворено кршење угарско-хрватске нагодбе. Школе су постале зависне од Владе, па су политичке, а не стручне, просвјетне власти вршиле надзор над њиховим радом.³³⁶

Због ове и других „спорних“ одредби, критичари су се са свих страна обрушили на тзв. *Српски закон*. Закон је критиковала не само хрватска јавност, већ и дио српске интелигенције окупљен око *Србобрана*. Умјесто обећаних олакшица, захтјевана је измјена школског закона у смислу постизања потпуне надлежности над школама од стране Црквено-народног сабора у Сремским Карловцима. Вођа ове опозиције био је „самосталац“ Богдан Медаковић, који је сматрао да је за српску националну индивидуалност битна њена уска повезаност са Српском православном црквом, која се, превасходно, остваривала преко школа. Највећа замјерка српских опозиционара била је да ни овај Закон није изједначио употребу ћириличног писма са латиничним. Закон је једино предвиђао употребу ћирилице за „вањску службу“.³³⁷

³³⁴ J. Šidak, M. Gros, I. Karaman, D. Šepić, *Povijest hrvatskog naroda g. 1860–1914*, 83; M. Artuković, *Ideologija srpsko-hrvatskih sporova (Srbobran 1884–1902)*, 23.

³³⁵ M. Artuković, *Ideologija srpsko-hrvatskih sporova (Srbobran 1884–1902)*, 122.

³³⁶ В. Ћ. Крестић, *Грађа о Србима у Хрватској и Славонију (1848–1914)*, II (1884–1914), № 84, 95; M. Gros, *Zakon o osnovnim školama 1874. i srpsko pravoslavno stanovništvo*, 75–117.

³³⁷ Stjepan Hartmann, *Školski zakon od 14. listopada 1874. i od 31. listopada 1888., Školsko pitanje u nas, Zagreb 1893*, 217; Mirjana Gros, *Zakon o osnovnim školama 1874. i srpsko pravoslavno stanovništvo*, 75–117; Mirko Valentić, *Vojna krajina i pitanje njezina sjedinjavanja s Hrvatskom 1849–1881*, 318.

Упркос свим оштрим критикама, данашња историографија стоји при становишту да је *Српски закон* уистину побољшао положај Срба у Хрватској и Славонији, ако ни у чему другом, онда бар због тога што су први пут у историји у једном правном документу били названи својим националним именом.³³⁸

Наредне 1888. године донијет је нови школски закон, који је замијенио приремени Мажуранићев. У њему је, као и у *Српском закону*, политички утицај надјачавао образовне интересе. Влада је одобравала учбенике и одређивала ко може бити учитељ. Прописан је школски намет од 20%, који се убирао у основним школама на терету општина. Намет је првенствено служио за учитељске плате. Конфесионалне или српске аутономне пучке школе су биле ослобођене плаћања намета. Намет се није убирао за више школе које је издржавала Земаљска влада.³³⁹ Закон је задржао обавезност петогодишњег похађања школе, с тим да четврти разред за ученике који не желе да наставе даље школовање траје двије, умјесто једне године. У складу са одредбама *Српског закона*, Закон из 1888. године је као службени прописао хрватски или српски језик. Главна добробит овог Закона била је да је омогућио примјену јединствених школских прописа на подручју цијеле Хрватске. Свјетовне школе су остале под строгим надзором Владе, али су конфесионалне школе стекле већи степен аутономије. Њихов рад је надзирао посебан жупанијски надзорник. Овај Закон је био на снази све до 1918, али се, у појединим крајевима Хрватске, примјењивао до 1929. године, када је у Краљевини Југославији усвојен нови школски закон.³⁴⁰

Упркос свим донијетим законима, којима је требало да се избришу разлике између Крајине и провинцијала, у пракси то није било тако. На најбољи начин то показује примјер Модрушко-ријечке жупаније, која се, по својим теренским и етнографским карактеристима, дијелила на два потпуно различита подручја: „Западно подручје у који се може убројати бивши грађански дио жупаније (бивши провинцијал) и источни дио (бивша Војна крајина), односно котари Огулин, Слуњ и Војнић.“ Сви извјештаји и инспекције до 1914. године јасно су подвлачили да је на развој школства у једном и другом дијелу утицао њихов различит друштвено-историјски развитак. Извјештаји истичу да је код људи из западног дијела „љубав према школи и просвјети прелазила од оца на сина“. Са друге стране, народи источног подручја „стољећима су стајали на бранику хришћанства“ те тако „нити су имали времена ни прилике, да се посвете науци и просвјети“. Ти су људи „усвајали ратоборни дух“, који су преносили својим потомцима, док су у односу на образовање имали усађену неку врсту „одвратности“.³⁴¹ Несразмјеру нам може показати примјер 1895. године када је у Сушачком котару 72% дјеце школског узраста похађало школу, док је у Огулинском котару тај

³³⁸ Милорад Екмечић, *Стварање Југославије 1790–1918* (2), Београд 1989, 397.

³³⁹ *Izvještaj upravnoga odbora i kr. podžupana županije modruško-riječke za vrieme od 1. siečnja do 31. prosinca 1898*, 57, 90–91.

³⁴⁰ Mirko Raguž, „Zakon od 31. listopada 1888. ob uređenju pučke nastave i obrazovanja pučkih učitelja u Kraljevinah Hrvatskoj i Slavoniji“, *Senj*, 41–42/2015–2016, 465–488.

³⁴¹ *Izvještaj upravnog odbora i kr. podžupana županije Modruško-riječke o stanju uprave u županiji za vrieme od 1. siečnja do 31. prosinca 1896*, 80–81, 93.

број износио 38,76%, Слуњском 28,26% и свега 26% у Војнићком котару.³⁴² Ситуација се наредних година поправила, па је 1900. године 42% дјеце Слуњског и 37% дјеце Војнићког котара редовно похађало школу.³⁴³ Котар Војнић је до краја проучаваног периода остао подручје са најмањим процентом одзива дјеце за школу.

Осим тога, конфигурација села битно је утицала на приступачност школа и одзив дјеце. Док су у приморским крајевима села, махом, збијеног типа, што је дјеци олакшавало приступ школама, дотле су се на Кордуну села углавном састојала „из више раштрканих заселака и осамљених кућа“, често међусобно удаљених и по неколико километара. У таквим приликама било је тешко одредити рејон школских котара и правилан распоред школа, па је много дјеце због велике удаљености пјешачило и по неколико километара до најближе школе или одустајали од школовања. Да би се овај проблем ријешило делегати у Скупштини Модрушко-ријечке жупаније су готово сваке године иницирали отварање нових школа. Тако је делегат Петар Томић из Војнићког котара 1900. године тражио да се у Крњаку отвори дворазредна,³⁴⁴ а у Доњем Скраду, Великом Козинцу и Косијерском Селу једноразредне школе.³⁴⁵ Упркос залагању Томића и других „скупштинара“, Жупанија, а са њом и Земаљска влада, ријетко су излазили у сусрет овим захтјевима, углавном услјед недостатка новца. Умјесто отварања нових, власти су давале новац за поправке постојећих школских зграда. Ово, дугорочно гледано, није рјешавало проблем, јер су, најчешће, у питању биле мање или половично урађене санације, па се, неријетко, дешавало да на списку школа, којима је потребна поправка, налазимо исте објекте који су више пута тражили и добијали средства.³⁴⁶

Такође, за разлику од приморских крајева гдје је становништво било имућније, Огулински, Слуњски и Војнићки котар били су познати као сиромашни крајеви. Породичне задруге биле су у процесу дезинтеграције, многи су чекали окончање процеса раздиобе, што је утицало на оскудевање у радној снази и није била ријеткост да су се дјеца упошљавала као испомоћ на пољским и кућним пословима.³⁴⁷ Жупанијске власти су кривицу за слаб одзив крајишке школске дјеце бацале и на

³⁴² *Izvjestaj upravnog odbora i kr. podžupana županije Modruško-riječke o stanju uprave u županiji za vrijeme od 1. siječnja do 31. prosinca 1896*, 91.

³⁴³ *Izvjestaj upravnoga odbora i kr. podžupana županije Modruško-riječke o stanju uprave u županiji za vrijeme od 1. siječnja do 31. prosinca 1900*, 101.

³⁴⁴ Разлика у једноразредним и дворазредним школама била је у у броју учитеља, тј. разликовале су се према томе да ли су имале једног или два учитеља. Један учитељ је долазио на 80 ученика, а ако би нека школа три године за редом имала више од 80 ученика отварала се могућност за запослење још једног учитеља. Ову одредбу увео је Мажуранићев, а потврдио Закон из 1888. године (М. Рагуџ, *Zakon od 31. listopada 1888. ob uređenju pučke nastave i obrazovanja pučkih učitelja u Kraljevinah Hrvatskoj i Slavoniji*, 465–488)

³⁴⁵ *Izvjestaj upravnoga odbora i kr. podžupana županije Modruško-riječke o stanju uprave u županiji za vrijeme od 1. siječnja do 31. prosinca 1900*, 52.

³⁴⁶ *Izvjestaj upravnog odbora županije Modruško-riječke o svom poslovanju tečajem godine 1894*, 118.

³⁴⁷ *Izvjestaj upravnog odbora i kr. podžupana županije Modruško-riječke o stanju uprave u županiji za vrijeme od 1. siječnja do 31. prosinca 1896*, 81–82; *Izvjestaj upravnog odbora i kr. podžupana županije Modruško-riječke o stanju uprave u županiji za vrijeme od 1. siječnja do 31. prosinca 1903*, Огулин 1904, 107–108.

општинске власти, које нису ревностно спроводиле закон и енергичније приморавале неодговорне родитеље да шаљу дјецу у школу.³⁴⁸ Чак и онда кад су дјеца похађала школу, није било гаранције да ће исту и завршити. Била је честа појава да су сеоска дјеца напуштала школу послије неколико завршених разреда. Разлози за напуштање нису прецизно навођени, али су школске власти разликовале двије категорије: „немар“ и „намјерни прекид“.³⁴⁹

Још један битан фактор, који је утицао на слаб одзив дјеце, јесте одлазак младих у „други страни свијет“. То је утицало на смањење броја дјеце у школама, али је посредно утицало на пораст свијести код „печалбара“ бивших Крајишника колико је школа битна и неопходна. Неуки су се суочавали са бројним препрекама и злоупотребама, које нису биле само језичке природе. Много је забележених случајева да су исељеници слали новац породицама, уз услов да „барем мужка дјеца иду у школу“.³⁵⁰ Иако је петогодишње основно образовање било обавезно за дјецу оба пола, школовање женске дјеце, посебно у пасивним крајевима, остало је проблем не само административне природе, већ нус-појава патријархално-конзервативне средине. Власти су у извјештајима нотирале да за школовање женске дјеце егзистенцијални разлози ниси били толико битни, већ „злурадост да женским не треба школовање“.³⁵¹ Но, чак и када су женска дјеца школована, закони су прописивали да жена може да ради само до удаје. Школски закон из 1888. године то је јасно прописивао за учитељице. Учитељска удружења, која су се укључила у расправу током усаглашавања нацрта закона, тражила су додатно сужење права и надлежности учитељица у том сегменту. Истицало се да су учитељице „преслабе и нејаке у стеговним поступцима према ученицама и да се не могу једнако носити с одгојним задаћама и проблемима као и учитељи“. Стога се тражило да се учитељице ангажују само у дјевојачким школама, а „у пријекој потреби у мјешовитим школама“ и то у настави првог и другог разреда.³⁵²

Осим слабог одазива дјеце, други акутни проблем био је мањак школских зграда или неадекватност постојећих. Модрушко-ријечка жупанија је 1894. године имала 135 школа, од чега су 132 ниже, а три више (у Огулину, Слуњу и Краљевици). Школа у Слуњу је основана 1871, али је са радом почела двије године касније. Године 1875. уз њу је основана и засебна дјевојачка школа.³⁵³ До 1912. године стигло се до укупно 156 школа на 220.629 становника, колико је та Жупанија имала у предвечерје Првог свјетског рата.³⁵⁴ У Слуњском котару је једна школа у просеку долазила на 1.733

³⁴⁸ *Izvjestaj upravnog odbora i kr. podžupana županije Modruško-riječke o stanju uprave u županiji za vrijeme od 1. siječnja do 31. prosinca 1896*, 93.

³⁴⁹ *Izvjestaj upravnog odbora županije Modruško-riječke o svom poslovanju tečajem godine 1894*, 65.

³⁵⁰ HDA, PRZV, f. 78, kut. 674/1903–1905, br. 2.404–1905.

³⁵¹ *Izvjestaj upravnog odbora i kr. podžupana županije Modruško-riječke o stanju uprave u županiji za vrijeme od 1. siječnja do 31. prosinca 1903*, 106–108.

³⁵² M. Raguž, „Zakon od 31. listopada 1888. ob uređenju pučke nastave i obrazovanja pučkih učitelja u Kraljevinah Hrvatskoj i Slavoniji“, 465–488.

³⁵³ M. Мркаљ, *нав. дело*, 73–74.

³⁵⁴ *Izvjestaj upravnog odbora županije Modruško-riječke o svom poslovanju tečajem godine 1894*, 61; *Izvjestaj upravnog odbora i kr. podžupana županije Modruško-riječke o stanju uprave u županiji za*

становника, односно на 33.874 км². У Војнићком котару је једна школска зграда долазила на 2.059 становника на простору од 43.462 км².³⁵⁵ Учитељи су били организовани у посебна учитељска друштва, а у једном котару је, углавном, постојало једно друштво. На Кордуну су била регистрована два – у Слуњу за Слуњски и у Војнићу за Војнићки котар.³⁵⁶

За Котар Вргинмост не располажемо детаљним подацима о развоју школства као за котаре Слуњ и Војнић. Према *Извјешћу Загребачке жупаније* у школској 1898. години, у Котару Вргинмост је 1.170 дјеце похађало школу, од чега је 1.046 било православне вјероисповијести.³⁵⁷ Када је ријеч о броју школских зграда, у Котару Вргинмост било је 10 школа и све су биле јавне, односно државне. Приватних школа није било, као ни виших. Једна школска зграда је долазила на пречник од 4.63 км², односно на 2.333 становника.³⁵⁸ Иако је спадала у ред богатијих, Загребачка жупанија је, као и све остале, далеко заостајала по питању броја школских зграда. Пренатрпаност школских просторија, уз све остале разлоге, био је један од главних разлога што и на почетку XX вијека половина школске дјеце није ишла у школу. У неким мјестима су дјеца похађала само три разреда, током којих би савладала писање, а затим би их школа исписала, како би се ослободило мјесто за млађег полазника. Такви примјери су се налазили чак и у непосредној близини града Загреба. Процјене направљене 1906. године указивале су да Загребачкој жупанији недостаје чак 150 нових школа, а та ситуација се није значајније промијенила ни у наредних десет година.³⁵⁹

Када је ријеч о вјерској структури школске дјеце на Кордуну, располажемо селективним подацима узетим из пописа Епархије горњокарловачке. Прве податке имамо за 1883. годину. Тада је у Војнићком котару, у школи у Кнежевић Коси било 35 дјеце православне вјероисповијести. Школа је имала једног вјероучитеља – Ђуру Ждралића, такође православне вјероисповијести. Школа у Војнићу је у школској 1883. години уписала 103 дјеце, од чега је 100 било православне, а троје римокатоличке вјероисповијести. У школи је радило двоје вјероучитеља – брачни пар Поповић. Јован Поповић је у овој школи предавао вјеронауку од 1878. године, а заједно са њим исти предмет је држала и његова жена Ана, рођена Јерговић, која је била римокатолкиња. Осим Војнићке парохије, постојала је још Клокочка парохија, у чијем саставу је био Дуњак, гдје је главни парох био Мојо Мајсторовић (рођен 1842. године), који је био делегат у Жупанијској скупштини у више сазива. Према подацима проте Мајсторовића, школа у Дуњаку је имала 46 дјеце и сва су била православне вјероисповијести. Упркос чињеници да је ријеч о чисто српској школи, за

vrieme od 1. siečnja do 31. prosinca 1896, 82; *Izvjestaj upravnoga odbora i kr. podžupana županije Modruško-riečke o stanju uprave u županiji za vrieme od 1. siečnja do 31. prosinca 1899*, 89.

³⁵⁵ *Izvjestaj upravnoga odbora i kr. podžupana županije Modruško-riečke o stanju uprave u županiji za vrieme od 1. siečnja do 31. prosinca 1900*, 101.

³⁵⁶ HDA, PRZV, f. 78, kut. 674/ 1903–1905, sv. 6–12, br. 2.404–1905; *Izvjestaj upravnoga odbora i kr. podžupana županije modruško-riečke za vrieme od 1. siečnja do 31. prosinca 1902*, 235.

³⁵⁷ *Izvešće o stanju javne uprave u županiji Zagrebačkoj za godinu 1898*, Zagreb 1899, 36.

³⁵⁸ *Izvešće o stanju javne uprave u županiji Zagrebačkoj za godinu 1899*, 30.

³⁵⁹ *Izvešće o stanju javne uprave u županiji Zagrebačkoj za godinu 1906*, Zagreb 1907, 47.

вјероучитеља је 1882. године изабран Миле Магдић, католик из Слуња. Ова одлука је наишла на негодовање становништва. Према свједочењу Мајсторовића, Магдић није долазио у школу, већ је сједио у својој кући у Слуњу и опијао се. Ако би и дошао, пише Мајсторовић: „Толико је задојен вјерском мржњом, да се дјечи пред почетком школе ни Богу молити неда. Нетреба тога, доста сте читали тај ваш *Оче наш*“. Уз подршку вјерника, Мајсторовић је тражио уклањање овог неподобног вјероучитеља из школе у Дуњаку. У Коларићкој парохији, гдје је у ово вријеме парох био Игњатије Малобабић, постојала је једна школа са укупно 39 ђака, од тога је једно дијете било римокатоличке вјере. Вјероучитељ је био православац Раде Тепавац.³⁶⁰

Када је ријеч о Слуњском котару располажемо подацима за парохију Цвијановић Брдо, према којима је 1883. године једину школу у овом мјесту похађало укупно 63 дјеце – 51 православне и 11 римокатоличке вјероисповијести. Вјероучитељ Марко Катић именован је 1881. године и у документима стоји напомена да је он римокатоличке вјере, јер се на конкурс није пријавио ниједан православни учитељ. Извјештај је потписао парох Михаило Мађерчић. У Тушиловачкој парохији (Церовач Вукманићи, Брезова Глава, Окић и Зимих) била је школа у Тушиловићу, коју је 1883. године похађало 68 дјеце – 61 православне и седморо дјеце римокатоличке вјероисповијести. Вјероучитељ је био православац Симо Стојисављевић, који је на том мјесту био од 1868. године. Извјештај је поднио парох Јован Мађерчић. Под управу Крстињске парохије спадала је школа у Широј Ријеци, гдје је парох био Михаило Вујаклија. Овде је 1883. године уписано 74 дјеце, од чега је само једно дијете било римокатоличке вјероисповијести. Вјероучитељ је од 1877. године био Михаило Мартиновић, по вјери православац. У Перјасичкој парохији је била само школа у Перјасици са 53 дјеце. Од тог броја једно дијете је било римокатолик. Учитељ Радослав Томић је био православне вјероисповијести, а запослен је у тој школи од 1881. године. Извјештај је поднио парох Милутин Шарац. У Слушничкој парохији су биле три школе: у Слушници, Броћанцу и Слуњу. У Слушници је било 47 ђака (сви православне вјероисповијести), у Броћанцу 81 (један ученик је био римокатолик), а у Слуњу 186 (159 ученика римокатоличке вјере и 27 православне). Извјештај је поднио парох П. Грба и навео да је вјероучитељ у Слушници Јанко Расић православне вјероисповијести, као и Никола Новаковић, вјероучитељ у Броћанцу. У Слуњу је радило осам вјероучитеља и сви су били римокатолици: Никола Рогић, Марко Форкапић, Алекса М., Павао Жупан, Миле Марковић, Ђура Михалић, Мирко Петрас и Зого Лодоли. Јово Шарац, парох Полојске парохије, наводи да је школа у Полоју 1883. имала 42 дјеце (сва православне вјере) и да им је од 1877. године вјероучитељ Милош Шарац. Свештеник Филип Паић је дао одвојене податке за Бухачу и Валишело. Школу у Бухачу је 1883. године похађало 30 ученика, од тога 26 православне, а четворо римокатоличке вјере. Вјеронауку је предавао Миле Ђурић. У мјешовитој школи у Валишелу

³⁶⁰ HDA, SPC – Епархија Гornjokarlovačka, ф. 675, RS-II, EU, kut. 318/1884, № /, Војнић, 10. новембра 1883; HDA, SPC – Епархија Гornjokarlovačka, ф. 675, RS-II, EU, kut. 318/1884, № 65, Уред Парохије Клокочке, Дуњак, 21. новембра 1883; HDA, SPC – Епархија Гornjokarlovačka, ф. 675, RS-II, EU, kut. 318/1884, № /, Коларић, 26. новембар 1883.

било је укупно 103 дјеце, од тога 46 православне и 57 католичке вјероисповијести. Због римокатоличке дјеце, која су била у већини, вјероучитељи су били римокатоличке вјере: Антонија Бубало и Јосо Томкина.³⁶¹

Када је ријеч о кордунским парохијама које су административно припадале граду Карловцу, парох Радивој Живковић је дао податке за Утињску парохију, гдје се налазила једна школа коју је 1883. године похађало 30 дјеце – 21 дјечак и девет дјевојчица. Сва су дјеца била православне вјере, а вјеронауку им је предавао Михајло Ивошевић, који је, судећи према овом извјештају, био вјероучитељ у утињској школи преко 30 година. Требиња или данас Горња Требиња је чинила засебну парохију, за коју је тамошњи парох Адам Мутић, извјестио да су постојале двије школе – у Вукманићу и Карловцу. Када је ријеч о броју дјеце, тај податак је дао збирно и доста непрецизно. Наводи да је 10 дјеце православне и 89 дјеце римокатоличке вјере похађало школу у Карловцу, док за другу школу, највјероватније ону у Вукманићу, није навео број дјеце по вјероисповијести, али наводи да је похађа двоје католичке дјеце. Што се тиче вјероучитеља, у Вукманићу је то био Андреј Рибар,³⁶² а у Карловцу извесни Јосиф, чије је презиме нечитко.³⁶³ Следећи подаци којима располажемо су из извјештаја Модрушко-ријечке жупаније. У школској 1898. години на простору Жупаније било је 12.140 дјеце римокатоличке вјероисповијести и 3.421 дете православне вјере. Када је ријеч о полазницима „опетовница“³⁶⁴ било је 1.996 римокатолика и 498 православца.³⁶⁵ Двије године касније (1900) школе је похађало 12.694 дјеце римокатоличке вјероисповијести и 3.662 православне вјере. У опетовничким или недељним школама било је 2.080 римокатолика и 528 православца.³⁶⁶

³⁶¹ HDA, SPC – Епархија Гornjokarlovačka, f. 675, RS-II, EU, kut. 318/1884, № /, Цвијановић брдо, 1. децембра 1883; HDA, SPC – Епархија Гornjokarlovačka, f. 675, RS-II, EU, kut. 318/1884, № /, Тушиловић, 12. новембра 1883; HDA, SPC – Епархија Гornjokarlovačka, f. 675, RS-II, EU, kut. 318/1884, № /, Слушница, 14. новембар 1883; HDA, SPC – Епархија Гornjokarlovačka, f. 675, RS-II, EU, kut. 318/1884, № /, Полоу, 17/29. новембар 1883; HDA, SPC – Епархија Гornjokarlovačka, f. 675, RS-II, EU, kut. 318/1884, № /, Бухача, 25. новембар 1883; HDA, SPC – Епархија Гornjokarlovačka, f. 675, RS-II, EU, kut. 318/1884, № /, Требиња, 20. децембра 1883.

³⁶² Андреј, негдје се наводи и као Андрија Рибар, био је отац Ивана Рибара, политичара и председника југословенског парламента у вријеме краљевине и социјалистичке државе. У својим успоменама Иван је записао да му је отац био учитељ у Вукманићу са пуном квалификацијом, што је значило да је, поред народне школе, завршио и граничарску „тривалку“ на њемачком језику, нижу средњу „ре-алку“ и Учитељску школу у Петрињи (I. Ribar, *Iz moje političke suradnje (1901–1963)*, 321).

³⁶³ HDA, SPC – Епархија Гornjokarlovačka, f. 675, RS-II, EU, kut. 318/1884, № /, Утиња, 12. децембар 1883.

³⁶⁴ „Опетовнице“ су представљале „недељне школе“, које су уведене 1816, а назване су по томе што се настава у њима изводила недељом, обично у трајању од два сата. *Мажуранићев закон* из 1874. прописао је трајање „опетовница“ на двије године и то за дјецу која, након завршене опште народне школе (пет година), нису настављала школовање на вишим школама. Настава се одржавала два пута недељно по два сата, без вјеронауке. „Опетовнице“ су 1905. године замијењене тзв. продужницама, које су трајале три године (М. Мркаљ, *нав. дело*, 53; S. Gačina Škalamera, „Zakon о pučkim školama i preparandijama u kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji iz 1874. godine“, 99–133).

³⁶⁵ *Izveštaj upravnoga odbora i kr. podžupana županije modruško-riečke za vrieme od 1. siečnja do 31. prosinca 1898*, 90.

³⁶⁶ *Izveštaj upravnoga odbora i kr. podžupana županije Modruško-riečke o stanju uprave u županiji za vrieme od 1. siečnja do 31. prosinca 1900*, 102.

Горњокарловачка епархија је нови пресјек вјерске структуре школске дјеце направила 1903. године и поново само за котаре Слуњ и Војнић. Према тим подацима, у Котару Слуњ је 1902/1903. године било 1.140 дјеце римокатоличке вјере и 1.639 православне вјероисповијести. За исти период у Котару Војнић наводи се да је уписано 691 дијете римокатоличке и 1.474 дјеце православне вјере. Када је ријеч о полној структури у ова два котара и даље су предњачила мушка дјеца. Та разлика је била вишеструка у православним породицама. Тако је у Слуњском котару, од укупног броја дјеце, било 1.462 дјечака и свега 177 дјевојчица. Сличан однос је био и у Котару Војнић – 1.320 дјечака наспрам 154 девојчице.³⁶⁷ Однос школске дјеце по вјероисповијести није се значајније промијенио до почетка Првог свјетског рата. У последњој школској години за коју располажемо подацима – 1912, у Слуњском котару је било 1.506 полазника римокатоличке и 1.742 православне вјероисповијести. У Котару Војнић је регистровано 815 дјеце римокатоличке вјере, наспрам 2.185 православне вјере.³⁶⁸

ЗДРАВСТВЕНЕ ПРИЛИКЕ

На територији три кордунска котара није било нити једне болнице. Становници Слуњског и Војнићког котара били су упућени на општу болницу у Огулину, док је становницима Вргинмоста најближа болница била у Петрињи. Огулинска болница представљала је бившу болницу огулинске крајишке пуковније, која је, након развојачења, променила намјену и постала општа болница.³⁶⁹ Болница се до 1894. године издржавала средствима Земаљске владе, а од тада је прешла на терет жупанијског здравственог фонда.³⁷⁰ Исте године, жупанијске власти су донијеле одлуку да болницу смјесте у зграду домобранске касарне. Сматрало се да у тој згради има више простора и да ће тиме болница боље служити здравственим потребама становништва.³⁷¹ Извјештаји Модрушко-ријечке жупаније наводе да је капацитет болнице био 1.000 кревета. Међутим, поједини аутори наводе да је ова болница у периоду Првог свјетског рата располагала са свега 120 кревета,³⁷² што нам се чини да је неадекватна бројка, јер је, ипак, ријеч о болници која је покривала осам котара. Иако је огулинска болница имала велики капацитет, није била довољна да подмири потребе становништва Модрушко-ријечке жупаније. У прилог томе говори, у више наврата покретана, иницијатива да се отвори још једна болница. „Скупштинар“ Антун Биљан је од жупанијских власти 1896. године затражио да се у Слуњу оснује

³⁶⁷ *Izvjestaj upravnog odbora i kr. podžupana županije Modruško-riječke o stanju uprave u županiji za vrijeme od 1. siečnja do 31. prosinca 1905*, 109.

³⁶⁸ XXVII. *Izješće o stanju javne uprave u županiji Modruško-riječkoj od 1. siečnja do 31. prosinca 1912*, 142.

³⁶⁹ *Izvjestaj upravnog odbora županije Modruško-riječke o svom poslovanju tečajem godine 1894*, 71.

³⁷⁰ *Izvjestaj upravnog odbora županije Modruško-riječke o svom poslovanju tečajem godine 1894*, 71.

³⁷¹ *Izvjestaj upravnog odbora županije Modruško-riječke o svom poslovanju tečajem godine 1894*, 33.

³⁷² Violeta Herman Kaurič, Ljiljana Dobrovšak, „Life in Croatia in 1915“, *The Great War in 1915*, ed. by Dalibor Denda, Mario Christian Ortner, Belgrade 2017, 165–176.

општа и јавна болница, али овај приједлог није усвојен.³⁷³ Такође, болница је имала константан проблем са недостатком љекара и медицинског особља. У њој су 1894. године радили само један љекар и један физијатар, док су медицинске сестре биле припаднице католичког реда Дружба сестара милосрдница Светог Винка Паулског. Једини љекар је, уједно, био и управник болнице.³⁷⁴ Стање се није битније промијенило ни током наредне двије деценије.

Осим болнице у Огулину, у Модрушко-ријечној жупанији на услузи грађанима било је 12 јавних и осам приручних апотека. Разлика између јавних и приручних била је у томе што су јавним апотекама управљали фармацеути, који су најчешће били и њихови власници, док су приручне апотеке водили котарски или општински доктори и оне су биле снабђевене само најнужнијим лијековима.³⁷⁵ У Слуњу је радила једна јавна апотека, док су у Војнићу, Бариловићу, Раковици и Валишселу постојале само приручне.³⁷⁶ Апотека у Бариловићу је затворена 1912. године, јер је апотекар пензионисан.³⁷⁷ Прва апотека у Котару Вргиниња је отворена доста касно – тек 1908. године. По својој намјени и опремљености спадала је у ред приручних.³⁷⁸

Укупно узевши, здравствена ситуација на простору Кордуна од развојачења до Првог свјетског рата била је задовољавајућа. Становништво Горње Крајине је било подложније болестима него оно у приморским крајевима, због лоших хигијенских навика које су власти настојале да искоријене. Чести узрочници болести били су пијаћа вода лошег квалитета, конзумирање незрелог воћа и поврћа и њихова неадекватна припрема. Уз наведене факторе, спорадично су и лоше метеоролошке прилике драстично повећавале број обољелих од заразних болести.³⁷⁹ У зависности од године до године с прољећа су се јављале честе епидемије инфлуенце, а независно од годишњег доба још и дифтерија, колера, дизентерија, цревна пошалина, оспице, шкрлет, итд. Од када се почетком 1890-их почело са примјеном новог лијека тзв. крвне сурутке проф. Бехринга знатно је смањена смртност од дифтерије, а епидемије су постале рјеђе. Примјена овог лијека значајно је утицала на здравље становништва и пораст natalитета, пошто су од дифтерије најчешће оболјевала и умирала мала дјеца.³⁸⁰ У Котару Вргиниња су регистроване исте заразне болести као у Војнићу и Слуњу. Епидемијски су се јављале дифтерија, шкрлет и оспице (готово редовно сваке године), док је спорадично било мањих епидемијских таласа маларије и грознице. Једна маларична епидемија погодила је Вргиниња

³⁷³ *Izвјештај управног одбора и кр. поджупана жупаније Модрушко-ријечке о станју управе у жупанији за вриеме од 1. сиечња до 31. просинца 1896*, 43.

³⁷⁴ *Izвјештај управног одбора жупаније Модрушко-ријечке о свом пословању теџајем године 1894*, 68.

³⁷⁵ XXVII. *Izвјешће о станју јавне управе у жупанији Модрушко-ријечној од 1. сиечња до 31. просинца 1912*, 159.

³⁷⁶ *Izвјештај управног одбора и кр. поджупана жупаније Модрушко-ријечке о станју управе за вриеме од 1. сиечња до 31. просинца 1897*, 93; *Izвјештај управног одбора и кр. поджупана жупаније Модрушко-ријечке о станју управе у жупанији за вриеме од 1. сиечња до 31. просинца 1903*, 157.

³⁷⁷ XXVII. *Izвјешће о станју јавне управе у жупанији Модрушко-ријечној од 1. сиечња до 31. просинца 1912*, 159.

³⁷⁸ *Izвјешће о станју јавне управе у жупанији Загребачкој за годину 1908*, 80.

³⁷⁹ *Izвјештај управног одбора и кр. поджупана жупаније Модрушко-ријечке о станју управе у жупанији за вриеме од 1. сиечња до 31. просинца 1896*, 97.

³⁸⁰ *Izвјештај управног одбора жупаније Модрушко-ријечке о свом пословању теџајем године 1894*, 66–67.

1896, а 1903. године забележена је већа епидемија оспица.³⁸¹ Кордун је, баш као и већи дио Европе, 1918. године тешко погођен епидемијом шпанске грознице. Услијед ратних околности, број жртава је остао непознат, а због строге цензуре о овој пандемији, која је, према неким процјенама, однијела више жртава него четири године рата, врло мало се писало у штампи. Акутни здравствени проблем су биле мале (морбиле) и велике (вариола вера) богиње. У циљу лијечења и превенције тих болести од средине 90-их година XIX вијека била је прописана редовна имунизација дјецe од богиња. У почетку су се родитељи из страха и незнања оглушавали о позиве власти да доведу дјецу на вакцинисање. Отпор је био најприсутнији на просторима Кордуна и Горње Крајине. Међутим, уз помоћ казни, али и едукације, када се становништво увјерило у бенефите правовремене имунизације, ова појава је с годинама готово у потпуности искоријењена.³⁸²

СТОЧАРСТВО И ПОЉОПРИВРЕДА

Колико се бринуло о здрављу људи, подједнака пажња се посвећивала здрављу стоке, прије свега теглеће, која је у сиромашним крајевима, какав је био и Кордун, представљала гаранцију породичне егзистенције. У цјелини се може рећи да је здравље стоке у периоду од развојачења до Првог свјетског рата било добро. С времена на вријеме су се појављивале епидемије мањих размјера, неке су захватале и по неколико села, па чак и котара, али је у свим случајевима зараза била доста брзо изолована и искоријењена. Од епидемијских болести спомињу се вратне и дисајне болести код коња, бедреница (антракс) код говеда, бјеснило, слинавка, шап итд. На простору читаве Модрушко-ријечке жупаније о здрављу животиња бринуло је свега пет ветеринара, који су покривали по неколико котара истовремено. Тако је један ветеринар био задужен за котаре Огулин, Слуњ и Врбовско, док је о здрављу животиња у Котару Војнић бринуо ветеринар из Карловца.³⁸³ У складу са буџетом Жупаније број ветеринара је повећаван, па је тако 1897. године у Слуњском котару запослено неколико ветеринара јер је тамо здравствено стање стоке оцијењено као алармантно.³⁸⁴ У Слуњском и Војнићком котару био је развијен узгој крупне и ситне стоке. У односу на остале, ова два котара су имала најповољније услове за масован одгој свиња, бикова и пастува. Главна пијаца на којој је становништво Кордуна продавало своје сточне, као и пољопривредне, производе налазила се у Карловцу.³⁸⁵ Исто тако, узгој ћурки је био врло развијен. У Слуњу, Огулину

³⁸¹ *Izvjешće o stanju javne uprave u županiji Zagrebačkoj za godinu 1896*, 40–41; *Izvjешće o stanju javne uprave u županiji Zagrebačkoj za godinu 1903*, Zagreb 1904, 38.

³⁸² *Izvjешtaj upravnog odbora županije Modruško-riječke o svom poslovanju tečajem godine 1894*, 72.

³⁸³ *Izvjешtaj upravnog odbora županije Modruško-riječke o svom poslovanju tečajem godine 1894*, 76–77.

³⁸⁴ *Izvjешtaj upravnoga odbora i kr. podžupana županije Modruško-riječke o stanju uprave za vrijeme od 1. siečnja do 31. prosinca 1897*, 40.

³⁸⁵ *Izvjешtaj upravnog odbora županije Modruško-riječke o svom poslovanju tečajem godine 1894*, 108.

и Карловцу су се одржавали посебни перадарствени сајмови на којима су се годишње продавале ћурке у вриједности од 4–5.000 форинти.³⁸⁶

У привредном развоју одувјек је постојала оштра разлика између бивших крајишких крајева и банске Хрватске. Та разлика никада није избрисана, а упитно је колико је држава истински радила на привредном развоју пасивних крајева. Бржи и бољи привредни развој крајева Горње Крајине спрјечавала је и сама конфигурација терена. На Кордуну је преовладавао брдовит и брежуљкаст терен, или пак терен са мноштвом мочвара. Од читавог простора Модрушко-ријечке жупаније, на територији Војнићког котара било је највише бара и мочвара. Власти су током више деценија улагале знатне напоре да тај проблем ријеше. Током 1899. године извршена је регулација потока Требиње у Општини Вукманић, а затим се прешло на стварање иригационих система у Крстињи и Војнићу.³⁸⁷ За разлику од мочварног Војнићког у Слуњском котару је већи проблем представљао кршевит терен, па се више новца и напора улагало у чупање корова и уклањање камења ради добијања више обрадивих површина.³⁸⁸ У Слуњском котару је у периоду 1892–1894. године изведена канализација Коранског луга, која се у наредним годинама редовно одржавала. Било је у плану да се укорити поток Гојковац у Валишселу, али се до 1899. године није ништа предузело, услјед недостатка финансија. Највеће ријеке Кордуна Корана и Мрежница имале су дубока корита и нису захтијевале даљу регулацију водотока.³⁸⁹

Ораница и плодне земље било је врло мало. У Котару Вргинмост становништво је углавном узгајало кукуруз и пшеницу, а у мањој мјери раж и врло ријетко јечам и просо. Од пољопривредних култура још су били заступљени пасуљ и кромпир.³⁹⁰ Можемо претпоставити да је исто било у Слуњу и Војнићу. Виноградарство је, можемо рећи, било добро развијено. По квалитету и распрострањености винограда издвајале су се општине Војнићког котара: Војнић, Вукманић и Бариловић, те мјеста Ладвењак, Пољице, Новаци, Виноце и Церовац.³⁹¹ По развоју виноградарства ни Слуњски котар није заостајао, посебно су на гласу били виногради у Цетину, општине Валишсела и Шушњари, као и сама околина Слуња.³⁹² Међутим, добар развој виноградарске културе прекинут је средином 90-их година XIX вијека када је дошло до велике епидемије филоксере, која је готово уништила све старе засаде винове лозе. Засаде које није уништила филоксера докрајчиле су друге болести, као што су пероноспора и трсна ваш. Највећи кривци за ширење пошаста били су сами виноградарски који ни по коју цену

³⁸⁶ *Izvjestaj upravnog odbora i kr. podžupana županije Modruško-riječke o stanju uprave u županiji za vrijeme od 1. siječnja do 31. prosinca 1896*, 125–128.

³⁸⁷ *Izvjestaj upravnog odbora i kr. podžupana županije Modruško-riječke o stanju uprave u županiji za vrijeme od 1. siječnja do 31. prosinca 1907*, 63–64.

³⁸⁸ *Izvjestaj upravnoga odbora i kr. podžupana županije Modruško-riječke o stanju uprave u županiji za vrijeme od 1. siječnja do 31. prosinca 1899*, 121–122.

³⁸⁹ HDA, PRZV, f. 78, kut. 608/ 1900–1902, sv. 6–12, br. 919–1900.

³⁹⁰ С. Божић, *Срби у Хрватској и југословенска држава 1918–1929*, 88.

³⁹¹ *Izvjestaj upravnoga odbora i kr. podžupana županije modruško-riječke za vrijeme od 1. siječnja do 31. prosinca 1902*, 262.

³⁹² *Izvjestaj upravnoga odbora i kr. podžupana županije modruško-riječke za vrijeme od 1. siječnja do 31. prosinca 1902*, 261.

нису хтјели да лозу прскају модром галицом и тиме спријече развој болести. Епидемија филоксере је посебно тешко погодила винограде у Војнићком котару.³⁹³

Док је харала епидемија филоксере порастао је увоз вина. Вино се углавном увозило из Далмације и Истре, а у једном кратком периоду било је увоза из Италије, али након што су конзументи примијетили да је већина увезеног вина патворено или сумњивог квалитета, интересовање за њим је скоро потпуно нестало.³⁹⁴ На иницијативу великог жупана Владимира Николића Подринског, Модрушко-ријечка жупанија је од 1897. године почела да бесплатно дијели чокоте „американске винове лозе“, која се показала доста издржљивом, у поређењу са домаћим сортама. За ову намјену било је спремљено 10.000 чокота.³⁹⁵ Виноградари Кордуна су се међу првима пријавили за нове чокоте. Општина Раковица у Котару Слуњ је 1897. године засадила 1.000 комада лозе накалемљене на америчкој подлози *Riparia Portalis* са црним портогизером, скадарком, бијелом пламенком и сланкаменком и другим лозама. Захваљујући новим засадима, виногради су се врло брзо опоравили и већ у 1902. години је било доброг рода. Раковица је од жупана Николића-Подринског 1900. године бесплатно добила 800 чокота калемљене лозе *талијанска грашевина*, која је засађена у 16 винограда и од ње се род очекивао у наредним годинама. У Валишселу су постојали општински виногради, који су се успјешно опоравили. Уопште, виноградарство се у предвечерје Првог свјетског рата толико раширило у Слуњском котару да је у Слуњу основана виноградарска подружница која је помагала виноградарима, савјетујући их о узгоју, давала им нове чокоте, средства за заштиту итд. Подружница је имала чак и свог винцилира, а од 1902. године добијала је помоћ од Земаљске владе – Одјела за унутарње послове.³⁹⁶

За разлику од Слуњског котара, у Војнићком се каснило са диобом чокота американске лозе, јер су првобитне залихе исцрпљене.³⁹⁷ До подјеле чокота дошло је почетком XX вијека. За 16 највећих виноградара је 1903. године бесплатно подијељено 800 калемљених чокота сорте *талијанска грашевина*. Виноградарима је савјетовано да стално чувају своје винограде, јер је примијећено да се највећи дио грожђа покраде чим дозри.³⁹⁸ Филоксера која је 90-их година XIX вијека харала Слуњем и Војнићем, није заобишла ни винограде Котара Вргинмост. Врхунац епидемије

³⁹³ *Izvjestaj upravnoga odbora i kr. podžupana županije Modruško-riječke o stanju uprave za vrijeme od 1. siečnja do 31. prosinca 1897*, 10; *Izvjestaj upravnoga odbora i kr. podžupana županije modruško-riječke za vrijeme od 1. siečnja do 31. prosinca 1898*, 124.

³⁹⁴ *Izvjestaj upravnoga odbora i kr. podžupana županije modruško-riječke za vrijeme od 1. siečnja do 31. prosinca 1902*, 237.

³⁹⁵ *Izvjestaj upravnoga odbora i kr. podžupana županije Modruško-riječke o stanju uprave za vrijeme od 1. siečnja do 31. prosinca 1897*, 111; *Izvjestaj upravnoga odbora i kr. podžupana županije modruško-riječke za vrijeme od 1. siečnja do 31. prosinca 1898*, 124.

³⁹⁶ *Izvjestaj upravnoga odbora i kr. podžupana županije modruško-riječke za vrijeme od 1. siečnja do 31. prosinca 1902*, 261.

³⁹⁷ *Izvjestaj upravnoga odbora i kr. podžupana županije modruško-riječke za vrijeme od 1. siečnja do 31. prosinca 1902*, 262.

³⁹⁸ *Izvjestaj upravnoga odbora i kr. podžupana županije Modruško-riječke o stanju uprave u županiji za vrijeme od 1. siečnja do 31. prosinca 1903*, 265.

је био 1896. године.³⁹⁹ И у Котару Вргинмост опоравак винограда је почео с новим вијеком и засадима нових сорти винове лозе, који су до 1914. године потпуно опоравили виноградарство на подручју Вргинмоста. Доказ за то су велики приноси грождја током 1908. и 1909. године, који су довели до пада цене вина на тржишту.⁴⁰⁰

Кордун је, такође, био познат по врло повољним условима за узгој воћа, али је великих воћњака било јако мало, јер је брига око воћа захтијевала доста времена и улагања.⁴⁰¹ Оцењивало се да „пучанство слабо мари за узгој воћака“. Ако је негдје било воћњака власти су бригу око њих оцењивале као „примитивну и превазиђену“, односно, како стоји у једном од описа: „Воћку пригледа само онда, када је родила, па и онда немилосрдно побире плод, дрмајућ стабло да све корење пуца, а остатак плода помлати колцем тако, да у истину треба дрво коју годину, док се опорави и плод понесе“. Климатски услови су посебно погодовали узгоју шљива од којих се највиша гајила сорта *бистрица*. Од осталих воћарских култура, гајиле су се крушке, јабуке, трешње и ораси, док је засада бресака и кајсија било мало.⁴⁰² Почетком XX вијека усталила се пракса да су велика предузећа, какво је била Узорна пивница из Загреба, обилазила Војнићки, Слуњски и друге котаре познате по узгоју воћа и директно од сељака откупљивала читаве приносе. Само од шљиве откупљене у Огулинском котару 1903. године испечено је 75 хектолитара ракије шљивовице.⁴⁰³ И Вргинмост је био познат по узгоју шљиве. Посебно је становништво Дугог Села Ласињског показивало много воље за култивисање шљивика, па су ту приноси били највећи.⁴⁰⁴

У вријеме назадовања виноградарства власти Модрушко-ријечке жупаније су покушале да подстакну развој свилогојства. Међутим, овај покушај није посебно уродио плодом, јер је клима била преоштра, дудових стабала је било мало, а недостајало је додатних просторија у којима би се свилене бубе смјештале. Овај подухват је велики неуспјех доживио у Огулину, Тоуњу и Јосипдолу, гдје су влажно вријеме и болест уништили највећи дио јединки.⁴⁰⁵ У Котару Вргинмост до 1918. године није ни било покушаја да се ова грана привреде развије.⁴⁰⁶

ПОЧЕЦИ ИНДУСТРИЈСКОГ РАЗВОЈА

Током постојања Војне крајине крајишко становништво је примарно било упућено на војну службу. Такав начин живота се одразио на пољопривредни развој, а још више на развој занатства и индустрије. За овај период можемо рећи да је

³⁹⁹ *Izvjешće o stanju javne uprave u županiji Zagrebačkoj za godinu 1896*, 74.

⁴⁰⁰ *Izvjешće o stanju javne uprave u županiji Zagrebačkoj za godinu 1911*, 157.

⁴⁰¹ HDA, PRZV, f. 78, kut. 674/ 1903–1905, sv. 6–12, br. 2.404–1905; *Izvjestaj upravnoga odbora i kr. podžupana županije modruško-riječke za vrijeme od 1. siječnja do 31. prosinca 1902*, 236.

⁴⁰² *Izvjestaj upravnoga odbora i kr. podžupana županije modruško-riječke za vrijeme od 1. siječnja do 31. prosinca 1902*, 240–241.

⁴⁰³ *Izvjestaj upravnog odbora i kr. podžupana županije Modruško-riječke o stanju uprave u županiji za vrijeme od 1. siječnja do 31. prosinca 1903*, 245.

⁴⁰⁴ *Izvjешće o stanju javne uprave u županiji Zagrebačkoj za godinu 1896*, 65.

⁴⁰⁵ *Izvjestaj upravnog odbora županije Modruško-riječke o svom poslovanju tečajem godine 1894*, 88.

⁴⁰⁶ *Izvjешće o stanju javne uprave u županiji Zagrebačkoj za godinu 1896*, 83.

Кордун био потпуно индустријски неразвијен.⁴⁰⁷ Тек у освит Првог свјетског рата појављују се мања индустријска постројења. Да би помогле развоју индустрије и бољем повезивању удаљених и неприступачних крајева власти су улагале у обнову постојеће и изградњу нове путне и жељезничке инфраструктуре. Модрушко-ријечка жупанија је 1894. године издвојила 20.400 форинти за наставак изградње пута Слуњ-Мањевац, као и суму од 20.000 форинти за уређење пута који је повезивао Слуњ и Приммишље.⁴⁰⁸ У истој години издвојена су знатна средства за изградњу нових и поправку постојећих мостова у Жупанији. Тако је издвојено 1.000 форинти за новоградњу мостова преко Жрвнице, Рушевице и Глине, који су се налазили на траси општинског пута од Валишсела до Крстиње. Још је издвојено 7.000 форинти за новоградњу Перић-моста на путу Огулин-Гомирје и још 500 за новоградњу тзв. Шоречевог моста у Општини Крњак.⁴⁰⁹ Лоши климатски услови утицали су на разарање постојећих путева. Тако је 1899. године Модрушко-ријечка жупанија била приморана да, због великих оштећења, поправи пут Валишсело-Мањевац-Топуско. Цијели трошак је износио 10.000 форинти.⁴¹⁰ Почетком XX вијека инфраструктурни пројекти постали су све сложенији, а самим тим и скупљи. Често се дешавало да ни Жупанија ни котари нису имали довољно новца да започете пројекте доврше, па су их у таквим случајевима остављали недовршеним или пребацивали на терет Владе. Такав је био случај са путем који је требало да повеже Војнић и Вргинмост. Житељи Котара Војнић су 1907. године изјавили да неће да учествују у градњи пута јер су сиромашни и сумњају да ће им тај пут бити од користи.⁴¹¹

У погледу инфраструктурне мреже у Котару Вргинмост средином 90-их година XIX вијека започела је изградња пута Турањ-Скакавац-Сјеничак (старо име Стеничњак) која је потрајала до 1902. године.⁴¹² Новцем Земаљске владе 1905. године је извршена оправка пута Вргинмост-Сјеничак.⁴¹³ Током 1907. године настављена је изградња пута који је ишао од Вргинмоста преко Перне и Пауновца и прикључивао се на пут Топуско-Валишсело.⁴¹⁴ Почетком XX вијека започет је пројекат изградње жељезничке пруге Сисак-Цапраг-Вргинмост, који је био од највећег, не само локалног, већ и регионалног значаја. На том пројекту било је успелено више стотина домаћих и радника из иностранства, углавном Мађара. Ово је био један од ријетких пројеката који је имао за циљ да повеже области унутар Хрватске, јер су Мађари, у чијим рукама се налазила контрола жељезница, градили пруге које су искључиво имале за циљ да повежу Хрватску са Мађарском.⁴¹⁵ Последњи пројекти Аустроугарске

⁴⁰⁷ *Izvjestaj upravnog odbora županije Modruško-rijčke o svom poslovanju tečajem godine 1894*, 108.

⁴⁰⁸ *Izvjestaj upravnog odbora županije Modruško-rijčke o svom poslovanju tečajem godine 1894*, 114.

⁴⁰⁹ *Izvjestaj upravnog odbora županije Modruško-rijčke o svom poslovanju tečajem godine 1894*, 115.

⁴¹⁰ HDA, PRZV, f. 78, kut. 608/1900–1902, sv. 6–12, br. 919–1900.

⁴¹¹ *Izvjestaj upravnog odbora i kr. podžupana županije Modruško-rijčke o stanju uprave u županiji za vrijeme od 1. siječnja do 31. prosinca 1907*, 63–64.

⁴¹² *Izješće o stanju javne uprave u županiji Zagrebačkoj za godinu 1900*, 70.

⁴¹³ *Izješće o stanju javne uprave u županiji Zagrebačkoj za godinu 1905*, 61.

⁴¹⁴ *Izješće o stanju javne uprave u županiji Zagrebačkoj za godinu 1907*, 108.

⁴¹⁵ HDA, PRZV, f. 78, kut. 621/1900–1902, sv. 6–14, br. 3.950–1902.

монархије на Кордуну започети су 1912. године, али су, услијед избијања Првог свјетског рата, остали недовршени. Такви су били мост на путу Тушиловић-Слуњ (код Будачког) и нови мост преко Коране у Бариловићу.⁴¹⁶

Разгранатија путна мрежа је била предуслов за индустријски развој. То је посебно важило за експлоатацију шума, имајући у виду да су крајеви бивше Војне крајине били богати шумама. И после развојачења дрвна грађа је остала главни индустријски и трговински артикал Кордуна. Међутим, за разлику од периода Крајине, када је држава располагала шумским фондом, он је, након развојачења, подијељен између Земаљске владе и приватних предузетника. Ова промјена је довела до тога да је свега неколико појединаца располагало огромним шумским благом и са тржишта истиснуло мале трговце, немоћне да се носе са конкуренцијом.⁴¹⁷ У погледу индустријских постројења на подручју котара Слуњ и Војнић све до 1907. године није био регистрован ниједан индустријски погон. Тек се током 1907. године помиње експлоатација руде гвожђа у Војнићком котару, прије свега у Војишници, која се експлоатисала од средине XIX вијека, а извозила и талила у топионици у Врановини крај Топуског. Топионица у Врановини је постојала од прве половине XIX вијека, а 1872. године купила ју је Крањска индустријска дружба (КИД), која је била у власништву грофа Ауершперга. Дружба није остварила очекивану добит, па је 1897. године продала топионицу и рудну концесију фирми *Ganz & Co*, коју је основао Швајцарац Ганц, чије име је и понијела.⁴¹⁸ Пун замах експлоатација је достигла око 1901. године, када се рудокоп протезао на простору између Војнића и Славског Поља.⁴¹⁹

До осјетнијег индустријског напретка на Кордуну дошло је 1908. године, када на попису привредних друштава и предузећа налазимо двије фабрике за производњу сода-воде у Слуњском котару. Једна је била у Примишљу у власништву Драгутина Стечера, а друга у Слуњу у власништву Ферда Струђака. Током 1909. године у Раковици је Никола Мусулин отворио пилану и млин на моторни погон.⁴²⁰ У Војнићу је Јоцо Гредел исте године отворио фабрику за производњу цементног цријепа.⁴²¹ Народна банка *Кордун* из Слуња је 1912. године у Подмелници финансирала отварање фабрике опеке. Једно акционарско друштво из Будимпеште је у Крстињи исте године отворило фабрику за паљење угљена. У Тушиловићу и Крњаку су отворене фабрике за производњу сода-воде, док је у Окићу Миле Гершак отворио парни млин и стругару. Власник фабрике сода-воде у Крњаку био је Јово Михајловић.⁴²²

⁴¹⁶ XXVII. *Izvjешće o stanju javne uprave u županiji Modruško-riečkoj od 1. siečnja do 31. prosinca 1912*, 182.

⁴¹⁷ *Izvjestaj upravnog odbora županije Modruško-riječke o svom poslovanju tečajem godine 1894*, 108.

⁴¹⁸ Berislav Šebečić, „O rudarskom poduzetništvu u banovini (Hrvatska)“, *Rudarsko-geološko-naftni zbornik*, 12/2000, 99–124.

⁴¹⁹ *Izvjestaj upravnog odbora i kr. podžupana županije Modruško-riječke o stanju uprave u županiji za vrieme od 1. siečnja do 31. prosinca 1907*, 218; B. Šebečić, „O rudarskom poduzetništvu u banovini (Hrvatska)“, 99–124.

⁴²⁰ Никола Мусулин је ухапшен током Велеиздајничког процеса 28. октобра 1908. године, али је мјесец дана касније – 28. новембра, ослобођен оптужби и пуштен из истражног затвора („Пуштени су из истражног затвора“, *Србобран*, 17/30. новембра 1908, 1).

⁴²¹ XXIII. *Izvjешće o stanju javne uprave u županiji Modruško-riečkoj za 1908. godinu*, 224–225; XXIV. *Izvjешće o stanju javne uprave u županiji Modruško-riečkoj za 1909. godinu*, 252.

⁴²² XXVII. *Izvjешće o stanju javne uprave u županiji Modruško-riečkoj od 1. siečnja do 31. prosinca 1912*, 197.

Када је ријеч о индустријском развоју Котара Вргинмост, поред поменуте топионице у Врановини, била је позната експлоатација гвоздене руде у Топуском и околини. Да су Петрова гора и околина богати рудом гвожђа, и то доброг квалитета, утврдио је извјесни Урбан Кушман још 1778. године и о том открићу обавијестио Двор и царицу Марију Терезију. Од 1858. године топионица и рудник су били у рукама њемачке фирме *Gewerkschaft der Eisenbergwerke und Hüttenwerke Petrova gora zu Topusko*. Оснивач је била фирма из Трста *Wohlheim & Comp* која је 1852. године добила концесију у Топуском и на Петровој гори. Ова фирма је од 1858. до 1860. године саградила пећ за топионицу, те отворила угљенокоп и руднике. Концесија је била у рукама њемачких фирми до краја Првог свјетског рата, када је имовина страних рударских фирми конфискована и на тим основама формирано Удружење рудника и талионице *Петрова Гора* у Топуском, али оно није дуго потрајало.⁴²³ Осим рудне експлоатације, дуго на простору Котара Вргинмост није било другог индустријског постројења. Тек је 1908. године почео са радом моторни млин *Манојловић* у Сјеничаку. Још један моторни млин пуштен је у погон 1911. године, а налазио се поред пруге која је повезивала Топуско и Топлице.⁴²⁴

РАЗВОЈ НОВЧАНИХ ЗАВОДА

У вријеме постојања Војне крајине Крајишници готово да нису имали дугове, јер је, услјед владајуће натуралне привреде, потреба за новцем била мала. У тренутку развојачења натурална размјена је и даље била примарни облик робне размјене. Послије 1881. године, до тада затворено, крајишко друштво се отвара према капиталистичким процесима и новом облику тржишне размјене, што је дугорочно утицало да се повећа укупни удио Срба у привредном животу хрватског друштва.⁴²⁵

Без искуства у сфери капиталистичке трговине, Срби су се током 70-их и 80-их година XIX вијека релативно брзо снашли у новим околностима и отпочели економски да снаже. Посљедица тог снажења била је појава првих српских новчаних установа. Правну основу за оснивање новчаних завода у периоду 1844–1875. представљао је аустријски *Штедионички регулатив*, кога је 1875. године замијенио *Угарско-хрватски трговачки закон*. Од 1898. године на снази је био *Закон о кредитним и занатским задругама*. Прве српске новчане установе појавиле су се на простору Јужне Угарске – у Земуну, Сремској Митровици и Вуковару. Када је ријеч о Хрватској, преломни тренутак за осјетнији привредни развој било је оснивање *Српске банке* у Загребу 1895. године. Банка је функционисала као диониچارско друштво. Основана је са главницом капитала од 9.000.000 круна, односно са 45.000 дионица

⁴²³ В. Шебеčić, „О рударском подузетништву у бановини (Хрватска)“, 99–124.

⁴²⁴ *Izvjешće o stanju javne uprave u županiji Zagrebačkoj za godinu 1911*, 221; *Izvjешće o stanju javne uprave u županiji Zagrebačkoj za godinu 1896*, 92; *Izvjешće o stanju javne uprave u županiji Zagrebačkoj za godinu 1908*, 187.

⁴²⁵ Н. Л. Гаћеша, „Српске новчане установе у другој половини XIX и почетком XX века у Хрватској и Славонији“, 117–141.

вриједности по 200 круна.⁴²⁶ Срби у Хрватској су поздравили оснивање банке, која је одмах отпочела са отварањем филијала широм земље. Оснивање банке је у штампи еуфорично описано као „најзначајнији дан за све Српство од Велебита до Сланкамена“. Банку је основало неколико адвоката, на челу са бароном Јованом Живковићем, који је изабран за предсједника, др Богданом Медаковићем замеником предсједника, и Владимиром Матијевићем као цензором.⁴²⁷

Поред Матијевића, у први Управни одбор *Српске банке* ушла су још двојица Кордунаша: Симо Гомирац, трговац из Огулина, и Чеда Милићевић, трговац из Карловца. По упутствима оснивача написан је *Штатут Српске банке у Загребу* у коме је, као најзначајнији задатак, истакнуто окупљање српског капитала, првенствено оног дијела који је био уложен у „туђе новчане заводе“. Циљ је био да се тај капитал стави у службу развоја српске привреде и даљег проширења мреже српских новчаних завода у крајевима већински насељеним Србима. Банка је била посебно усмјерена да мотивише српске исељенике у Сједињеним Америчким Државама и другим прекоморским земљама да своју зараду и уштеђевину улажу у српске новчане заводе или српске земљорадничке задруге. Оснивање *Српске банке* био је преломни тренутак, који је дефинитивно означио пресељење сједишта српског грађанског живота и политичког покрета из Новог Сада у Загреб.

На оснивачкој скупштини *Српске банке* истакнута је потреба за оснивањем још двије институције које ће служити као потпора банци. Прва је замишљена као привредна потпора у облику задружне организације за Србе земљораднике, а друга установа је замишљена као привредно-културни стожер српске националне мањине у Хрватској и Угарској.⁴²⁸ Банка је успјела да, за свега двије године, оствари задате циљеве, па је, под њеним руководством, 23. септембра 1897. у Загребу основано друштво *Привредник*, а 10. јанаура 1898. године *Савез српских земљорадничких задруга у Аустро-Угарској*. Савез је настао сједињавањем више од 400 замљорадничких задруга на територији Хрватске. Његов примарни задатак је био да окупља и обучава сељаке у замљорадничким, потрошачким и кредитним пословима, као и да обезбјеђује повољне кредите и усмјерава сељаке на штедњу.⁴²⁹

⁴²⁶ Н. Л. Гаћеша, „Српске новчане установе у другој половини XIX и почетком XX века у Хрватској и Славонији“, 117–141.

⁴²⁷ В. Ђ. Крестић, „Адам Прибићевић: Хрватско-српска коалиција“, 325–387; Петар В. Крестић, *Српско привредно друштво „Привредник“ (1897–1918)*; Исти, „Српско привредно друштво Привредник и његов оснивач Владимир Матијевић“, *Југословенски историјски часопис*, 1–2/1998, 65–77; Исти, „Владимир Матијевић (политички портрет)“, 101–113.

⁴²⁸ П. В. Крестић, *Српско привредно друштво „Привредник“ (1897–1918)*, Београд 2002; Исти, „Српско привредно друштво Привредник и његов оснивач Владимир Матијевић“, 65–77; В. Ђ. Крестић, *Грађа о Србима у Хрватској и Славонији (1848–1914)*, II (1884–1914), № 405, 503.

⁴²⁹ Н. Л. Гаћеша, „Српске новчане установе у другој половини XIX и почетком XX века у Хрватској и Славонији“, 117–141; П. В. Крестић, „Српско привредно друштво Привредник и његов оснивач Владимир Матијевић“, 65–77.

Владимир Матијевић, трговац, банкар и добротвор (Горњи Будачки 3. август 1854– Београд, 7. септембар 1929). Отац Петар је био официр у Слуњској граничарској регименти. Завршио је региментску кадетску школу у Турњу код Карловца, „реалку“ у Раковцу код Карловца и Високу трговачку школу у Бечу. Под утицајем проте Николе Беговића учествовао је као српски добровољац у Српско-турском рату 1876. Године 1883. оженио се Паулином Лађевић, ћерком познатог трговца Ђоке Лађевића из Карловца,

која је била утемељивач тзв. Крајцаршког друштва (друштво српских госпођа које су сакупљале ситне добровољне прилоге), Српске школе у Загребу и Женске добротворне задруге у Загребу. Матијевић је Први свјетски рат провео у емиграцији у Швајцарској, гдје је побјегао од хапшења. У емиграцији је писао елаборате српској Влади у циљу припреме будућег уједињења. Одржавао је тијесне везе са Божидаром Марковићем који га је веома цијенио и истицао да се с њим треба међу првима повезати када се буде улазило у нове крајеве.⁴³⁰ Одликован је Орденом Карађорђевог звијезде IV реда и Орденом Светог Саве I реда. Адам Прибићевић је описао Матијевића као „привредника великих сразмера, организатора и стваралаца првог реда, истинског генија који је развио богату плодовима делатност на свим пољима привредног рада“. Он је схватао народ „као органску целину“: „За њ је све било у органској вези, уткано једно у друго: индустрија, радништво, трговина, занат, село, слободна занимања. Једно је било условљено са свим осталим, све је висило једно о другом. Ако је селу зло, настаје криза у трговини, занату, индустрији, радништво остаје без усплења својим добрим делом.“ Матијевићева крилатица била је: „Србине, не испуштај земље из шака!“ Умро је у Београду, 7. септембра 1929. године.

Када је ријеч о друштву *Привредник*, његов задатак је био да школује будуће трговце и занатлије, односно да омогући стварање српског грађанства.⁴³¹ Оснивач Друштва и његов доживотни предсједник био је Владимир Матијевић. *Привредник* се издржавао од донација добродостојећих Срба.⁴³² Матијевић је био на челу Друштва до смрти – 1929. године. Након смрти, завештао је Друштву више од седам милиона динара, будући да сопствене дјеце није имао. Од 1923. године сједиште Друштва је пренијето из Загреба у Београд. *Привредник* је радио до 1941. године, па чак и током рата, мада у отежаним околностима. Нове власти су 1945. године разријешиле постојећу и поставиле сопствену привремену управу. Крајем 1947. године

⁴³⁰ Мира Радојевић, *Научник и политика. Политичка биографија Божидара В. Марковића (1874–1946)*, 153.

⁴³¹ П. В. Крестић, *Српско привредно друштво „Привредник“ (1897–1918)*, Београд 2002; Исти, „Српско привредно друштво Привредник и његов оснивач Владимир Матијевић“, 65–77; В. Ђ. Крестић, *Грађа о Србима у Хрватској и Славонији (1848–1914)*, II (1884–1914), № 405, 503.

⁴³² В. Ђ. Крестић, *Грађа о Србима у Хрватској и Славонији (1848–1914)*, II (1884–1914), № 314, 396–398, 488, 705.

Привреднику је, као и свим сличним хуманитарним друштвима, са изузетком Црвеног крста, забрањен рад.⁴³³

Са Српском банком као кровном институцијом кренула је да се шири мрежа српских штедионица, које су, у почетку, обично функционисале као задруге, да би се доцније, када ојачају, претварале у акционарска и вересијска друштва.⁴³⁴ До 1898. године на Кордуну није било банака ни вересијских завода. Тек је у Слуњу 1899. године отворена Српска штедиона, која је радила као задруга. Исте године су у Војнићу и Тржићу отворене филијале Српске земљорадничке задруге.⁴³⁵ У Бариловићу је 1902. године отворена Вјересијска задруга, чланица Земаљске вјересијске задруге, док је Српска земољрадничка задруга у Машвини отворила нову филијалу.⁴³⁶ Наредне 1903. године у Слуњу је, као деоничарско друштво, основана Народна банка за Кордун, са главницом од 100.000 круна. Са добром финансијском основом банка је, у истој години, успјела да отвори филијале у Валишселу и Раковици.⁴³⁷

Мрежа српских новчаних завода је наставила да се шири и наредних година. У Војнићу је 1907. године отворена Српска штедионица. У Валишселу је 1910. године отворена Валишселска банка, дионичарско друштво с темељном главницом од 50.000 круна, подијељеном на 1.000 деоница по 50 круна.⁴³⁸ Истовремено, српски новчани заводи почињу на тржишту да се надмећу са онима који су почивали на хрватском и угарском капиталу. Хрватска сељачка задруга отворила је 1907. године своје филијале у Љесковцу, Скакавцу и Вукманићу. У истој години, Српска земљорадничка задруга је узвратила, отворивши испоставе у Љесковцу и Широкој Ријеци.⁴³⁹ У освит Великог рата мрежа штедионица и задруга покривала је, углавном, сваки кутак Хрватске и Славоније. У Тушиловићу је 1912. основана Бариловићка вјересијска удруга са главницом од 57 круна, а наредне године је, такође у Тушиловићу, Српска земљорадничка задруга отворила своју филијалу. Исте године је Савез српских земљорадничких задруга отворио филијалу у Вељуну.⁴⁴⁰ Исте године су у Скакавцу, Требињи, Липју и Вукманићу основана посебна привредна друштва за која се није знало ко је оснивач, али се наводи да су функционисала као задруге.⁴⁴¹ Од новчаних завода у Котару Вргинмост, 1901. године у Вргинмосту је почела да ради Срп-

⁴³³ П. В. Крестић, *Српско привредно друштво „Привредник“ (1897–1918)*, Београд 2002; Исти, „Српско привредно друштво Привредник и његов оснивач Владимир Матијевић“, 65–77.

⁴³⁴ В. Ђ. Крестић, „Адам Прибићевић: Хрватско-српска коалиција“, 325–387.

⁴³⁵ *Izвјештај управнога одбора i kr. podžupana županije Modruško-riečke o stanju uprave u županiji za vrijeme od 1. siečnja do 31. prosinca 1899*, 187–188.

⁴³⁶ HDA, PRZV, f. 78, kut. 674/ 1903–1905, sv. 6–12, br. 2.404–1905; *Izвјештај управнога одбора i kr. podžupana županije modruško-riečke za vrijeme od 1. siečnja do 31. prosinca 1902*, 230.

⁴³⁷ *Izвјештај управног одбора i kr. podžupana županije Modruško-riječke o stanju uprave u županiji za vrijeme od 1. siečnja do 31. prosinca 1903*, 234.

⁴³⁸ Н. Л. Гаћеша, „Српске новчане установе у другој половини XIX и почетком XX века у Хрватској и Славонији“, 117–141.

⁴³⁹ *Izвјештај управног одбора i kr. podžupana županije Modruško-riječke o stanju uprave u županiji za vrijeme od 1. siečnja do 31. prosinca 1907*, 228–229.

⁴⁴⁰ XXVII. *Izвјешће o stanju javne uprave u županiji Modruško-riečkoj od 1. siečnja do 31. prosinca 1912*, 201.

⁴⁴¹ XXVII. *Izвјешће o stanju javne uprave u županiji Modruško-riečkoj od 1. siečnja do 31. prosinca 1912*, 209.

ска штедионица. Исте године, Штедионица је претворена у дионичарско друштво, када је 380 чланова уплатило укупно 114.028,71 круну из 1.204 дијела.⁴⁴² У Бовићу је 1906. Српска земљорадничка задруга отворила филијалу, а наредне 1907. године нова филијала отворена је у Перни, док је у Вргинмосту почела са радом Српска пољопривредна кредитна задруга.⁴⁴³

Од половине XIX вијека до Првог свјетског рата на простору читаве Хрватске и Славоније основане су укупно 64 српске новчане установе, од тога је било 40 штедионица, 11 кредитних банака, пет задружних штедионица, двије привредне банке, двије пољопривредне и кредитне задруге, једна есконтна банка, једна професионална штедионица, једна пољопривредна и занатска штедионица и једна банка. У односу на укупан број новчаних завода, а то је 207 установа на простору Хрватске и Славоније, Никола Гаћеша изводи закључак да је удио српског банкарства износио 30,92%.⁴⁴⁴ Мора се рећи и то да је продор капиталистичких односа у привредно заостале крајеве, какав је био Кордун, био мач са двије оштрице за тамошње становништво. Ненавикнути на нови начин трговине, Крајишници су се брзо и преко сваке мјере задуживали у бројним вересијским, задружним и другим друштвима. Пораст дужника директно је био пропорционалан броју нових земљорадничких задруга и других новчаних завода, који су свакодневно ницали чак и у најзабаченијим селима. Сви су заводи пословали по истом принципу, без обзира какав су национални предзнак имали, обећавали су „јевтине кредите“, док су у стварности неким сељацима продавали скупе кредите са високим каматним стопама, који су их на дуге стазе одвели у зачарани круг сталног задуживања и даљег сиромашења.

БАЊЕ И ЉЕКОВИТИ ИЗВОРИ

На подручју Модрушко-ријечке жупаније било је шест морских и топлих извора. У Војнићком котару није било ниједног љековитог извора, док је у Слуњском било познато љековито врело у Цвитовићу, чије уређење је финансирала Општина Слуњ током 1894. и 1895. године. Ова два крајишка котара су била познатија по оскудици воде и неуређеном водоснабдевању, него по љековитим изворима. Пијаћих извора је било много, али су жупанијске власти избјегавале обавезу градње водовода и цистерни, услјед обимних трошкова. Када Жупанија није хтјела да помогне, котари и општине су се између себе удруживали и заједнички рјешавали питање водоснабдевања, а некада су за тај посао ангажовали разне инвестиционе задруге. Тако је 1894. године Крајишка инвестициона заклада издвојила 7.500 форинти за постављање цистерни за воду у Секулићселу, на врелу Браћевац код Нове Кршље и

⁴⁴² *Izvjешće o stanju javne uprave u županiji Zagrebačkoj za godinu 1903*, 97; Н. Л. Гаћеша, „Српске новчане установе у другој половини XIX и почетком XX века у Хрватској и Славонији“, 117–141.

⁴⁴³ *Izvjешće o stanju javne uprave u županiji Zagrebačkoj za godinu 1906*, 172; *Izvjешće o stanju javne uprave u županiji Zagrebačkoj za godinu 1907*, 236.

⁴⁴⁴ Н. Л. Гаћеша, „Српске новчане установе у другој половини XIX и почетком XX века у Хрватској и Славонији“, 117–141.

у селу Точак код Раковице.⁴⁴⁵ Највећи подухват Модрушко-ријечке жупаније била је изградња водовода Плитвице-Дрежник 1908. године, за који је издвојено 70.000 круна. Исте године отпочела је градња водовода у Цетинграду, Тржићу и Доњем Скраду.⁴⁴⁶ И са овим пројектима питање водоснабјевања у котарима Слуњ и Војнић било је далеко од завршеног. Жупанија је редовно тражила помоћ државе или је додатно опорезовала управне општине.⁴⁴⁷

За разлику од Слуња и Војнића, Котар Вргинмост је био познат по својим бањским топлим изворима, који су од најстаријих времена привлачили туристе и болесне из најудаљенијих крајева Монархије. Од четири љековита извора, колико је било у Загребачкој жупанији, купалишта у Топуском су била најпознатија и најпосјећенија. Топли извори у Топуском су дошли на добар глас послје испитивања које су 1772. године спровели бечки доктори. Испитивање је показало да су топуски извори по квалитету воде међу најбољим у Европи. То је био подстицај за градњу модерне установе за лијечење војника и официра за вријеме Крајине, а послје развојачења свих других. Послје развојачења бања је прешла у власништво државе. Бањски извори у Топуском су посебно били на гласу код свештенства и имућнијих сељака са Кордуна. Парох Игњатије Малобабић из Војнића се редовно лијечио у бањи Топуско. Јуна 1909. године тражио је од Конзисторије да добије бесплатан боравак у бањи. Исту молбу Малобабић је Епархији и Одјелу за богоштовље и наставу упутио и у прољеће 1912. године.⁴⁴⁸

Новац за градњу прве зграде бањског љечилишта у Топуском дао је лично цар Франц II, након што је 1818. године посјетио Топуско и лично се увјерио у љековитост извора. Током 20-их година XIX вијека подигнуте су зграде уз Бисте и Војне купке. Јосип Јелачић, као командант Прве банске пуковније, 1842. године наставио је градњу бањских зграда. У том периоду су подигнуте зграде уз Блатне купке.⁴⁴⁹ Бања у Топуском је била на добром гласу, у прилог чему говори податак да је 1902. године имала 1.498 сталних и 346 пролазних гостију.⁴⁵⁰ Велика посјета била је забиљежена упркос лошем стању смјештајних зграда и великој удаљености бање. Наиме, до бањских извора није било модерног пута, већ лош сеоски пут. О трошку Загребачке жупаније, купалишне зграде су 1900. године биле готово потпуно реновиране.⁴⁵¹ Међутим, упркос свим поправкама, зграде за смјештај пацијената биле су и даље у лошем стању – у многим собама је било влаге, што је додатно шкодило пацијентима. Осим у државним објектима, постојала је могућност смјештаја у кућама локалних сељака, али је у њима хигијена била примитивна, оскудијевало се у пија-

⁴⁴⁵ *Izvjestaj upravnog odbora županije Modruško-riječke o svom poslovanju tečajem godine 1894*, 116.

⁴⁴⁶ XXIII. *Izješće o stanju javne uprave u županiji Modruško-riječkoj za 1908. godinu*, 208.

⁴⁴⁷ XXIII. *Izješće o stanju javne uprave u županiji Modruško-riječkoj za 1908. godinu*, 209.

⁴⁴⁸ HDA, SPC – Епархија Горњокарловачка, ф. 675, RS-II, EU, кут. 422, бр. 145, Војнић, 29. јуна 1909; HDA, SPC – Епархија Горњокарловачка, ф. 675, RS-II, EU, кут. 437, бр. 137, Војнић, 2/15. април 1912.

⁴⁴⁹ F. Škiljan, *Kulturno-historijski spomenici Korduna s pregledom povijesti Korduna od prapovijesti do 1881. godine*, 95–96.

⁴⁵⁰ *Izješće o stanju javne uprave u županiji Zagrebačkoj za godinu 1902*, 43.

⁴⁵¹ *Izješće o stanju javne uprave u županiji Zagrebačkoj za godinu 1900*, 70.

ћој води и другим условима потребним за пристојан смјештај.⁴⁵² Оскудица пијаће воде разријешена је тек 1907. године, када је саграђен водовод.⁴⁵³

ЧИТАОНИЦЕ, КУЛТУРНА ДРУШТВА И СВАКОДНЕВНИ ЖИВОТ

У периоду од развојачења до уједињења културном животу се није посвећивала велика пажња. На простору Модрушко-ријечке жупаније постојала је укупно 21 читаоница, али се највећи број читаоница налазио на простору Горског Котара и Сјеверног Приморја. На Кордуну је прва читаоница отворена у Слуњу, почетком 90-их година XIX вијека, а затим су 1898. године отворене читаонице у Раковици и Дрежнику.⁴⁵⁴ Прва читаоница у Војнићком котару отворена је у Војнићу исте 1898. године. За њу се у *Србобрану* експлицитно наводило да је била српска.⁴⁵⁵ У Слуњу је још прије развојачења Крајине постојало пјевачко друштво *Ловор*. Друштво је децембра 1882. године запало у финансијску кризу, па је молило Земаљску владу за новчану потпору. Помоћ је даровао лично бан Пејачевић у висини од 50 форинти.⁴⁵⁶ У Слуњу је постојало и тамбурашко друштво *Хрватска вила*, а у граду се одржавало и тамбурашко такмичење.⁴⁵⁷ Прво тамбурашко друштво за Војнички котар под именом *Слога* основано је 1912. године у Војнићу.⁴⁵⁸ У Карловцу је с почетком XX вијека основано *Српско пјевачко друштво*.⁴⁵⁹

Када је ријеч о Котару Вргинмост, велики жупан Загребачке жупаније Будислав Будисављевић је 1903. године одобрио статуте *Српске читаонице* у Вргинмосту и *Добротворне задруге Српкиња у Карловцу*.⁴⁶⁰ Друштво *Жупа крајишника* је 1905. године у Загребу основало прво српско соколско друштво у Хрватској.⁴⁶¹ Свега двије године касније (1907), у Вргинмосту је почело да ради прво соколско друштво на Кордуну под именом *Српски соко*.⁴⁶² Друштво је 1908. године имало 12 чланова, а када се учитељ Душан Попара, који је био предсједник, одселио број чланова је пао на 11. Сви чланови су били из Вргинмоста: Станко Бекић, судбени канцелиста; Стојан Арбутина, ситничар у Подгорју; Васо Лукач, трговац, који је заједно са братом Петром

⁴⁵² *Izvjешće o stanju javne uprave u županiji Zagrebačkoj za godinu 1906*, 70.

⁴⁵³ *Izvjешće o stanju javne uprave u županiji Zagrebačkoj za godinu 1907*, 64.

⁴⁵⁴ *Izvjешtaj upravnog odbora županije Modruško-riječke o svom poslovanju tečajem godine 1894*, 114; *Izvjешtaj upravnoga odbora i kr. podžupana županije modruško-riječke za vrieme od 1. siečnja do 31. prosinca 1898*, 184; *Izvjешtaj upravnog odbora i kr. podžupana županije Modruško-riječke o stanju uprave u županiji za vrieme od 1. siečnja do 31. prosinca 1907*, 239.

⁴⁵⁵ Р. Гашић, „Нови курс“ Срба у Хрватској (*Србобран 1903–1914*), 236.

⁴⁵⁶ HDA, PRZV, f. 78, kut. 180/1882–1883, sv. 6, br. 5112–1882, Zagreb, 31. prosinac 1882.

⁴⁵⁷ *Izvjешtaj upravnog odbora županije Modruško-riječke o svom poslovanju tečajem godine 1894*, 114; *Izvjешtaj upravnoga odbora i kr. podžupana županije modruško-riječke za vrieme od 1. siečnja do 31. prosinca 1898*, 184; *Izvjешtaj upravnog odbora i kr. podžupana županije Modruško-riječke o stanju uprave u županiji za vrieme od 1. siečnja do 31. prosinca 1907*, 239.

⁴⁵⁸ XXVII. *Izvjешće o stanju javne uprave u županiji Modruško-riječkoj od 1. siečnja do 31. prosinca 1912*, 209.

⁴⁵⁹ Р. Гашић, „Нови курс“ Срба у Хрватској (*Србобран 1903–1914*), 241.

⁴⁶⁰ *Izvjешće o stanju javne uprave u županiji Zagrebačkoj za godinu 1903*, 108–109.

⁴⁶¹ Р. Гашић, „Нови курс“ Срба у Хрватској (*Србобран 1903–1914*), 240.

⁴⁶² *Izvjешće o stanju javne uprave u županiji Zagrebačkoj za godinu 1907*, 239.

водио *Српску штедионицу* у Вргинмосту; Љубомир Ђукић, трговачки помоћник; Раде Ресановић, трговац и предсједник *Сокола*; Петар Насташић, колар; Милан Хрујак, трговачки помоћник код Васе Лукача; Ђуро Перенчевић, пекар; Милан Бијелић, столар и Ђуро Цревар, трговац. О њима је у јеку Велеиздајничког процеса начелник Котара Вргинмост Јован Јоца Бањанин саставио извјештај и прослиједио га великом жупану Александру Вучетићу.⁴⁶³ Убрзо по примљеном извјештају, жупан Вучетић је донио одлуку да се соколско друштво у Вргинмосту, као и друштва у Двору на Уни и Костајници, распусте због „просрпских агитација“.⁴⁶⁴

Свакодневни живот становништва се много више одвијао у кафанама и крчмама, него у читаоницама и културним друштвима. Кафана је у крајишком друштву имала култно мјесто и прије развојачења, а исти статус је задржала и послје 1881. године. Често се догађало да је у селу са неколико стотина житеља било на десетине кафана и крчми. Прије 1881. године кафане су биле доста слободне у раду – није постојао строг надзор у односу на продају и точење пића. Међутим, послје 1881. године власти су настојале да уведу ред и у ову сферу живота. Производња и дистрибуција домаћег алкохола уређена је уредбама које су донијете током 1872. и 1873. године, које су прописивале прецизне услове под којима се могла пећи и продавати ракија. Осим тога алкохол је посебно опорезован.⁴⁶⁵ И поред важеће законске регулативе, власти су се годинама бориле против „шпиритне ракије, која трује народ у физичком и моралном погледу“.⁴⁶⁶ Житељи Кордуна, прије свега котара Војнић и Слуњ су били познати по уживању у вино и ракији, док се пиво сасвим мало користило. Према жупанијским годишњим извјештајима, ова два котара су, на нивоу читаве Модрушко-ријечке жупаније, били познати по прекомјерној употреби ракије и других алкохолних пића. Власти су улагале доста напора у борби са таквим „неподопштинама у народу“. Становништво је редовно опомињано усмено, али и прогласима по новинама, да прекомјерна употреба, пре свега жестоких пића, води ка „физичкој, моралној и материјалној пропасти порочних“.⁴⁶⁷

Послје 1900. године учињен је извјестан напредак у сузбијању „алкохолне неподопштине“.⁴⁶⁸ Конзумирање лоше ракије је у значајној мјери смањено, али производњи и конзумацији домаће ракије се није могло потпуно стати на пут. Најпопуларније су биле шљивовица, комовица (дроповица), брињевачка (боровница) и шпира. На Кордуну је посебно била омиљена шљивовица, за коју су се специјално култивисали засади сорте шљиве *бистрице*. Ракију су у већим количинама произ-

⁴⁶³ В. Ђ. Крестић, *Грађа о Србима у Хрватској и Славонији (1848–1914)*, II (1884–1914), № 438, 638–639.

⁴⁶⁴ В. Ђ. Крестић, *Грађа о Србима у Хрватској и Славонији (1848–1914)*, II (1884–1914), № 439–440, 640–642.

⁴⁶⁵ *List zemaljske uprave za hrvatsko-slavonsku vojnu Krajinu*, I godina (siečanj do konca prosinca 1872), Zagreb 1873, 124–129; *List zemaljske uprave za hrvatsko-slavonsku vojnu Krajinu*, II godina (siečanj do konca prosinca 1873), Zagreb 1874, *Okružnica u pogledu peciva rakije za godinu 1873*, Zagreb, 9. srpnja 1873, br. 4175, 79–80.

⁴⁶⁶ *Izvjestaj upravnog odbora županije Modruško-riječke o svom poslovanju tečajem godine 1894*, 77–78.

⁴⁶⁷ *Izvjestaj upravnoga odbora i kr. podžupana županije Modruško-riječke o stanju uprave za vrijeme od 1. siečnja do 31. prosinca 1897*, 115.

⁴⁶⁸ *Izvjestaj upravnoga odbora i kr. podžupana županije Modruško-riječke o stanju uprave u županiji za vrijeme od 1. siečnja do 31. prosinca 1899*, 132.

водили имућнији сељаци, који су је после препродавали трговцима и крчмарима, а ови је мјешали са шпиром и тиме кварили њен квалитет, али и обарали цијену која је сиромашнима била прихватљива. Шпира је оцјењивана као најштетнија ракија. Правила се од мјешавине жеста (шпирита) било ког алкохола и воде. Посебно је био популаран шпиритни алкохол марке *фусел*, од кога је прављена шпира која се продавала за 50 до 70 филира за литар. Власти су редовно упозоравале на штетност шпирита, али узалудно, јер су сиромашни посебно били навикнути на шпиритни укус и куповали шпиру у великим количинама.⁴⁶⁹ За разлику од Војнића и Слуња, у Котару Вргинмост, и уопште у Загребачкој жупанији, производња пића и његова дистрибуција била је под далеко строжом контролом. Случајева патворења или продавања нездравог пића готово да није било.⁴⁷⁰ Спорадични случајеви су готово у потпуности нестали до 1911. године, колико залагањем жупанијских власти, толико и узнапредовањем регенерацијом винограда, што је резултирало већом производњом квалитетног домаћег вина.⁴⁷¹

Осим патворења пића и претјераног опијања, још једна лоша појава чест је предмет писања штампе и проповиједања свештенства. То су били тзв. дивљи бракови. Дивљих бракова је увијек било и они су доживљавани као вјерски проблем, јер се сматрало да је дужност свештеника да проповиједа живот у складу са црквеним начелима. Међутим, часопис *Србобран* и документи Горњокарловачке епархије указују да је број дивљих бракова порастао са осиромашењем становништва послје укидања кућних задруга. У дивљем браку се није водило рачуна о зарукама, просидби, дјевојачком миразу, иметку младожење и другим обичајима. Уз материјалне разлоге, према писању *Србобрана*, главни узрок за пораст броја дивљих бракова било је „народно морално посрнуће“. Дивљи бракови су остали неискоријењени и велики проблем цркве и државе, што доказују и документа Горњокарловачке епархије у којима наилазимо на велики број случајева накнадног вјенчавања након више година заједничког живота и озакоњења већ стасале дјеце.⁴⁷²

КОРДУН У ПРВОМ СВЈЕТСКОМ РАТУ

Рат у позадини

Убрзо пошто се раширила вијест да су 28. јуна 1914. године у Сарајеву убијени престолонаследник Франц Фердинанд и његова супруга војвоткиња Софија Котек, Митрополија у Сремским Карловцима се огласила саопштењем у којем је осудила „тај гнусни чин“ и „зликовачку руку“ која је „начином грозним“ угасила њихове животе. Осим у јавност, саопштење је разаслато по свим црквеним општинама.

⁴⁶⁹ *Izvjestaj upravnoga odbora i kr. podžupana županije modruško-riečke za vrijeme od 1. siečnja do 31. prosinca 1902*, 237–238.

⁴⁷⁰ *Izvjeste o stanju javne uprave u županiji Zagrebačkoj za godinu 1896*, 65.

⁴⁷¹ *Izvjeste o stanju javne uprave u županiji Zagrebačkoj za godinu 1911*, 157.

⁴⁷² „Дивљи бракови у народу (I)“, *Србобран*, 18. фебруар (2. март) 1899, 2; „Дивљи бракови у народу (II)“, *Србобран*, 20. фебруар (4. март) 1899, 2.

Поред осуде, циљ саопштења је био да се изрази вјерност и оданост цару и Монархији.⁴⁷³ Срби из Аустроугарске су двојако тумачили издато саопштење. За једне је то био паметан потез којим би се српски народ заштитио од прогона тако што би се оградио од чина појединца, док је за друге то био знак сервилности цркве према аустроугарским властима, због које је и претходних деценија била критикована од стране слободоумнијег грађанства. Саопштење Митрополије, као ни њена предусретљивост током ратних година нису заштитили Србе широм Монархије, који су се од првог тренутка нашли на удару власти и били прогањани и затварани од првог до посљедњег дана рата.

Већ после атентата у Сарајеву, а нарочито након аустроугарске објаве рата Србији 28. јула 1914. године, на простору банске Хрватске ступиле су на снагу ванредне безбједносне мјере. Једна од кључних била је наредба о проглашењу пријеког суда за све случајеве побуне или разбојништва.⁴⁷⁴ Под будно око цивилних и војних власти посебно су стављени православни поданици, те су безбједносне мјере биле најригорозније у жупанијама гдје су Срби чинили већинско становништво. Већ на почетку рата сва српска друштва и организације са српским предзнаком престале су са радом. Гашена су и поједина хрватска друштва за које су власти процијениле да се у њих „увукла србофилска струја“.⁴⁷⁵ Срби који су се налазили на високим позицијама превентивно су уклоњени и на њихово мјесто су доведени поданици лојални цару и династији Хабзбург. Један од првих смијењених био је велики жупан Личко-крбавске жупаније Вукашин Миланковић, који је већ у првим данима рата пензионисан. Истовремено су власти строже мотриле на евентуалне покрете или протесте становништва. Безбједносне процјене, попут оних да у Двору на Уни „међу житељима свесрпска идеја живи и има дубок коријен“, додатно су утицале на поштравање мјера, које су, неријетко, могле бити окарактерисане као драконске.

„Србофилство“ као „штетна појава“ регистровано је и у Модрушко-ријечкој жупанији. Жупанијске власти су у извјештајима истицале да је православно становништво отворено наклоњено Србији и самим тим је постојала бојазан од могућих немира и инцидената када војска напусти Жупанију и оде у рат. За разлику од хрватских поданика, који су се радо одазивали регрутовању, локални чиновници су регрутовање Срба описивали као „мрско незадовољство“. Њихове сумње у лојалност Срба биле су поткрепљене изолованим случајевима да су регрути „пјевали српске борбене пјесме и клицали српском краљу“.⁴⁷⁶ Такви и слични „испади“ су се, по правилу, завршавали на пријеком суду и у затвору. Такође, забележена је појава да је велики број Срба ратних обвезника прибјегавао самоозљеђивању само да не би одлазио на фронт. Таквих случајева је највише забиљежено на Кордуну. У Котару Вргиност регистровано је више случајева бјекства или покушаја бјекства ради пријављивања

⁴⁷³ HDA, SPC – Епархија Горњокарловачка, ф. 675, RS-II, EU, кут. 454, бр. 233, *Свему пречасном и часном свештенству оба реда и свима црквеним општинама правосл. срп. епархије Горњокарловачке*, Сремски Карловци, 16/29. јун 1914.

⁴⁷⁴ Željko Holjevac, „Lika i Senj 1914. između mira i rata“, *Senj*, 41/2014, 329–348.

⁴⁷⁵ Милан Мицић, *Незапамћена битка. Српски добровољци у Русији 1914–1918*, Ново Милошево 2016, 22.

⁴⁷⁶ Ž. Holjevac, „Lika i Senj 1914. između mira i rata“, 329–348.

у добровољце у српској војсци. Војних пребјега је било и из правца Србије, али они су бјегали од самог рата, а не од војне обавезе.⁴⁷⁷

У склопу појачаних безбједносних мјера свака гласина која је била уперена против државног уређења брижљиво је провјеравана. Вијест из љета 1914. године да се на Кордуну организује тзв. покрет православних, који спрема завјеру против државе, алармирала је чак и Загреб. Направљен је списак потенцијално сумњивих лица, а испитиване су и локалне присталице Франкове странке, који су били одани дуализму. Тек када су франковци потврдили да нема никаквог покрета или организовања међу православнима Модрушко-ријечке жупаније, власти су одустале од даљих испитивања и прогона.⁴⁷⁸ Ситуација није била ништа мирнија у Загребачкој жупанији. Власти Загребачке жупаније су током мобилизације и на почетку рата у Котару Вргинност примијетиле „поремећаје који хотимице настају“.⁴⁷⁹ Није јасно који су то „поремећаји“, али је крајем августа у Котар послат специјални владин повјереник Жепић, који је Загребу доставио списак са именима сумњивих лица из Котара Вргинност. Занимљиво је да се на листи сумњивих за Топуско нашла поштарка Меланија Вурдеља, као и њена ћерка Ружица, која се непосредно пред рат вратила из Београда. У Вргинносту Жепић је као сумњивог означио, такође поштара, Станка Воркапића.⁴⁸⁰

Страх од пораста русофилије међу православнима је била друга преокупација аустроугарских власти. Од те појаве се страховало како на фронту, тако и у позадини. Из тог разлога су власти у средине већински насељене српским становништвом упућивале „пучко-усташку момчад“, односно додатне жандаре који су обезбјеђивали јавни ред и мир.⁴⁸¹ Такође, власти су врло ригорозно контролисале незаконит транзит, продају и куповину оружја. Провјере и претреси су вршени у свакој жупанији посебно. За Модрушко-ријечку није нађено никакво ново наоружање, нарочито не неко инострано које су повратници са фронта могли донијети са собом. Једино што је пронађено је „старо захрђало оружје, коме се провенијенција незна“.⁴⁸²

Било да су оптужени за србофилију, русофилију или неку другу „штетну појаву“, затвори су већ првих мјесеци рата били препуни угледних Срба, који су

⁴⁷⁷ D. Baić, *Kotar Vrginmost u NO borbi 1941–1945*, 19. Пребјези из Србије се појављују у Хрватској и Јужној Угарској почетком Првог балканског рата. По доласку на територију Аустроугарске, сви пребјези су прво боравили у карантину, најчешће у Босанском Броду, затим су евидентирани и у станици полиције дали исказ о разлозима бјекства. Највећи број њих је као разлог наводио избјегавање војне обавезе. Аустроугарске власти су их темељно провјеравале, а у случају да је закључено да нису пријетња за друштво, одређивано им је мјесто гдје су живјели и радили под полицијским надзором. Међутим, како је број пребјега растао током Другог балканског рата, а нарочито почетком Првог свјетског рата, често се дешавало да су бјегунци самовољно напуштали мјесто пребивања, а да власти више нису могле да им уђу у траг (HDA, PRZV, f. 78, kut. 865, sv. 6–22, 837/1914, Zagreb, 30. сiječnja 1914; HDA, PRZV, f. 78, kut. 865, sv. 6–22, 1520/1914, 1877/1914, 1989/1914; HDA, PRZV, f. 78, kut. 851, sv. 6–14, br. 4.216/1913, Karlovci, 3. avgusta 1913; PRZV, f. 78, kut. 851, sv. 6–14, br. 4.228/1913, Vinkovci, 3. 8. 1913).

⁴⁷⁸ PRZV, f. 78, kut. 871, sv. 6–22, 4272/1914, Ogulin, 4. kolovoza 1914.

⁴⁷⁹ HDA, PRZV, f. 78, kut. 867, sv. 6–22, 4212/1914, Zagreb, 16. kolovoza 1914.

⁴⁸⁰ HDA, PRZV, f. 78, kut. 867, sv. 6–22, 4212/1914, Zagreb 25. i 28. kolovoz 1914.

⁴⁸¹ HDA, PRZV, f. 78, kut. 867, sv. 6–22, 5219/1914.

⁴⁸² HDA, PRZV, f. 78, kut. 870, sv. 6–22, 4228/1914, Ogulin, 16. studena 1914.

хапшени као политички сумњиви. Захваљујући чињеници да је на власти била Српско-хрватска коалиција ти прогони нису били ни близу сурови какви су били они у Босни и Херцеговини.⁴⁸³ Истовремено, то је значило да је вођа Српске самосталне странке и лидер Коалиције Светозар Прибићевић трпио највећи дио вербалних напада. Нападан је кроз штампу, али и од стране франковаца у Сабору. Ти напади су били толико жустри да је Прибићевић престао да долази у Сабор. Убрзо је, заједно са браћом Валеријаном и Адамом, ухапшен и интерниран у Будимпешту.⁴⁸⁴ Адам је убрзо мобилисан и послат на руски фронт,⁴⁸⁵ док је Светозар до пред крај рата остао у интернацији,⁴⁸⁶ да би се с прољећа 1918. године вратио у Загреб и укључио у рад Народног вијећа.

За разлику од браће Прибићевић, већина политички сумњивих Срба са простора Кордуна била је интернирана у Турањ, предграђе Карловца.⁴⁸⁷ Положај интернираних је зависио од породичног материјалног стања, јер су се „интернирци“ издржавали и прехрањивали о свом трошку. Политичка сумњивост је била најшире тумачена оптужба, па је, поред оних који су били политички активни, било људи који су осуђени на интернацију због непромишљене реченице. То је био случај са извјесним Ђоком Радојевим, који је у јесен 1913. године свом комшији рекао: „Ако дође краљ Петар, што ће онда бити? Сви ћете бити Срби“. Ђоко је интерниран, али му је, због доброг владања и гаранције супруге, дозвољено да се у прољеће 1915. године врати кући.⁴⁸⁸

Поред политичара и јавних личности, српски свештеници су најчешће били на листама политички сумњивих лица. Манастир Гомирје је претворен у логор за политички сумњиве свештенике, који су били означени као потенцијални извор нелојалности и бунтовништва. Ту су затварани не само свештеници са Кордуна, већ из Лике, Славоније, Срема. Међу интерниранима било је шест свештеника из Манастира Фенек.⁴⁸⁹ Тако је парох из Сјеничака Михајло Николиш на самом почетку рата затво-

⁴⁸³ Срби у БиХ су у масама депортовани у логоре, национални прваци су узимани за таоце, а вршена је и насилна мобилизација у аустроугарску војску. Све репресивне мјере спроводио је земаљски поглавар Стјепан Саркотић, који је 25. децембра 1914. године укинуо важећу црквену-школску аутономију, назвавши је „моћним оружјем великосрпства“. Врхунац прогона Срба био је Бањалучки велеиздајнички процес (3. новембар–22. април 1916) када је оптужено 156 лица, махом културних, политичких и јавних дјелатника (Боривоје Милошевић, „Прогон православног свештенства Босанске крајине у Првом свјетском рату“, *Српске студије*, 4/2013, 303–320).

⁴⁸⁴ М. Мицић, *Незапамћена битка*, 22.

⁴⁸⁵ У покушају да избјегне војну службу, Адам је по други пут покушао самоубиство. Први пут је то покушао током Велеиздајничког процеса. Није успио у науу, па је остатак рата провео симулирајући душевну болест (Софија Божић, „Адам Прибићевић (скица за психолошки профил личности)“, *Зборник о Србима у Хрватској*, V, ур. Василије Крестић, Београд 2004, 81–100).

⁴⁸⁶ Богдан Кризман износи податак да се Светозар пријавио у добровољце у аустроугарску војску. Међутим, осим њега, нико други не говори о овој епизоди, нити за то има конкретног доказа (В. Кризман, *Хрватска и Првом свјетском рату. Хрватско-српски политички односи*, 99–100).

⁴⁸⁷ Турањ је 1903. године припојен Карловцу. До тада је, заједно са Горњим Мекушјем, Каменским, Малом Шварчом, Мостањем, Раковицом, Удбињом и Застањем сматран саставним дијелом Кордуна (М. Мркаљ, *Школство и просвјета на Кордуну*, 10).

⁴⁸⁸ HDA, PRZV, f. 78, kut. 868, sv. 6–22, br. 2.344/1915, Zagreb, 13. ožujka 1915.

⁴⁸⁹ С. Орловић, *нав. дело*, 56.

рен као политички сумњив.⁴⁹⁰ Епархија у Плашком и Митрополија у Сремским Карловцима су узалудно предузимале све мјере да ослободе затворене свештенике. Иларион (Зеремски),⁴⁹¹ викар и мандатар Горњокарловачке епархије почетком 1915. године жалио се властима да је та Епархија онемогућена у вршењу богослужења и других вјерских обреда. Епархија се и у мирнодопско вријеме суочавала са мањком свештенства, док се у вријеме рата ситуација драстично погоршала. Да не би немир обичног становништва прерастао у побуну, појединим паросима је дозвољено да се слободније крећу по својим парохијама. Већина свештеника са простора Кордуна била је интернирана у Манастир Гомирје и за њих су власти у априлу 1915. године прописале *Редарствену одредбу*. Према *Редарственој одредби* слобода кретања им је била ограничена на манастирски конач и припадајуће земљиште. Тај простор могли су да напуштају само од 9 до 11 сати пре подне и од 4 до 8 сати поподне. Богослужења су забрањена, односно како је то Одредба прописала, „свако гласније бучење, викање или пјевање у и изван самостана забрањује се“. Сваки „усмени саобраћај“ био је најстроже забрањен, а писани само са најближом родбином и то под условом да је настањена на територији Монархије. Писма су морала бити писана на латиници.⁴⁹² Свештеници су врло ригорозно надзирани, а сваки и најмањи прекршај дате слободе оштро је кажњаван. Парох Гедеон Вурдеља кажњен је са осам дана кућног затвора јер је прекршио строге одредбе по питању кореспонденције и цензуре.⁴⁹³

На удару нису били само православни Срби, већ и њихово писмо – ћирилица. Земаљска влада је 3. октобра 1914. године укинула учење ћирилице у основним школама, а 5. новембра укинут је назив *хрватски или српски језик* и промијењен у *хрватски*. Коначно, наредбом од 3. јануара 1915. године укинута је употреба ћирилице и у раду администрације.⁴⁹⁴ Упркос репресивним мјерама, директно упереним против православних, становништво је било мирно. Лојалности становништва доприносио је став Карловачке митрополије, која је поштовала сваки проглас бана и власти у Будимпешти. Митрополија се, заједно са епархијама, одазвала позиву бана од 5. новембра 1914. године да се за породице погинулих војника, удовице и ратну сирочад сакупља помоћ. Помоћ се скупљала по котарима, за породице погинулих из тог котара. Црквена општина Топуско се међу првима одазвала и у децембру 1914. године доставила списак лица која су дала новчану донацију. Помоћ је прикупљао парох Миле Поповић, који је био први на списку са приложених пет

⁴⁹⁰ HDA, PRZV, f. 78, kut. 867, sv. 6–22, 4173/1914.

⁴⁹¹ Иларион Зеремски је рођен у Бачкој 1865. Од 1890. до 1911. радио је као професор у карловачкој богословији када је изабран за викарног епископа. Као викарни епископ је преузео управу над Горњокарловачком епископијом 1914. Као познавалац Војводине и њених прилика био је дио српске делегације на Конференцији мира у Паризу 1919. Исте, 1920. изабран је за владика Горњокарловачког и за професора Православног богословског факултета у Београду. Преминуо је 1931. у Плашком гдје је и сахрањен (С. Орловић, *Православна епархија Горњокарловачка – шематизам*, 57).

⁴⁹² HDA, PRZV, f. 78, kut. 868, sv. 6–22, br. 4.612/1915, Ogulin, 18. svibnja 1915; PRZV, f. 78, kut. 869, sv. 6–22, br. 2732/1915, Ogulin, 27. ožujka 1915.

⁴⁹³ HDA, PRZV, f. 78, kut. 869, sv. 6–22, br. 6406/1915, Ogulin, 2. srpnja 1915.

⁴⁹⁴ М. Мицић, *Незапамћена битка*, 23.

круна. На списку се налазило укупно 19 донатора, међу којима је било неколико учитеља, трговаца, гостионичара, апотекара итд. Укупно је сакупљено 40 круна.⁴⁹⁵

Да је свака помоћ, па чак и ова симболична, била од пријеке потребе, свједочи несташица хране и инфлација цијена. До инфлације је долазило чак и када је држава врло ригорозно контролисала цијене производа. Прво се осјетила несташица житарица. Како је рат избио у јулу, усред прикупљања љетине, несташица жита се осјетила већ на јесен. До љета 1915. године несташица кукуруза и осталих житарица била је алармантна. Како је несташица хране директно утицала на морал војника и ред у позадини, Аустроугарска је „прехрану пучанства“ ставила на прво мјесто. Свака жупанија је била у обавези да, до пристизања кукуруза из увоза, из сопствених средстава додвори друге врсте „житка“ јечам, раж или пшеницу. Народ је позиван на штедњу, савјетовано је да се не продаје пасуљ, јер је он, заједно са кромпиром, „давао врло намјестив крух“.⁴⁹⁶ Наредних година ситуација се само погоршавала. Током зиме 1916–1917. у котар Цриквеницу није стигло ништа од жита, услјед чега је влада одлучила да народу подијели зоб која је стигла за прехрану коња. Исте зиме у Горском котару забиљежено је више случајева да су људи гулили кору са дрвећа, мљели је и од ње правили хљеб.⁴⁹⁷ Попис житарица у Котару Вргинмост у мају 1917. године показао је да „вишка уопће нема па се по том нема што реквирирати“. У попис је ушло чак и жито страдало од „жизка и смрдљивог мартина“, зараза које су се у Котар Вргинмост прошириле из сусједне Босне.⁴⁹⁸ Тешке прилике су додатно погоршане великом епидемијом шпанске грознице, која је током 1918. године погодила већи дио Европе. Епидемија је на Кордуну дневно односила десетине људских живота. О размјерама епидемије у писму Конзисторији пише парох из Коларића Душан Малобабић, који је истакао да, због грознице, у парохијама Коларић и Доњи Будачки дневно има по пет-шест сахрана.⁴⁹⁹

Инфлација је довела до појаве ратних профитера, како бисмо их назвали савременим рјечником. Један од најозбиљнијих случајева те врсте потресао је Слуњски котар 1915. године. Котарски службеник Драгутин Микић оптужен је да је проневјерио државне паре намјењене као помоћ породицама страдалих војника. Микић је био сумњив и 1914, али се почетком 1915. године недвосмислено доказало да је новац, који је Земаљска влада уплаћивала породицама погинулих војника, присвајао за себе. Утврдило се да је, у појединим случајевима, Микић исплаћивао породицама дио новца, док је у случајевима када су рођаци и наследици погинулог живјели у иностранству, присвајао читаве отпремнине, јер је том новцу теже било ући у траг. Процијењено је да је Микић присвојио преко 12.000 форинти. Када се инспекција појавила у Слуњу 19. јануара 1915. године, Микић је са супругом поб-

⁴⁹⁵ HDA, SPC – Епархија Горњокарловачка, ф. 675, RS-II, EU, кут. 458, бр. 207, Топуско, 7/20. децембар 1914.

⁴⁹⁶ HDA, Загребачка жупанија, ф. 103, Spisi velikog župana, кут. 105/91, № 1904, Загреб, 21. колотова 1915.

⁴⁹⁷ Ferdo Čulinović, „Raspad Austro-Ugarske i postanak jugoslavenske zajedničke države“, *Naučni skup povodom 50-godišnjice raspada Austro-Ugarske monarhije i stvaranja jugoslavenske države*, Загреб 1969, 17–59.

⁴⁹⁸ HDA, Загребачка жупанија, ф. 103, Spisi velikog župana, кут. 110/96, № 7758/1917, Топуско, 14. рујан 1917.

⁴⁹⁹ HDA, SPC – Епархија Горњокарловачка, ф. 675, RS-II, EU, кут. 485, бр. 75, Коларић, 6/19. новембра 1918.

јегао из града. Осумњичени је, током истраге, преминуо, а иза себе није оставио никакав иметак, па је Земаљска влада издвојила новац да покрије мањак у слуњској каси и оштећенима надокнади одузете отпремнине, као и да заташка скандал који је одјекнуо и ван граница Хрватске.⁵⁰⁰

Овакви случајеви, тијесно скопчани са несташицом жита и животних намирница, ескалирали су у финанијској кризи која је погодила Аустроугарску. Инфлација је 1916. године толико узела маха да су прекинуте све исплате из касе жупанија и Земаљске владе. Без помоћи од стране државе, православни свештеници су се обраћали епархијским управама и Митрополији за помоћ. Врло често су се њихове молбе односиле, не само на куповину обредних предмета, већ и на личне ствари као што су ципеле. Средином 1917. године Митрополији и епархијама стигла је молба од стране Удружења свештеничких удовица и сирочади, које су примале пензије из државног пензијског фонда. Тражили су да им се, због „ванредне скупоће додјели потпора“. Епархија горњокарловачка је, по препоруци Митрополије, ту молбу услишила. Одобрена је једнократна помоћ за сваку удовицу и сироче у висини од 120 круна за 1917. и 90 круна за 1918. годину.⁵⁰¹

У циљу проналажења недостајућих сировина, држава је прибјегла реквизирању црквених звона, која су се, затим, претапала и користила за израду оружја. Наредба о томе је објављена 10. јануара 1916. године. Власти су затражиле од свих жупанијских области да напишу звона „која нису од пријеке нужде код обављања богослужја“, али да изоставе звона која су имала историјску вриједност.⁵⁰² У групу звона за реквизицију улазила су и она из српских цркава на Кордуну. Свака црквена општина је била дужна да достави властима попис звона, годину изливања и оцјену да ли имају историјску вриједност или су неопходна у богослужењу. У Црквеној општини Доњи Будачки (Доњи Будачки, Павковић Село, Крњак, Будачка Ријека, Подгорје, Дуги Дол, Растовац Будачки, Корански Бријег и Грабовац Крњачки) је било три звона на храмовима. За звоно из 1790. године стављена је примједба да је неопходно за богослужење, јер је парохија велика и раштркана, друго звоно је изливено 1781. године, али је било разбијено, док за треће звоно није било друге напомене, осим да је тежило 30 килограма.⁵⁰³ Под заштиту је стављено најстарије, док су друга два понуђена за реквизицију. У Крњаку је, такође, било три звона, а на приложеном списку једно је заокружено „зеленом тинтом“, што је значило да је под заштитом, јер има историјски значај. По једно звоно је понуђено на реквизицију у Горњем Бу-

⁵⁰⁰ HDA, PRZV, f. 78, kut. 816/1912–1915, sv. 1–6, br. 1005–1915, Zagreb, 1. veljače 1915; HDA, PRZV, f. 78, kut. 816/1912–1915, sv. 1–6, br. 473–1915, Zagreb, 1. lipnja 1915; HDA, PRZV, f. 78, kut. 816/1912–1915, sv. 1–6, br. 304–1915, Zagreb, 24. travnja 1915.

⁵⁰¹ HDA, SPC – Eparhija Gornjokarlovačka, f. 675, RS–II, EU, kut. 483, бр. 1651/509, Пречасној епархијској конзисторији горњокарловачкој у Плашком, Сремски Карловци, 5/18. јуна 1918.

⁵⁰² HDA, SPC – Eparhija Gornjokarlovačka, f. 675, RS–II, EU, kut. 465, br. 2765, Zagreb, 19. veljače 1916.

⁵⁰³ HDA, SPC – Eparhija Gornjokarlovačka, f. 675, RS–II, EU, kut. 465, бр. /, Крњак, 17/30. јануар 1916.

дачком, Скраду, Широкој Ријеци,⁵⁰⁴ Дуњаку,⁵⁰⁵ Перјасици, Полоју, Војнићу, Коларићу, Утињи, Тушиловићу⁵⁰⁶ и Горњој Требињи.⁵⁰⁷

Када је ријеч о Слуњском котару, од звона са православних храмова реквирирана су по два из црквених општина Тоболић⁵⁰⁸ и Машвина,⁵⁰⁹ по једно из Садилловца,⁵¹⁰ Слушнице,⁵¹¹ Бухаче, Вељуна, Цвијановић Брда, Радовице и из тек саграђене православне капелице у Слуњу.⁵¹² Црквена општина Тржић је тражила да се сачувају оба звона која су 1882. у Вршцу изливена за цркву изграђену 1741. године и посвећену Светим апостолима Петру и Павлу. Како је истакнуто у молби, ријеч је о умјетнички израђеним звонима, које је излила фирма *Браћа пл. Бота*, која су међусобно усклађена и направљена да производе „најфинију глазбу“. Тржићка парохија је предлагала да се за реквизицију узме звоно из Примишља, а да се једно звоно из Тржића пребаци у примишљанску цркву. На тај начин ће се сачувати звона тржићке цркве, држава ће добити звоно за реквизицију, а парохије Тржић и Примишље неће

⁵⁰⁴ Црква у Широкој Ријеци посвећена Ваведуњу Пресвете Богородице саграђена је 1770. Црква је запалена заједно са 18 Срба 4. августа 1941. године (Ф. Škiljan, *Kulturno-historijski spomenici Korduna s pregledom povijesti Korduna od prapovijesti do 1881. godine*, 112).

⁵⁰⁵ Црква у Дуњаку посвећена Светом Пророку Илији саграђена је 1824. године у вријеме када је Лукијан (Мушички) био горњокарловачки епископ. Црква је уништена током Другог свјетског рата, а на њеном мјесту данас стоји крст (Ф. Škiljan, *Kulturno-historijski spomenici Korduna s pregledom povijesti Korduna od prapovijesti do 1881. godine*, 106).

⁵⁰⁶ Црква у Тушиловићу датира из 1765. и била је посвећена Светом Илији. Црква је заједно са 12 српских сељака запаљена 1942. године (Ф. Škiljan, *Kulturno-historijski spomenici Korduna s pregledom povijesti Korduna od prapovijesti do 1881. godine*, 78).

⁵⁰⁷ HDA, SPC – Епархија Горњокарловачка, ф. 675, RS–II, EU, kut. 465, br. I, *Popis zvonova u području kotara Vojnić*, Ogulin, 29. вељае 1916.

⁵⁰⁸ Црква у Тоболићу посвећена је Вазнесењу Господњем. Подигнута је 1822, а срушена од стране усташа 1942. године. Остаци цркве и читаво село су, после Другог свјетског рата, уклоњени, зарад изградње војног полигона (Ф. Škiljan, *Kulturno-historijski spomenici Korduna s pregledom povijesti Korduna od prapovijesti do 1881. godine*, 20).

⁵⁰⁹ Црква у Машвини подигнута је 1883. Била је посвећена Преображењу Господњем. У јулу 1942. је срушена, а њена обнова је започета 1987. године и никада није довршена. Парохији Машвина припадала су села Машвина, Фурјан, Стара Кршља, Раковица и Јамарје (Ф. Škiljan, *Kulturno-historijski spomenici Korduna s pregledom povijesti Korduna od prapovijesti do 1881. godine*, 29).

⁵¹⁰ Насеље Садиловац датира из XVIII вијека, а црква посвећена рођењу Пресвете Богородице саграђена је 1826. Спаљена је 31. јула 1942, заједно са 463 православних становника Садиловца и околних мјеста. Њена обнова је започела 1989. године, али због избијања новог рата никада није довршена. Данас у Садилловцу нема ниједног становника. Црквена општина обухвата села Дрежник, Смољанац, Грабоваци, Липовачу, Садиловац, Ириновац, Ваганац и Корану (Ф. Škiljan, *Kulturno-historijski spomenici Korduna s pregledom povijesti Korduna od prapovijesti do 1881. godine*, 30).

⁵¹¹ Православни храм у Слушници, посвећен Успењу Пресвете Богородице, датира из 1749. Црква је срушена током Другог свјетског рата и до данас није обновљена. Парохија Слушница обухвата села Ђуић Брдо, Лађевац, Слушница, Брезовац и Мудрић Село, које је 1965. исељено због изградње војног полигона у Слуњу. Насеље Брезовац је готово у потпуности уништено 1942. Тада је и порушена православна Црква Свете Петке, подигнута 1821. године (Ф. Škiljan, *Kulturno-historijski spomenici Korduna s pregledom povijesti Korduna od prapovijesti do 1881. godine*, 26).

⁵¹² HDA, SPC – Епархија Горњокарловачка, ф. 675, RS–II, EU, kut. 465, br. 1417–1916, *Popis zvonova nalazećih se na ovopodručnim crkvama i kapelicama*, Slunj, 29. сиечња 1916.

остати без свих звона.⁵¹³ Реквирирање црквених звона је засигурно спроведено и у Котару Вргинмост, али ми не располажемо подацима о црквама које су се морале одрећи својих звона.

На фронтovima

Ради бољег одзива регрута у војску, позиви за мобилизацију су се од првог тренутка штампали на „народним“ језицима. Они за Хрватску су штампани у Будимпешти, одакле су слати у регрутне центре. Осим мобилизације војника у домовини, Аустроугарска је велику бригу придавала војним обвезницима који су се, у тренутку избијања рата, налазили у иностранству. Пошто су били ван домета власти, њима су дипломатска представништва и разни регрутни агенти слали позиве да се врате у земљу. Да број ових потенцијалних регрута није био занемарљив показују цифре које смо изнијели у поглављу *Демографска слика Кордуна*.

Међутим, приликом алармирања исељеника, аустроугарске власти су се суочиле са јаком противаустријском пропагандом. Непосредно пред почетак рата, аустроугарске власти су испитивале случај извесног Т. Димитријевића, родом из Србије, који је по свим градовима и колонијама Сјеверне Америке држао запаљиве говоре у којима је позивао Србе, Хрвате и Словенце из Аустроугарске да се придруже не Аустроугарској већ Србији. Владарско уређење Аустроугарске је унижавао и убјеђивао Србе, Хрвате и Словенце да једино у Србији влада слобода. Позивао их је да се врате у „своје старо гнездо“ и да се населе на бесплатној земљи коју Србија нуди. Димитријевићев говор је у виду брошуре штампан у Чикагу и по колонијама Јужних Словена. Жупанијским властима је скренута пажња да прате и надзиру кретање и активности повратника из иностранства, посебно оних који су „србске народности“. Такве повратнике је требало посебно евидентирати и испитати да ли су били у каквом контакту са поменутиим Димитријевићем.⁵¹⁴ Да обећања агитатора Димитријевића нису била посве празна, власти су се увјериле запленом огласног летка *Димитрија Ј. Олбина и Компаније*, који су представљали посредничко-агентурску радњу у Скопљу за продају земљишта у новоослобођеним крајевима. Летак је заплениен у једној јужнословенској колонији у Сјеверној Америци. Фирма је рекламирала да су имања „веома јевтина, јер се Турци и Арнаути у масама исељавају“.⁵¹⁵

Према простору који су насељавали, Срби су регрутовани у 96. карловачку, 78. осијечку, 79. огулинску, 22. сињску, 86. суботичку, 70. петроварадинску, 61. темишварску, 52. печујску, 46. сегединску, 29. бечкеречку, 23. сомборску и 6. новосадску регименту.⁵¹⁶ Регрути са Кордуна су се, како смо већ писали, регрутовали у Карловцу

⁵¹³ HDA, SPC – Епархија Гornjokarlovačka, ф. 675, RS-II, EU, kut. 468, бр. 1, *Попис звона на православној српској цркви св. апостола Петра и Павла у Тржићу*. Црква у Тржићу порушена је 1942. године и о њеном постојању свједоче само рушевине (Ф. Škiljan, *Kulturno-historijski spomenici Korduna s pregledom povijesti Korduna od prapovijesti do 1881. godine*, 35).

⁵¹⁴ HDA, PRZV, ф. 78, kut. 865, sv. 6–22, 212/1914.

⁵¹⁵ HDA, PRZV, ф. 78, kut. 865, sv. 6–22, 212/1914.

⁵¹⁶ М. Мицић, *Незапамћена битка*, 31.

и Сиску, а мањим дијелом у Огулину.⁵¹⁷ Из Огулина је средином августа кренула 79. царско-краљевска пуковнија грофа Јелачића и са њом личко-крбавски домобрани из 26. домобранске пуковније из Карловца.⁵¹⁸ На почетку рата јединице које су регрутоване са простора бивше Војне крајине пратио је глас да су лојалне, вјеровало се у њихову војничку част и оданост из времена Војне крајине. Лојални на почетку, крајишки и Срби из других крајева Монархије нису задржали исту репутацију до краја рата. Како је расла неповјерљивост аустроугарских власти, смањивао се удио српских војника по региментима. Срби, чија се „поузданост није могла констатирати“, опозивани су и, у складу са војним потребама, слати на утврђивање мјеста, поправку путева и улица, изградњу барака итд. Тако је од новембра 1914. године око 600 војних обвезника из гатачког и билећког котара у Коморану вадило пијесак из Дунава. У Ђеру, гдје се налазила 4. босанскохерцеговачка регимента, Срби су били разоружани, одвојени од осталих војника и послати на рад у Беч. Наредба аустроугарских војних власти о праћењу Срба у јединицама и сузбијању српске пропаганде била је на снази током читавог рата. Сумњиви су добијали лојалне војнике који су их као сјенке пратили и рапортирали официрима о њиховом понашању.⁵¹⁹ Услијед неповјерења, мали проценат Срба је заузимао високе официрске позиције. Тако се на списку заробљених аустроугарских војника са крстарице *Зента*, који су 1914. године интернирани у Црној Гори, није нашао ниједан Србин, већ су команданти били искључиво Мађари и Чеси.⁵²⁰

Неповјерење аустроугарских власти порасло је са повећањем броја пребјега на страну Србије, као и током ратовања у Галицији, на Источном фронту, на страну Русије. Илустративан је примјер извјесног Ђуре Миљковића из Кордунског Љесковца. Ђуро је завршио пет разреда школе и преко *Привредника* почео да учи пекарски занат у Сомбору. По завршетку заната кренуо је у „фронт“ Славонијом, а 1913. године дошао је у Београд и запослио се у једној пекари. Када је започео рат 1914. године Миљковић се није одазвао позивима хрватских власти да се пријави у аустроугарску војску, већ се као добровољац јавио у српску војску, гдје је био пекар и кувар. Заједно са српском војском, повлачио се преко Албаније, а касније је био на опоравку у Бизерти.⁵²¹

⁵¹⁷ *Izvjestaj upravnoga odbora i kr. podžupana županije Modruško-riečke o stanju uprave u županiji za vrijeme od 1. siječnja do 31. prosinca 1900*, 197; D. Kovačec, *nav. delo*, 165–172.

⁵¹⁸ Ž. Holjevac, „Lika i Senj 1914. između mira i rata“, 329–348.

⁵¹⁹ М. Мицић, *Незапамћена битка*, 32–33.

⁵²⁰ Архив Србије, МИД-ПО, ролна 457, № 801–803, 827, Списак заробљеника са брода *Зента*.

⁵²¹ „Године 1915. кренуо је у повлачење преко Албаније и имао је у једној торбици само мало брашна и неколико кукуруза. Ђуро је за себе и свог друга Васу Јовановића, који је био негдје од Прњавора, испекао погачу и ставио је под главу и заспао. Војник који је на десетак метара од њега непомично лежао извукао му је ујутру погачу испод главе и почео халапљиво да је једе. Потом је пао мртав. У неком албанском селу Ђуро и Васо су дроб од закланог јунета нашли и то јели, па су гаврана убили и испекли и појели га да некако преживе. Када је требао да се укрца у Бизерти у лађу за Солун у луци је дирао неког пса који га је ујео за прст, па су га Французи задржали у болници да му дају инјекцију против беснила. Лађа је отишла али је на мору потопила подморница и утопили су се

Када је ријеч о пребјезима на руску страну, први дезертери у Галицији забиљежени су већ у новембру 1914, а током каснијих година било је случајева да су читаве јединице пребјегле Русима.⁵²² У заробљеништву су многи били у логорима раштрканим од Русије до Средње Азије и Сибира, док су други размјештани у породице широм Русије и Бјелорусије, гдје су радили на имањима. До доласка званичне делегације из Србије у љето 1915. године, која је имала задатак да сабира аустроугарске Србе, спискове заробљеника правили су писменији међу њима и слали их надлежним руским командантима, српском Посланству у Петрограду или српском конзулу у Одеси Марку Цемовићу. Неријетко се дешавало да су се та писма са списковима губила успут и да никада нису стизала на жељену адресу. Током љета 1915. године на Источни фронт су стигле двије делегације за пописивање и сабирање заробљеника јужнословенског поријекла. Прва је упућена од стране Драгутина Димитријевића Аписа, а чинила су је петорица депутата, од којих је најистакнутији члан био Мустафа Голубић. Друга делегација је одговарала предсједнику Владе Николи Пашићу, који је за њеног вођу одредио Мирка Комненовића из Херцег Новог. На инсистирање Југословенског одбора, са Комненовићем су послати Сибе Миличић и Благо Рукавина. Ове личности су пажљиво одабране из разлога што су водиле поријекло из крајева одакле су били војници које је требало да регрутују. Одлуку да ли ће се пријавити у добровољце или остати у заробљеништву војници су, најчешће, доносили колективно у оквиру својих завичајних и регионалних заједница у којима су проналазили утјеху током заробљеничког живота.⁵²³ Извјесни Миле Павловић, родом из Вргинмоста, писао је из Одесе 13. априла 1916. године, вјероватно, свом брату Николи Павловићу, заробљенику у Черновом логору у Азији помињући велики број „младих војника из Вргинмоста и Острожина“, који су се пријавили у добровољце. Управо то је био његов главни мотив да се и сам пријави као добровољац и да се не одваја од својих другова.⁵²⁴

За војнике који су долазили са простора банске Хрватске или Далмације пресудна околност која је утицала да ли ће се пријавити у добровољце било је то да ли су пре рата били присталице словенског приближавања, односно политике коју је заступала Српско-хрватска коалиција. На примјер Ђуро Парић, који се у Русији пријавио у Прву добровољачку дивизију, за себе је послје рата говорио да је од првог тренутка био присталица идеја Франа Супила кога је сматрао „генијалним хрватским политичарем“ који је народу у Хрватској понудио нову „политичку оријентацију с ослонцем на Београд и Србију, као југословенски Пијемонт“.⁵²⁵

Пријављени добровољци су из својих логора пребацивани у сабирне добровољачке пунктове из којих су даље чекали на транспорт ка Одеси. Ти пунктови

многи људи.“ (Из личне архиве др Милана Мицића, *Сведочење Радојке Ивановић рођ. Миљковић кћери Ђуре Миљковића*, Војвода Степа).

⁵²² М. Мицић, *Незапамћена битка*, 34.

⁵²³ М. Мицић, *Незапамћена битка*, 55–61.

⁵²⁴ М. Мицић, *Незапамћена битка*, 63–64.

⁵²⁵ Ђуро Парић, „Šta me je odvelo u dobrovoljce“, *Добровољци у ратовима 1912–1918: доживљаји и сећања*, I, Београд 1971, 163–166.

су се налазили у Тјемени, Ташкенту, Јелецу, Козлову, Борбори, Кошири и Борисављевску, а у њима је сабирање добровољаца почело већ у јесен 1915. године.⁵²⁶ Идеја је била да се прикупљени добровољци дунавским пловним путем пребаце у Србију. Међутим, напад Бугарске на Србију 14. октобра 1915. године онемогућио је тај план, а група од 249 војника и седам официра, која је била послата, враћена из луке Рени у Јекатеринослав, а одатле у Одесу. Крајем новембра, од када се српска Влада, заједно са војском и дијелом цивила, нашла у повлачењу ка јадранској обали, прекинут је контакт између Владе и српских представника у Русији, који су били задужени за прикупљање добровољаца. Њихов даљи рад се ослањао на сарадњу са руским органима, а посао им је олакшала наредба цара Николаја II да се омогући прикупљање Југословена који желе да ступе у српску војску као добровољци и да ће трошкове око сакупљања сносити руска Влада. За ту намјену, Русија је дала 80 милиона златних рубаља, који су наметнули образац дјеловања прикупљених добровољаца у складу са потребама руске војске.⁵²⁷ Узевши у обзир велике губитке које је војска претрпјела током повлачења преко албанских и црногорских планина, добровољци који су се прикупљали на тлу Русије, постали су много више од допунских снага – постали су последња резерва српске војске чије прикупљање и формацијско организовање није било само војни, већ државни изазов, како је у рапорту из 1916. године написао генерал Ебелов, начелник Одеског војног округа, у писму генералу Брусилову, команданту Југозападног фронта.⁵²⁸

Захваљујући подршци руске Владе и цара, од јануара до априла 1916. године дошло је до знатног прилива добровољаца у Одесу. До средине фебруара сакупљено је око 1.700 војника и око 70 официра, који су до априла разврстани у четири пјешадијска пука.⁵²⁹ До краја априла број је нарастао на 9.733 добровољаца, од којих су 263 били официри (120 Срба, 90 Хрвата, 40 Словенаца, девет Чеха и три Русина).⁵³⁰ За командата Прве српске добровољачке дивизије српска Врховна команда је 24. фебруара 1916. упутила пуковника Стевана Хаџића, који је на почетку каријере 1891. године боравио на усавршавању у Русији.⁵³¹ Улазак дојучерашњих аустроугарских војника у редове српских добровољаца био је снажан симболички чин, који је трајно мјењао животе и колективно сјећање ових људи. Пун поноса за свој нов положај Никола Булат из Вргинмоста је, у име групе својих земљака, писао Николи Павловићу, заробљенику у Средњој Азији: „Имамо плаћу на дан рубаљ и по, и минажу као војници. Сад нам је добро да не може бити боље, а лијепо топло, трава се зелени, благо иде по паши.“⁵³²

Након што је српска војска, праћена мноштвом цивила и страних мисија, напустила Отаџину, „побједници“ су између себе подијелили освојену територију.

⁵²⁶ М. Мицић, *Незапамћена битка*, 67.

⁵²⁷ М. Мицић, *Незапамћена битка*, 70–72.

⁵²⁸ М. Мицић, *Незапамћена битка*, 74.

⁵²⁹ М. Мицић, *Незапамћена битка*, 75.

⁵³⁰ М. Мицић, *Незапамћена битка*, 84–85.

⁵³¹ М. Мицић, *Незапамћена битка*, 81.

⁵³² М. Мицић, *Незапамћена битка*, 78–79.

У побједничку диобу спадало је богато културно-историјско благо Србије. Загребачки Народни музеј је у децембру 1915. године уложио протест Бечу јер није био узет у разматрање при диоби збирки Народног музеја у Београду. Народни музеј у Загребу је истакао неколико разлога зашто је природно да археолошка и етногеографска збирка Народног музеја у Београду припадне баш Загребу. Као разлочи су истицани да су основна намене Југословенске академије знаности и умјетности и Народног музеја у Загребу проучавање југословенских крајева и „свег словенског југа“, као и то што су збирке Народног музеја у Београду „препуне“ предмета из Хрватске и Славоније, те је најприродније да они припадну Народном музеју у Загребу. Посебно је истакнута чињеница да запослени у загребачком Народном музеју добро познају предмете из београдских збирки и да су они најкомпетентнији да преузму наведене збирке, као и то да Загреб још увијек нема свој етнографски музеј, па би у ту сврху предмети из српског Етнографског музеја били добродошли.⁵³³

Веза са српском Владом је обновљена у фебруару 1916. године. Регент и Влада су, заједно са војском, у јануару пребачени на грчко острво Крф, под заштитом Француске и Велике Британије. Први месеци боравка на Крфу били су обиљежени великим помором изнурених војника. Почетком марта, када су преживјели ојачали, почели су тренинзи и припрема за пребацивање у Солун. Пребацивање трупа је извршено бродовима француске морнарице током априла и маја.⁵³⁴ Док се српска војска опорављала на Крфу настављене су припреме за прикупљање добровољаца у Русији. У мају 1916. године Никола Пашић и цар Николај II заједнички су извршили смотру југословенске добровољачке дивизије, која је тада бројала 12.925 људи. Дивизија тада поприма не само војнички, већ и политички значај, јер добровољци постају једини извор попуне српској војсци која се спремала за операције на балканском ратишту.⁵³⁵ Упркос жељама српске Владе, добровољци нису транспортовани на Солунски фронт, већ је, на инсистирање руске Врховне команде, одлучено да се Прва српска добровољачка дивизија укључи у састав 47. руског корпуса под командом генерала Зајанчковског. Дивизија је, заједно са руским Корпусом, крајем августа транспортована у Добруцу, гдје је требало да, заједно са војском Краљевине Румуније, која је ушла у рат на страни сила Антанте 17. августа, ратује против Бугара.⁵³⁶

Док се чекало на почетак ратовања, водило се рачуна и о одржавању борбеног морала код добровољаца, који су били разочарани, јер су, умјесто на Балкан, послати у Добруцу. На иницијативу српског конзула у Одеси Марка Цемовића и др Франка Поточњака, члана лондонског Југословенског одбора, у априлу 1916. године у Одеси је покренут лист *Словенски југ*, намијењен Југословенима који су се налазили у Русији. Било је замишљено да се у листу објављују сви важнији по-

⁵³³ HDA, PRZV, f. 78, kut. 887, sv. 6–22, br. 10.284/1915, Zagreb, 17. prosinca 1915.

⁵³⁴ Биљана Стојић, „Генерал Пијарон де Мондезир и Српска Голгота“, *Век Српске Голготе 1915–2015*, ур. Урош Шуваковић, Далибор Елезовић, Косовска Митровица 2016, 405–425.

⁵³⁵ М. Мицић, *Незапамћена битка*, 95–96, 98.

⁵³⁶ М. Мицић, *Незапамћена битка*, 99.

литички и ратни догађаји и да се претресају сва питања од интереса за Југословене. Лист је остављао дубок утисак на Југословене, а тамо гдје је лист дистрибуиран, како истиче Анте Ковач, није било потребе да се шаљу посебни агитатори.⁵³⁷ У међувремену је дошло и до формацијске промјене. Током љета 1916. формирана је Друга српска добровољачка дивизија, а 26. јула 1916. године створен је Српски добровољачки корпус, на челу са генералом Михаилом Живковићем, који је стигао у Одесу 20. септембра.⁵³⁸

Борбе у Добруци су почеле почетком септембра. Ратовање ван матичне територије, под командом савезника, лоше је утицало на борбени морал добровољаца, па су губици били изузетно велики. У редовима добровољаца се преиспитивало како ће ратовање на другостепеном добруцанском фронту помоћи ослобођењу Србије и уједињењу Јужних Словена.⁵³⁹ Српски добровољачки корпус је учествовао у борбама до децембра, када је, услијед страховитих губитака, премјештен у логоре код Вознесенска и Березовке. Прва добровољачка дивизија је у овим борбама изгубила 80% свог првобитног састава. Да би се попунили упражњени редови прибјегавало се присилној мобилизацији, а они који су одбијали да ступе у добровољце били су изложени шиканирању, батинању, а неријетко су и убијани. Почетком 1917. године бројно стање Корпуса износило је 30.242 војника и 822 официра.⁵⁴⁰

Кроз односе унутар Корпуса преламали су се сви политички догађаји, од којих је најзначајнији био обрачун са црнорукцима у Солунском процесу. Међу оптуженима у процесу нашао се и Кордунаш Раде Малобабић. Животни пут Рада Малобабића добио је обрт након што је амнестијом пуштен из затвора 1910. године. Као агент осигуравајућег друштва доста је путовао ван Монархије и самим тим долазио у контакт са разним личностима. Његов бунтовни дух га је 1911. године довео у контакт са српском обавјештајном службом и мајором Димитријем Павловићем, који је био потчињен пуковнику Драгутину Димитријевићу Апису, шефу Обавјештајног одјељења српског Генералштаба. У Аписовој служби је постао један од најагилнијих обавјештајаца, током балканских ратова доста је путовао Аустроугарском и Бугарском захваљујући свом легалном послу и лако долазио до вриједних обавјештајних података. Познато је да је био у контакту и са Божом Јанковићем из *Народне одбране* и да је и за њега прикупљао информације. Његова улога у припреми и извршењу Сарајевског атентата до данас није до краја расвијетљена. Почетком рата, постао је сумњив и Србима, па га је српска полиција 1914. године оптужила да је шпијун Аустроугарске. Утамничен је и подвргнут мучењу. Из затвора га је извукао Апис. Заједно са српском војском се повукао преко Албаније у јесен 1915. године. На Крфу и касније у Солуну је наставио своје контроверзне активности које су га довеле на оптужничку клупу у љето 1917. године. У инсценираном атентату у септембру 1916. године

⁵³⁷ Анте Ковач, „Одески „Словенки југ“ 1916.–1918.“, *Добровољци у ратовима 1912–1918: доживљаји и сећања*, I, Београд 1971, 191–194.

⁵³⁸ М. Мицић, *Незапамћена битка*, 123.

⁵³⁹ М. Мицић, *Незапамћена битка*, 107.

⁵⁴⁰ М. Мицић, *Незапамћена битка*, 127–128.

код Острове на регента Александра Малобабић је декларисан за извршиоца, оптужбу против њега је изнио и сам Апис током процеса. Осуђен је за издају и заједно са Аписом и мајором Љубомиром Вуловићем стријељан 14. јуна 1917. године. У оптужници и пресуди био је наведен као добровољац.⁵⁴¹

Осим Солунског процеса на стање у добровољачком корпусу у великој мјери утицала су и револуционарна превирања у Русији марта 1917. године. Нестабилно стање је ескалирало у кризу, која је убрзо прерасла у дисидентски покрет. Дисциплина је нагло попустила, изгубила се командна одговорност, а услјед нерашчишћених односа унутар Корпуса, већини добровољаца није било јасно да ли је Корпус српски или југословенски и да ли се боре за стварање Велике Србије или за ослобођење јужнословенских земаља.⁵⁴² Неријешена питања стварала су свакодневне сукобе и изазвала дезертирање појединца, али и читавих чета. Потез министра војног у априлу 1917. године и преименовање Српског добровољачког корпуса у Добровољачки корпус Срба, Хравата и Словенаца није стишао незадовољство. Током маја 1917. године спроведено је комисијско провјеравање да ли добровољци желе да остану у Корпусу или да га напусте. Епилог провјере било је иступање 12.735 добровољаца.⁵⁴³ Упркос великом иступу војника, вјеровало се да је Корпус ојачан и да су односи унутар њега консолидовани. Након консолидације, одлучено је да се Корпус пребаци на Солунски фронт. Пребацавање трупа одвијало се под утицајем снажне бољшевичке антиратне пропаганде, распада царске армије и укидања царизма. Корпус је раздијељен и послат у два правца. Један крак је ишао на луку Архангелск, а други преко Сибира транссибирском жељезницом. Посљедње јединице стигле су у Солун 1. маја 1918. године. Тада је укупно бројно стање износило 12.500 добровољаца.⁵⁴⁴

Процјене говоре да је на Солунском фронту било око 1.000 Кордунаша, али је засигурно евидентирано њих 700.⁵⁴⁵ Евидентирани Кордунаши на Солунском фронту били су из Котара Слуњ и Војнић, док за Котар Вргинмост нема конкретних података. Чакширан наводи цифру од двије стотине добровољаца.⁵⁴⁶ Из Слуњског котара Чакширанин наводи да је било евидентирано 89 добровољаца.

⁵⁴¹ *Српски биографски речник*, т. 5, 810.

⁵⁴² М. Мицић, *Незапамћена битка*, 130.

⁵⁴³ М. Мицић, *Незапамћена битка*, 135–137.

⁵⁴⁴ М. Мицић, *Незапамћена битка*, 146.

⁵⁴⁵ Ове бројке наводимо према извјесном Сави Чакширану-Кордунашу, који не наводи извор својих података. Упркос обећањима од *Удружења ратних добровољаца 1912–1918, њихових потомака и поштовалаца* нисмо добили увид у спискове, па о стварном броју добровољаца са Кордуна можемо да говоримо само паушално.

⁵⁴⁶ С. Чакширан-Кордунаш, „Добровољци са Кордуна у Првом светском рату“, 67–76.

Најпознатији Кордунаш међу добровољцима био је Милан Вујаклија (Бухача код Слуња, 28. новембар 1891 – Београд, 16. децембар 1955) преводилац и лексикограф. Рођен је у селу Бухача код Слуња 1891. године у свјештеничкој породици. Основну школу је завршио у Босанској Костајници, гимназију започео у Загребу, наставио у Сремским Карловцима, а матурирао у Првој мушкој гимназији у Београду 1911. године. Исте године се уписао на студије њемачког језика на београдском Филозофском факултету које је прекинуо да би се пријавио у добровољце на почетку Првог балканског рата. Упућен је у чету Војислава Танкосића, али је убрзо пребачен у чету командира Јаше Ненадовића. Та

чета је ратовала на Косову и учествовала у ослобођењу Приштине 22. октобра 1912. године. Почетком Првог свјетског рата поново се јавио у добровољце. Распоређен је у трећу чету четвртог батаљона 7. пјешадијског пука првог позива. Бугарски напад на Србију који је почео 14. октобра 1915. године затекао га је на опоравку у нишкој болници. Отуда је пребачен у Скопље у Ћачку чету. Послије пада Скопља заједно са четом се повукао у Приштину, и даље преко Албаније на Јадранско море. Заједно са остацима Ћачке чете током прољећа 1916. године пребачен је са Крфа у Солун гдје је распоређен у XXI пешадијски пук у коме је остао до 1917. године. Новом реорганизацијом војске преведен је у Телеграфско одјељење новформиране Југословенске дивизије. Демобилисан је 9. фебруара 1919. године, након пуних седам година ратовања. За ратне заслуге награђен је Албанском споменицом.⁵⁴⁷

За Војнички котар располажемо списком од 190 добровољаца.⁵⁴⁸ Међу њима је било око 20 римокатолика и више од 90 исељеника који су дошли из САД и других крајева да би се прикључили српској војсци.⁵⁴⁹ Један од показатеља бројности добровољаца на Солунском фронту су забиљешке објављене у *Добровољачком гласнику*, листу који је излазио 1928–1941. године. Спомен Кордунаша добровољаца углавном налазимо у дијелу „Помени“. Тако у јулској свеци за 1935. наилазимо на Данила Степановића, за кога се наводи да је рођен 1896. године у селу Брестовац, Општина Огулин. Прије рата је радио као машин-бравар. Степановића је рат затекао на раду у САД-у, гдје је 1917. године организовао чету добровољаца, коју су махом чинили Кордунаши и Личани. Чета је пребачена на Солунски фронт и распоређена у састав Деветог пјешадијског пука. Степановићева чета је учествовала у пробоју фронта, а он је за тај подвиг похваљен пуковском и дивизијском похвалницом. По завршетку рата,

⁵⁴⁷ *Српски биографски речник*, т. 2, Нови Сад 2006, 336–337.

⁵⁴⁸ *Kotar Vojnič u narodnoslobodilačkom ratu i socijalističkoj revoluciji*, ur. Đuro Zatezalo, Karlovac 1989, 46–54. На интернет порталима се може наћи цифра од 214 добровољаца на Солунском фронту са подручја Војничког котара, али пошто се та цифра није могла провјерити у изворима и литератури ми смо остали при бројки од 190.

⁵⁴⁹ С. Чакширан-Кордунаш, „Добровољци са Кордуна у Првом светском рату“, 67–76.

остао је у Београду, гдје је 1929. године оформио покрет Националних радничких синдиката. До своје смрти 1935. године био је уредник листа *Рад и труд*.⁵⁵⁰

Драгољуб Јеличић (Кордун, 1902 – Никшић, 1963) био је славни Кордунаш који је на својеврстан начин обележио историју Првог свјетског рата. За њега не постоје прецизни биографски подаци. Они малобројни наводе да је рођен 1902. године на Кордуну, одакле је породица пребјегла у Србију и настанила се у Шапцу. Из Шапца је Јеличић са свега десет година дошао у Београд гдје је радио на рингишпилу и продавао новине. Са избијањем Првог балканског рата пријавио се међу добровољце, али је био одбијен. Умјесто у одред престолонаследник

Александар га је уписао међу питомце на Двору. На почетку Првог свјетског рата, поново се пријављује међу добровољце и овог пута бива прихваћен. Учествовао је у борбама у одбрани Београда, у Јадру, Мачви и на Дрини. Због рана се није повукао са српском војском у јесен 1915. године већ је неколико мјесеци провео у бугарском заробљеништву. Успио је да се спасе заточеништва и да рат дочека са српском војском на Солунском фронту. Напредовао је до чина наредника и био одликован са три медаље за храброст. Имао је свега 18 година кад је рат завршен. Након рата се бавио глумом и играо је у позориштима у Београду, Јагодини, Скопљу, Тузли и Ријеци и коначно у Народном позоришту у Никшићу.⁵⁵¹

Лука Косановић из села Јасеник у Општини Огулин је, такође као добровољац, учествовао у операцијама на Солунском фронту. И он се, као и Степановић, у добровољце пријавио у Америци, а по доласку у Солун укључен је у 11. пешадијски пук. По завршетку рата, добио је земљу у Бачком Петровом Селу, гдје је сахрањен 1936. године.⁵⁵² За разлику од Степановића и Косановића, Данило Воркапић је као добровољац у српску војску дошао бјекством из аустроугарске војске. Воркапић је рођен у Старој Кршљи, Општина Раковица, гдје је мобилисан 1915. године. Служио је у 79. тзв. Јелачићевој пуковнији, која је међу првима послата у офанзиву на Србију у љето 1914. године, да би касније била пребачена на Источни фронт, у Галицију и на Карпате.⁵⁵³ Регимента је пребачена на руски фронт, због великог броја дезертера у кампањи против Србије. Само у току једне ноћи, 5. септембра 1914. године, у српске ровове је преб-

⁵⁵⁰ *Добровољачки гласник*, јул 1935, 154–155.

⁵⁵¹ Јован Обичан, „Дечак–комита у крви и пламену“, *Време*, 23. април 1939, 12.

⁵⁵² *Добровољачки гласник*, март 1936, 52.

⁵⁵³ „Јелачићевци“ су учествовали у тзв. зимској карпатској офанзиви, која је трајала од јануара до априла 1915. године и запамћена је као изузетно крвава. Неки историчари је називају Стаљинградском битком Првог свјетског рата (Nikola Tominac, „Ličani u „Velikom ratu“. Zimska bitka za Karpate, siječanj – travanj 1915.“, *Senj*, 42–43/2015–2016, 489–524).

јегла група од 32 Србина, који су били у саставу 79. Јелачићеве регименте.⁵⁵⁴ Дезертерство се наставило и на руском фронту, а према Воркапићевом свједочењу, цијела његова чета се предала руској војсци. Када је у априлу 1916. године у Одеси створена Прва српска добровољачка дивизија, Воркапић се пријавио за борца и са њом се борио и погинуо у Добруци. После рата, његов син Милош Д. Воркапић је, по основи добровољачког права свог оца, добио земљу у Руми.⁵⁵⁵

На путу ка уједињењу

Последња година Великог рата отпочела је врло повољно по Централне силе. Октобарска револуција је дефинитивно сломила моћ Руског царства. Миром који је 3. марта 1918. године закључен у Брест-Литовску, Русија је и званично изашла из рата. Мјесец дана пре тога – 9. фебруара, закључен је уговор са независном Украјином, који је Централним силама, између осталог, гарантовао снабдјевање украјинским житом, преко потребним да се рат приведе крају. Чим је „затворила“ Источни фронт, Немачка је све снаге усмјерила на запад. Средином марта отпочела је велика офанзива на француском фронту, која је довела њемачке снаге на свега 70 км од Париза. Осим тога, Румунија је капитулирала 7. маја.⁵⁵⁶ Међутим, ратна срећа се преокренула током љета, а бројне унутрашњополитичке кризе у Аустроугарској убрзале су распад Монархије и пораз у рату. Криза се продубила доласком на престо попустљивог цара Карла, након смрти Франца Јозефа у децембру 1916. године. Долазак новог цара, који је истог тренутка отворио преговоре за сепаратни мир, пратило је слободније писање новина, осуђеници на смрт су амнестирани, логори интернираца су распуштени, а критике против рата постале су све гласније и отвореније. Рат, који је предуго трајао, исцрпио је сва средства. Народ је био дубоко незадовољан, а многи који су долазили кућама на лијечење или одмор нису жељели да се врате у своје јединице. Умјесто тога, постајали су „логоши“ или ти зелени кадар и крили су се по шумама од војне полиције. Број „зеленокадраша“ се драстично увећао изласком Русије из рата и повратком заробљеника из руских логора. Зелени кадар је био најраспрострањенији на југу Монархије – у Хрватској, Славонији, Босни, Херцеговини и Далмацији. Уопште, Словени су означавани као главни реметилачки фактор унутар Монархије. Они су, сваки из усконационалних побуда, све отвореније устајали против централне власти и система у коме су обитавали неколико вијекова. До љета 1918. године „зеленокадраши“ су достигли размјере војске која је наоружана, али без јасног циља и профилисаних вођа. Десетине хиљада их се скривало по Славонији, а процјењивало

⁵⁵⁴ Павле М. Левнајић, „Дванаесторица ратних добровољаца“, *Добровољци у ратовима 1912–1918: доживљаји и сећања*, I, Београд 1971, 97–102.

⁵⁵⁵ *Добровољачки гласник*, октобар–новембар 1936, 220.

⁵⁵⁶ Bogdan Krizman, *Raspad Austro-Ugarske i stvaranje jugoslovenske države*, Zagreb 1977, 7; Zlatko Matijević, „Narodno vijeće Slovenaca, Hrvata i Srba u Zagrebu: Osnutak, djelovanje i nestanak (1918/1919)“, *Fontes*, 14/2008, 35–66.

се да их је по Фрушкој Гори било око 6.000, од укупно 200.000 регистрованих бјегунаца.⁵⁵⁷ Највећи број зеленокадраша био је са Кордуна и из Далмације.

Паралелно са масовним дезертирањем, расло је и незадовољство међу сељацима и радницима. Од јануара 1918. године штрајкови, распиривани револуционарним пролетерским идејама, избијали су широм Монархије.⁵⁵⁸ У Загребу је 7. априла дошло до уличних демонстрација у којима су, поред цивила, учешће узели и војници.⁵⁵⁹ Током трајања демонстрација, али и у јавности, све чешће се истицао захтјев за уједињењем Срба, Хрвата и Словенаца, „трију племена једног народа“, без јасног одређења у којој форми би се то уједињење остварило. На подстицај Југословенског клуба, који је окупљао српске, хрватске, словеначке, те народне заступнике из Истре и Далмације у бечком Царевинском вијећу, у Загребу је почетком 1918. године почело приближавање свих политичких снага које су биле окупљене око идеје „народног уједињења“. Оснивању опште организације која ће окупити све присталице „националне концентрације“ претходило је формирање Народне организације Срба, Хрвата и Словенаца у Сплиту 2. маја, затим на Сушаку 14. маја и на крају Народног света у Љубљани 17. октобра. За предсједника Народног света изабран је Антон Корошец, некадашњи предсједник Југословенског клуба у бечком парламенту.

Кључни догађај који је дао подстицај за стварање засебних вијећа догодио се у септембру на Солунском фронту. Док је Њемачка гро снага усмјерила против Француске, Савезници су се одлучили на маневар на Солунском фронту, гдје је Источна армија (осам француских, шест српских, четири британске, девет грчких и једна италијанска дивизија – укупно 28 пјешадијских дивизија) отпочела пробој 15. септембра. У силовитом налету посебно се истакла Југословенска дивизија.⁵⁶⁰ За десет дана фронт је пробијен, а Бугарска је 29. октобра у Солуну потписала конвенцију о примирју. Побједа Савезника на Солунском фронту преокренула је ратну срећу и на Западном фронту. Аустроугарска је капитулирала 3, а Немачка 11. новембра.

Пробој Солунског фронта био је кључни и преломни догађај који је прекинуо политичку уздржаност и тактизерства у Хрватској. Упркос постојању Југословенског одбора и агилног рада истакнутих појединаца попут Супила или Трумбића истина је да је идеја о заједничкој држави споро продирала међу хрватске политичке прваке. Тек је појава Народних вијећа значила први корак у процесу осамостаљења од структуре Аустроугарске и приближење идеји стварања заједничке државе.⁵⁶¹

У Загребу су током октобра на више сједница формирани органи будућег Народног вијећа, да би, коначно, 17. октобра била објављена „прокламација за народ“, а два дана касније на сједници Средишњег одбора формирано је предсједништво, којег су чинили: Антон Корошец, као предсједник; Анте Павелић и Светозар

⁵⁵⁷ F. Čulinović, „Raspad Austro-Ugarske i postanak jugoslavenske zajedničke države“, *Naučni skup povodom 50-godišnjice raspada Austro-Ugarske monarhije i stvaranja jugoslavenske države*, 17–59.

⁵⁵⁸ B. Krizman, *Raspad Austro-Ugarske i stvaranje jugoslovenske države*, 17–18.

⁵⁵⁹ HDA, PRZV, f. 78, kut. 917, sv. 6–9, 2959/1918, Zagreb, 8. travnja 1918.

⁵⁶⁰ B. Krizman, *Raspad Austro-Ugarske i stvaranje jugoslovenske države*, 36.

⁵⁶¹ F. Čulinović, „Raspad Austro-Ugarske i postanak jugoslavenske zajedničke države“, *Naučni skup povodom 50-godišnjice raspada Austro-Ugarske monarhije i stvaranja jugoslavenske države*, 17–59.

Прибићевић, као потпредседници; и Срђан Будисављевић, Мате Дринковић и Иван Лорковић као секретари. Изабрано председништво усвојило је *Декларацију Средишњег одбора Народног вијећа Словенаца, Хрвата и Срба*, која је, између осталог, оповргла федеративно уређење Монархије предложено у *Манифесту* цара Карла I, умјесто кога је затражено „уједињење целокупног нашег народа Словенаца, Хрвата и Срба на читавом његовом етнографском територију, без обзира на ма које покрајинске или државне границе, у којима данас живе у једну јединствену потпуно суверену државу“.⁵⁶² У Загребу је 21. и 22. октобра дошло до спонтаног окупљања грађана на челу са студентима. Носиле су се народне заставе, клицало се Вилсон, Трумбићу, Југославији, а окупљену масу су поздравили Павелић, Радић и други.⁵⁶³

Последњи аустроугарски министар спољних послова Ђула Андраши је 28. октобра послао мировну ноту америчком председнику Вудро Вилсону у којој је нагласио да је Монархија спремна да што пре започне преговоре и потпише примирје на свим фронтима. Истога дана су генерали Шњарић и Михаљевић на сједници Народног вијећа изјавили да се они и војска под њиховом командом „безувјетно покоравају влади НВ СХС“.⁵⁶⁴ Са овом изјавом је Аустроугарска престала и формално постојати. До тог тренутка је фактички завршено отцепљење свих њених до тада саставних дијелова. Умјесто државног суверенитета Аустроугарске настале су „државе наследице“ које су свој легитимитет темељиле на праву националног самоопредјељења.⁵⁶⁵

На сједници од 29. октобра 1918. године, када се гласало о прекиду свих државноправних односа са Аустријом и Угарском, Прибићевић је водио главну ријеч. Он је припремио сав материјал за сједницу на којој је званично проглашен раскид свих државноправних веза Хрватске са Аустријом и Угарском, као и то да се Далмација, Хрватска, Славонија и Ријека проглашавају независним, на темељу чега ће отпочети преговоре за улазак у заједничку државу са Краљевином Србијом, што је излагано на сједницама 23. и 24. новембра. Стјепан Радић је једини гласао против уједињења. Једно од објашњења Радићевог опозиционог става било је то да је Светозар опструирао његов улазак у владу што је претходно било договорено.⁵⁶⁶ Почетком новембра 1918. године у Београд је упућена делегација коју су чинили Валеријан Прибићевић, др Лазо Поповић (кум Светозара Прибићевића) и мајор Драгутин Перко. Задатак делегације био је да успостави везу између Народног вијећа и Владе у Београду, али и да позове српску војску да уђе на простор Хрватске и да „заштити земљу и пучанство Сријема и источне Славоније“ од војски бивше Монархије, која би се, због

⁵⁶² Z. Matijević, „Narodno vijeće Slovenaca, Hrvata i Srba u Zagrebu: Osnutak, djelovanje i nestanak (1918/1919)“, 35–66.

⁵⁶³ B. Krizman, *Raspad Austro-Ugarske i stvaranje jugoslovenske države*, 67.

⁵⁶⁴ Z. Matijević, „Narodno vijeće Slovenaca, Hrvata i Srba u Zagrebu: Osnutak, djelovanje i nestanak (1918/1919)“, 35–66.

⁵⁶⁵ F. Čulinović, „Raspad Austro-Ugarske i postanak jugoslavenske zajedničke države“, Naučni skup povodom 50-godišnjice raspada Austro-Ugarske monarhije i stvaranja jugoslovenske države, 17–59.

⁵⁶⁶ Милорад Екмечић, *Стварање Југославије 1790–1918* (2), 806.

несташнице хране, могла претворити у „неуређену хорду која ће харати и пљачкати“.⁵⁶⁷ Поповић и Перко су се, после пријема код регента Александра, вратили у Загреб, док је Валеријан именован за конзуларног агента Народног вијећа при српској Влади, те је остао у Београду. Неколико дана касније у Загреб је стигао генералштабни потпуковник Душан Т. Симовић, као изасланик Врховне команде при Народном вијећу у Загребу. Истовремено су се у Женеву од 6. до 9. новембра водили преговори између Николе Пашића, Антуна Корощца и Анте Трумбића да се Народно вијеће у Загребу призна као легитимни представник свих Срба, Хрвата и Словенаца са простора Монархије, што је Пашић и учинио послје много оклијевања. Њихов договор уобличен је у Женевској декларацији. Међутим услијед неспоразума у српској Влади, Пашић је повукао признање.⁵⁶⁸ Женевска декларација је по својим одредбама ишла корак даље од Крфске декларације, усвојене у јулу 1917. године.⁵⁶⁹ Док се у Крфској декларацији само начелно утврђивало право југословенским народима на уједињење са династијом Карађорђевић на челу, дотле је Женевска прецизирала да заједничка влада у Београду руководи ресором спољних послова, војском, саобраћајем, пољопривредом, финансијама и организовањем избора за уставотворну скупштину док би остали послови спадали у надлежност Народног вијећа у Загребу, владе у Србији и влада у појединим покрајинама. Да је остала на снази Женевска декларација би представљала здравију основу за изграђивање заједничке државе.⁵⁷⁰

Неспоразуми између српске владе на једној и југословенске политичке емиграције и Народног вијећа на другој страни око Женевске декларације имали су за последицу само једно – увјерили су српску владу да постоји неки тајни рад којим се покушава онемогућити стварање Југославије. Због тога је она почела припреме да се неке области попут Војводине, Срема, Далмације и Црне Горе изјасне за уједињење прије званичног рјешења Народног вијећа у Загребу које их је формално представљало. За овај маневар, српска влада је имала подршку Франша Д'Епереа, команданта Источне армије. Д'Епере је 3. новембра издао на-

⁵⁶⁷ Z. Matijević, „Narodno vijeće Slovenaca, Hrvata i Srba u Zagrebu: Osnutak, djelovanje i nestanak (1918/1919)“, 35–66.

⁵⁶⁸ H. Matković, „Svetozar Pribičević u danima postojanja države Slovenaca, Hrvata i Srba“, 237–248; F. Škiljan, *Znameniti Srbi u Hrvatskoj*, I, 34–35.

⁵⁶⁹ Конференција која је претходила усвајању Крфске декларације одржана је од 15. јуна до 20. јула, укупно 36 дана и 24 одржане сједнице. Њен је главни задатак био да донесе декларацију која ће утврдити основе за стварање заједничке југословенске државе. У име Југословенског одбора учествовали су Анте Трумбић, Хинко Хинковић, Душан Васиљевић, као и Франко Поточњак и Динко Тринајестић. Са српске стране, сједницама су присуствовали Пашић са читавом владом и председник Народне скупштине Андра Николић. Декларација је усвојена 20. јула са становиштем да су Срби, Хрвати и Словенци један троимени народ због чега се могу називати Југословенима и Јужним Словенима. Латинично и ћирилично писмо су признати као равноправни, као и три вјероисповијести. Држава ће бити демократска монархија са српском династијом на челу, а основе њеног уређења уредиће Уставотворна скупштина изабрана на основу општег права гласа (Милорад Екмечић, *Стварање Југославије 1790–1918* (2), 791–792).

⁵⁷⁰ Vasa Čubrilović, „Istorijski osnovi postanku Jugoslavije 1918.“, *Naučni skup povodom 50-godišnjice raspada Austro-Ugarske monarhije i stvaranja jugoslavenske države*, Zagreb 1969, 59–99.

ређење да српска војска шаље одреде у све југословенске крајеве „да би пружила руку елементима који имају да се организују“.⁵⁷¹

У тим тренуцима преговора и неизвјесности Митрополија у Сремским Карловцима обратила се прогласом од 5. новембра 1918. године, у којем је српском свештенству савјетовала да у молитвама не спомиње име цара Карла, нити кога другог. Поздрављао се крај „најстрашнијег од свију ратова“ и „мир и независност домовине на челу са Народним Вијећем и Народном Владом“. Митрополија је позвала на стрпљење да „прелаз у нов државни и друштвени живот буде што правилнији и сигурнији“.⁵⁷² Тек после формалног чина уједињења, нови владар и нова држава поздрављени су у прогласу од 11. децембра, у којем је свештенство позвано да, од тада па убудуће, у молитвама и службама спомиње краља Петра I Карађорђевића.⁵⁷³

Преговори између делегације састављене од 28 чланова Народног вијећа и представника српске Владе су почели сутрадан по њиховом доласку у Београд, 28. новембра. Делегација је са собом донела *Напутак*, који је садржао основне идеје уједињења. Према њему је било предвиђено да коначну организацију нове државе може одредити само свеопшта уставотворна скупштина већином од 2/3 гласова, а она ће се састати најкасније шест мјесеци од закључења мира. Надлежност скупштине била би да одреди државну форму, унутрашње државно уређење и основна права држављана. До њеног конституисања законодавну власт вршиће привремено државно вијеће, у који треба да уђу сви чланови Народног вијећа у Загребу и пет чланова Југословенског одбора, и сразмјеран број делегата Србије и Црне Горе. Државно вијеће ће расписати изборе и одредити привремену државну и поморску заставу. До одлуке конституанте, државну власт вршиће регент Александар, док ће се сједиште владе одредити споразумно. Шести члан *Напутка* прописивао је да ће влада одговарати вијећу и да ће управљати државним пословима. Била би састављена од предсједника владе и министра за све гране државе, уз седам државних секретара (за Србију, Хрватску и Славонију, Босну и Херцеговину, Словенију, Далмацију, Црну Гору, и Банат, Бачку и Барању). Они би у влади заступали интересе покрајине испред које су изабрани. Спољни, војни и поморски послови, те државне финансије, пошта и телеграф били би у искључивој надлежности владе, док би остали ресори стајали под ингеренцијом земаљских, односно покрајинских влада. Аутономним пословима управљали би земаљски сабори, односно покрајинска вијећа, на челу са предсједницима, док би на челу Сабора у Загребу остао бан. На снази би остали и сви до тада важећи закони и прописи, административно устројство и органи земаљских влада.⁵⁷⁴

⁵⁷¹ М. Екмечић, *Стварање Југославије 1790–1918* (2), 819.

⁵⁷² HDA, SPC – Епархија Горњокарловачка, ф. 675, RS-II, EU, kut. 485, бр. 162, *Православном српском свештенству оба реда и народу у архидијезеци карловачкој и епархијама пакрачкој и горњо-карловачкој*, Сремски Карловци, 23. октобар 1918.

⁵⁷³ HDA, SPC – Епархија Горњокарловачка, ф. 675, RS-II, EU, kut. 485, бр. 283, *Мирон по милости божјој Српске православне епархије пакрачке епископ, замјеник архиепископа-митрополита карловачког свима правосл. срп. парох. звањима и управи манастира епархије горњо-карловачке*, Сријемски Карловци, 28. новембар 1918.

⁵⁷⁴ В. Krizman, *Raspad Austro-Ugarske i stvaranje jugoslovenske države*, 222–224.

Светозар Прибићевић се састао са регентом Александром 29. новембра и то је био њихов први сусрет. Договорили су се да се од три члана српске Владе (Стојан Протић, Љубомир Јовановић и Момчило Нинчић) и три члана Народног вијећа (Анте Павелић, Светозар Прибићевић и Јосип Смодлака) формира посебан одбор, који би одлучио како треба прогласити чин уједињења. Закључак одбора је био да је најлегитимнији начин проглашења уједињења на заједничкој сједници српске Народне скупштине и изасланства Народног вијећа, али је овај начин био немогућ, јер се већина делегата српске Скупштине и даље налазила у иностранству, махом у Француској. Будући да се проглашење уједињења није хтјело одлагати, договорено је да делегација Народног вијећа упути *Адресу* регенту Александру, у којој ће му званично саопштити закључке Народног вијећа на сједници од 24. новембра, а у свом одговору на ову *Адресу*, регент би прогласио уједињење Србије са Државом Словенаца, Хрвата и Срба. Чин уједињења је спроведен 1. децембра у вечерњим часовима у кући Крсмановића, регентовој резиденцији на Теразијама.⁵⁷⁵

⁵⁷⁵ B. Krizman, *Raspad Austro-Ugarske i stvaranje jugoslovenske države*, 225–226, 228–229.